

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2019 N 1 (19)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դևրիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Հովհաննիսյան Լ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ.,
Սաֆրաստյան Ռ., Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г.,
Деврикий В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В., Оганесян
Л., Погосян Г., Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Hovhannisyan L., Isahakyan A., Katvalyan V.,
Melkonyan A., Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2019 Թ. N 1 (19)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Ghambaryan A. – The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia (February, 1918) in the US Senate (October, 1919)	5
Poghosyan A. – The System of Tamma in the Caucasus (According to Armenian Sources)	17
Minasyan E., Sharafyan N. – La Reponse Internationale au Genocide Armenien et au Genocide des Tutsis au Rwanda	24
Haroutiounyan A. – Le Plan Turc de Création d’une République Arménienne et les Batailles de mai 1918	32
Նազարյան Լ. – Դավիթ Կուրապաղատի տոհմաբանությունը ..	48
Մանվելյան Ս. – Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը 1919–1922 թվականներին	55
Բաղդասարյան Ս. – Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերություններում (1991–2008 թթ.)	63
Айвазян Г. – К вопросу об этногенезе удинского народа и уточнении термина «Страна Утийцев»	80
Марукян А. – Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста	100

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

Yengibaryan N., Bobokhyan A. – Urartian Seals of Lake Sevan Region	119
---	-----

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

Աղապյան Ա. – Կոմիտասը հայ կերպարվեստում	132
Բեքարյան Ա. – Մոնրեալի Հայաստանյայց առաքելական սուրբ	

եկեղեցու «ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ» մշակութային միության գործունեությունը (1962–1968)	150
---	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

Mnatsakanyan E. – The Literary Critical Perspective of Toumanyanyan's Poem Anush	165
Dolukhanyan A. – Jean-Pierre Mahé, Traducteur de l'œuvre La vie de Machtots de Korioun	180
Առաքելյան Կ. – Մեծ եղեռնի կանխասացությունը Մեծարենցի լեզվով	189

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ · REPORTS

Mkhitaryan A., Khachatryan N. – Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs	198
---	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

Ginosyan N. – The Letters of A. Safrastian about the Unbearable Conditions of Western Armenians to the British Consul. M. Shipley in Erzurum and to the Consul's Servant B. Herd (1908–1910)	209
Սահակյան Ռ., Սարգսյան Ռ. – Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իրավապահ համակարգի կադրերի պատրաստման պատմությունից (1919 թ.)	218

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

Martirosyan A. – Ruben Mirzakhanyan. “Educational And Cultural Life In Soviet Armenia Between 1920 And 1932”	231
Karapetyan A. – Ararat Aghasyan. “The Losses of the Armenian Fine Arts and Applied Arts in the Territory of the Ottoman Empire”	236

ARMENUHI GHAMBARYAN

*PhD in History,
Institute of History NAS RA
vanarmin@mail.ru*

**THE ERZRUM PROCLAMATION
OF INDEPENDENCE OF ARMENIA (FEBRUARY, 1918)
IN THE US SENATE (OCTOBER, 1919)**

Key words: *Armenia, Erzurum, Colonel, Torgom, independence, proclamation, USA, Senate.*

The final year of WW I outlining the end of the war and imminent changes in the world was a year of diverse events. Pivotal changes took place in the life of the Armenian people as well.

The successes of the Russian troops at the early stages of the war heartened the Armenians. At the end of 1916, when the whole territory of Western Armenia had been conquered by Russia, the Armenians' cherished that their dream for restoration of statehood could come true. Their hope was getting more feasible after the February Revolution in Russia in 1917. The Provisional Government established a special form of administration under its jurisdiction i.e. General Commissariat for the Western Armenian territories occupied by the Russian troops during the war. The latter, along with the principle of self-determination of peoples, proclaimed by the new government of Russia, created the possibility of a national revival. Thus, the Armenians expected a positive resolution of the issue of Western Armenia.

However, the course of political events in Russia took an unpredictable turn. As a result of widespread desertion in the Russian Army from December 1917, the Caucasian front was completely fallen apart by the beginning of 1918. Although the

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

small Armenian armed forces, thanks to great efforts, tried to hold the front and protect the Armenian territories, it was obvious that the Turks, feeling the breath of defeat in the war, tried in every way to use the favorable opportunities created by the situation.

Taking advantage of the truce, the Turks regrouped their forces and prepared for the offensive. Starting local offensive from the end of January 1918, the Turks moved into a general attack on February 12.

On February 13, they reached Yerznka, from where on the same day the small detachment, actually consisting of the Armenian volunteers, under the command of Colonel N. Morel left as it was unable to organize resistance and had not received any order or support from the Command. Some days later N. Morel's detachment, having fought with the Kurds, reached Erzurum and as a regiment of Yerznka participated in the already started self-defense battle of the city.

The fighting for Erzurum, which began on February 12, was futile.¹ The chaos reigning here deepened so much² that the commander Andranik's "efforts were powerless to save the created difficult situation, which from the bad came to the worst. The course of events led to the downfall."³

The small Armenian forces, having no support from Tiflis, had to leave the strategic city-fortress on February 27. Following the defenders of Erzurum the Armenian military units of Manizkert, Khlat, Alashkert, Van also retreated – opening the way to Eastern Armenia for Turks. It seemed that the military-political program of the Young Turks was implemented – to return Western Armenia back and continue offensive actions beyond its borders – in Eastern Armenia, after the capture of which the conquest of the entire Transcaucasus was to be carried out.

However, in the nearest future, the heroic May battles would change the course of events. A small part of Historic Armenia - Eastern Armenia was declared independent. Western Armenia being deprived of its Armenian population again appeared under the Turkish rule.

¹ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, Ե., 2015, էջ 618:

² **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերին (յուշեր 1890-ին 1940), Փարիզ, 1947, էջ 371:

³ **Չարլզ Ղ.**, Յուշամատեն Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէյրուս, 1957, էջ 503:

Having described the created situation of those days very aptly, Andranik said that the body of the Caucasian Armenians was too weak to defend Western Armenia that had been seized from Turks, while the soul was ready to do it.⁴

It was thanks to that spirit that the Armenians dared to declare the independence of Armenia, despite the situation in Erzurum in February 1918, in the face of the imminent danger of the Turkish conquest of the city. We refer to the Proclamation Act of Independence of Armenia announced on January 31 (February 13), 1918 in Erzurum.⁵

The special written Proclamation⁶ on the restoration of the Armenian statehood was announced by the commandant of Erzurum Colonel Arsen Torgom.⁷ Thus, in the bright and cold morning on 30 June (old calendar), 1918 “The

⁴ **Դարբինեան Ա.**, op. cit., p. 370.

⁵ On the Proclamation of Independence see **Թորոմենց Վ.** (Ա. Մարմարեան), Զոր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 311–312, 315–316: **Թէրզիպաշեան Ա.**, Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 332–333: **Կարինեան Գ.**, Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Փարիզ, 1953, էջ 71: **Փափազեան Վ.**, Իմ յուշերը, հ. Բ., Պէյրուս, 1953, էջ 467: **Զարիզ Դ.**, op. cit., p. 502–503. Armenian Review, Watertown, Massachusetts, 1980, vol. 33, N4, էջ 441–443: Հայկական Հարց Հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 136: **Այվազյան Հ.**, Զորավար Անդրանիկ և Հովհաննես Թումանյան, Ե., 2004, էջ 133: **Հովհաննիսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Վերսալից-Լոնդոն 1919–1920, հ. II, Ե., 2014, էջ 455: **R.G. Hovannisian** From Versailles to London, 1919–1920, vol. II, Berkley-Los Angeles-London, 1982, p. 381; **Овannisian Р.Г.** Международные отношения Республики Армения 1918–1920, Е., 2007, p. 277; **Մախմուրեան Գ.**, Նախիջեւանն ըստ Մ. Նահանգների Պետքարտուղարության և Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերի (1918–1920), Հայկազեան Հայագիտական հանդես, Պէյրուս, 2017, հ. 37, էջ 210–211; see also <https://sci.academia.edu/GayaneMakhmoryan>՝ **Махмурия Г.Г.** Армения в политике США 1917–1923 гг., ред. А. Гамбарян, Е., 2018, p. 251–252:

⁶ Various sources, including the ones cited above, contain certain data on the mentioned act on the restoration of the Armenian statehood. However, we did not find detailed information about the content of the declaration in none of the Armenian-language sources, neither in the published work, nor in the archival materials. During our research on the topic under study, the original or a copy of the Armenian version of the text of the Proclamation was not found either. The English translation of the text of the Proclamation is preserved in the records of the hearings of the Subcommittee of the Committee on Foreign Relations of the United States Senate of 1919. On the Armenian translation of the English version of the Erzurum Declaration of Independence of Armenia (February 1918), see **Ղամբարյան Ա.**, Հայաստանի անկախության էրզրումի հռչակագիրը, Ե., 2019, ՊԲՀ, № 33, էջ 258–263:

⁷ Arsen Torgom (Arshak Yervandyan), designated by Andranik and H. Zavriev the commander of the regiment “A” of the Yerkrpah military unit, was sent to Erzurum in early 1918.

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

Torgomian independence” was announced by a written Proclamation. Independent and free Armenia, Karin is the capital of Armenia.”⁸

Soghomon Tehlirian recollected Torgom’s words on the eve of the proclamation of the independence, “The situation is more than complicated as they fight with us not only using weapons but also politics. Thus, if we cannot counterattack with weapons we have to counterattack with politics. We need to change our orientation – not rely on the Russians and proclaim our independence.⁹ To the question “whether the Turks would take into consideration our independence” Colonel Torgom shouted infuriated, “If we had carried out that act two months ago when our issue had not been settled in Brest our state would have been quite different. I called the National Council, talked to Murad, Sepooh, but they thought me to be mad. Still it is not late. It is necessary to put the enemy before the implemented fact an hour earlier. After that they will not dare to set foot in the borders of independent Armenia.¹⁰ His confidence was based on the firm conviction that in the near future the Turks would have to report to our allies – France and England, as these countries undoubtedly would win.”¹¹

According to the aforementioned and other sources¹², the independence of Armenia, proclaimed in Erzurum, took place on January 30 (February 12), 1918, but this seems to be untrue, since it is highly unlikely that Colonel Toghoh presented a declaration’s English written translation in the US Senate in the autumn of 1919, mistakenly recorded the wrong date, January 31 (February 13) in a copy of the declaration.

Anyhow the Independence was surely proclaimed when

1. the headquarters of the Caucasian Army having been in Erzurum by February 9, had already left the city;
2. the Commander of the Erzurum detachment Colonel Torgom had assumed the command of all military units;

⁸ Չարրզ Դ., op. cit., p. 502–503.

⁹ Թեհլիրյան Ս., Վերհիշումներ, Թալեաթի ահաբեկումը, գրի առավ Վահան Մինախորյան, Ե., 1993, էջ 89:

¹⁰ Ibid, p. 90.

¹¹ Ibid.

¹² See Հայկական Հարց հանրագիտարան, Ե., 1996, p. 136.

3. Colonel N. Morel did not reach Erzurum with his detachment yet and, thus, the latter did not replace Colonel Torgom on the mediation of the Military Council of Erzurum;
4. Andranik, who in addition to being in charge of separate shock troops was to assume the responsibilities of Erzurum commandant, was not in Erzurum either.

The proclamation of Armenia's Independence was announced in the presence of the troops, Erzurum population and delegations from the Armenian provinces. In those days, the troops concentrated in Erzurum were composed of various local Armenian military units, among which were infantry and reserve regiments of Erzurum, fortress artillery, mounted police and Torgom's cavalry regiment, etc.¹³

The proclamation was signed by the Armenian Priest in charge of Karin A. Arshagouni, President of the Council for the Defense of Armenia at Karin S. Ananian, members of the Council or the Defense of Armenia, Provincial, Delegates, members of the various Armenian Committees as well as by representatives of the Turkish population, namely, the Vice-President of the Municipal Council Hakki Pasha and member of the Municipal Council Hamdi Effendi put their signature to the proclamation.¹⁴

The true copy of the original in Armenian was signed by Lieutenant-Colonel D. Davitian, the Chief of the Chancellery of the Armenian Military Mission.

It is noteworthy that right at the bottom of the text of the proclamation Arsen Torgom's name is written as **Colonel** Torgom. The latter is followed by a brief post scriptum in which Torgom mentions that, immediately after the ceremony of reading the proclamation act, the soldiers of his corps hailed him as "The First General of Armenia."¹⁵ Continuing the post scriptum Torgom wrote that he accepted that title with joy and pride. Consequently, after the post scriptum, before the abovementioned officials' names and signatures, Torgom's name written in the text of the proclamation for the second time, was mentioned as **General** Torgom.

¹³ **Կարինեան Գ.**, op. cit., p. 79–80; **Զարրգ Ղ.**, op. cit., p. 502; Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, էջ 617:

¹⁴ Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relation. United States Senate. 66th Congress. First Session On S. J. R. 106, A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia. Printed for the use of Committee on Foreign relations, Washington, Government Printing Office, 1919, p. 62, (from now on Maintenance of Peace in Armenia).

¹⁵ Maintenance of Peace in Armenia, p. 61.

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

The proclamation, which in fact is Torgom's enthusiastic and striking speech dedicated to the glorification of the Armenian people, introduces the Armenians' history, in a succinct and at the same time pithy manner, starting from their origin which was based "on the concepts of freedom and justice" up to the beginning of 1918. It was emphasized that "The Armenian nation inspite of all the injustice it has undergone, in spite of all the massacres, all the betrayals, all the abandonments, was not willing to die."¹⁶

It was the Armenians' desire to survive that made them "to rush forth, a few from every where, to the soil of our old Fatherland, to defend the sorrowful remnant of our people, of that people which would not despair, and which has been waiting during five hundred and fifty years, suffering and bathed in blood, for the hour of its final deliverance."¹⁷

The proclamation ends in the following appeal, "Today that hour has, at last, struck. In the name of the Armenian people, in the name of all the martyrs who have suffered in our land, in the name of the most sacred principles of justice, of right, and of liberty, I, Colonel Torgom, Commanding the Armenian Corps, and Chief of the Garrison of Garine (Erzeroum), today your head, tomorrow your equal, proclaim the independence of Armenia. Woe to those who should dare to raise their hands against our nascent liberty."¹⁸

General Torgom was so enthusiastic and confident that later, in 1919, he noted in the US Senate that it was done for the moral effect of it, in the name of history and for the future generations.¹⁹

However, the Proclamation of independence of Armenia was not accepted with great enthusiasm and unanimously. The reasons were both objective and subjective. And, in fact, did the declared proclamation have any significance or play any role in the chaotic situation that Erzurum was going through? In addition, the personality of Torgom itself played a certain role in the matter.²⁰

Torgom came to Erzurum as the commander of the regiment "A" of the Yerkrpah military unit in the beginning of February 1918. Upon arrival, he immediately acquired the enemies in the person of the Military Union headed by

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Maintenance of Peace in Armenia, p. 61.

¹⁹ Ibid, p. 57.

²⁰ Կարինեան Գ., op. cit., p. 51–66; Այվազյան Հ., op. cit., p. 133.

the Colonel of the Russian Army Sergey Garaqeshishev²¹ (Qeshishev, Garaqeshishyan) and the commander of the Erzurum garrison General I. Odishelidze.²²

Torgom managed to uncover²³ Odishelidze's anti-Armenian collaboration with Vehib Pasha which led to the escalation of their relationships. Their tense relations grew into a real confrontation on the basis of the Proclamation of independence. In response, Odishelidze took measures to bring Torgom to justice and surrender him to the military authorities.²⁴ "At the end of the celebrations when people and soldiers dispersed the fight escalated to the extent that Torgom was summoned to Tiflis for trial."²⁵

Torgom's self-righteous and self-willed actions became a serious reason for discontent among the Armenians, especially among the figures of the ARF (Armenian Revolutionary Federation). It was for this reason that, overwhelmed with anger and, in turn, the ambitious Zavriev was against the proclamation of independence and argued that "as a Commissioner of Armenia" (*italics A.G.*)²⁶, only he had the right to declare independence and no one else."²⁷

The conversation between Torgom and the head of the Security Council Vagram Papazian in Tiflis before Torgom's arrival in Erzurum testifies to the willful decisions and actions of the latter.²⁸

The Colonel enthusiastically stated that "Western Armenia should be independent" and that he intended to declare the Independence in Erzurum during the solemn military parade. In honor of that memorable day Torgom had already prepared the medals, orders and a seal. There was an inscription "The Armenian Military Government" around the symbolic design in the center of the seal, medals were decorated with the image of two Ararats. At the end of the conversation,

²¹ **Զարրգ Ղ.**, op. cit., p. 502; **Թեհլիրյան Ս.**, op. cit., p. 88.

²² Ծաղիկ, 14 մարտ, 2016:

²³ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի օրագրութիւնը 1914–1917, Պոսթոն, 1924, էջ 78:

²⁴ **Կարինեան Գ.**, op. cit., p. 68–69.

²⁵ **Զարրգ Ղ.**, op. cit., p. 503.

²⁶ It is common knowledge that H. Zavriev was not the Commissar of Western Armenia, he was just Commissar Averyanov's deputy on civil questions.

²⁷ Ծաղիկ, 11 մարտ, 2016:

²⁸ **Փափազեան Վ.**, op. cit., p. 462.

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

Torgom told V. Papazyan that he had ordered a thousand medals for awarding officers and warrant officers during the parade.²⁹

When on February 15, Torgom met with Andranik in Sarikamish³⁰ and told him about the parade in Erzurum and the Proclamation of independence, the reaction of the commander was definitely not positive. “Andranik was not pleased with Torgom as he had proclaimed independence in Karin without the approval of any national authority. Torgom gave quite convincing, but not justifying, explanations.”³¹

Torgom’s explanations were as follows: the independence was proclaimed to hearten not only the soldiers of Karin but the whole front in general; that would also enable him to fight against Odishelidze who, besides his anti-Armenian stance and conspiracies, had stolen 5.000.000 rubles and was about to flee from Erzurum.³²

Freed from the burden of accusations and discontent thanks to Andranik³³, Torgom returned to Erzurum together with the Commander and heroically participated in the tragically completed defense of the city.³⁴

More than a year and a half later, in the autumn of 1919, the “Erzurum Proclamation” of independence of Armenia was presented by Torgom in the US Senate, where the extremely urgent issue of maintenance of peace in Armenia was under discussion. Back then, ensuring of peace for Armenians was again of vital importance for them. The newly created Republic of Armenia was on the way of formation and strengthening. The Allies who won the war tried to fulfill their promises of assistance given to the Armenian people through a new force involved in the post-war settlement – the United States. The latter was proposed to accept a mandate over Armenia within the framework of the Paris Peace Conference. In the conditions of political turmoil of that time, the final position of the USA matured gradually. Thus, the issue of maintenance of peace for the Armenians was included in the US foreign policy agenda.

²⁹ Ibid.

³⁰ Torgom was in Sarikamish under Odishelidze's coercion and supervision.

³¹ Ծաղիկ, 14 մարտ, 2016:

³² **Կարինեան Գ.**, op. cit., p. 68.

³³ Oghishelidze reversed his accusations against Torgom.

³⁴ **Կարինեան Գ.**, op. cit., p. 68.

In the period between September 27 and October 10, 1919, the hearings on the issue of maintenance of peace in Armenia were held in the Subcommittee of the Committee on Foreign Relations US Senate.³⁵ The Subcommittee, presided by senator Warren G. Harding, included senators Harry S. New and John Sharp Williams as its members. The Senate Subcommittee had under consideration the resolution on assistance to Armenia by troops, weapons and ammunition presented to the Senate by senator John Sharp Williams at the beginning of September 1919.³⁶ Thirteen witnesses, among them Armenians, spoke about the resolution. The witnesses, among whom was William Phillips, Assistant Secretary of State, supported the resolution and argued that assistance to Armenia was necessary and urgent.

A participant in the defense of Erzurum Colonel Arsen Torgom, who arrived in the United States on September 3³⁷, 1919, also testified at the hearings as a witness.³⁸ On October 2, he introduced himself to the Subcommittee as General Arsen Torgom. Torgom, who did not speak English fluently, was introduced by the head of the Armenian National Union of America Miran Sevasly (Mihran Svazlyan) who also testified at the hearings. M. Sevasly, with the permission of the Subcommittee, assumed the responsibility for translating Torgom's statement from French into English.

The Subcommittee made an exception to listen to Torgom. According to the USA General order, no one but the citizens of the United States could testify before the Senate Foreign Relations Committee. Senators John Sh. Williams and Warren G. Harding, after a brief discussion, came to an agreement and, based on the seriousness of the matter under discussion and in view of extending the scope of the inquiry, decided, as a rarely used phenomenon, to suspend the rule and take General Torgom's testimony.

³⁵ On the records of the hearings see Maintenance of Peace in Armenia, pp. 1 – 125; “Armenian Review”, 1980, vol. 33, N 4, pp. 441–443; 1981, vol. 34, N 1, pp. 46–79; N 2, pp. 199–217; N4, pp. 412–427; <https://ia700408.us.archive.org/19/items/maintenancepeace00relagoog.pdf>.

³⁶ United States Congress. Congressional Record, 66th Congress, 1st Session, 1919, Washington, DC, 1919, vol. LVIII, pt. 5, p. 5067; Maintenance of Peace in Armenia, p. 3; **Կիրակոսյան Ջ.**, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), Ե., 1972, էջ 566:

³⁷ Կոչնակ Հայաստանի, XIX, 13. 09. 1919, էջ 1201:

³⁸ Maintenance of Peace in Armenia, pp. 53–62.

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

It was also taken into account the fact that the person translating the General's testimony, M. Sevasley was an American citizen. However, during the testimony, Torgom presented part of his speech in English.

General Torgom began his testimony with the presentation of some autobiographical data, which were closely related to the history of the Armenian people of recent decades and in their own way elucidated the period under consideration.

Briefly describing the massacres of the Armenian people during the World War and the deprivations of Armenians, General Torgom touched upon the events of February 1918 and the declaration of independence of Armenia in Erzurum. He submitted to the Subcommittee the translation into English of the Armenian Independence Proclamation Act for the record of the hearings.³⁹ General Torgom stated the following, "Having regard to the fact that we were surrounded on all sides by these different enemies, that I have mentioned, and that Russia had abandoned the front, the reply to the Armenians was a terrible one. We realized in January, 1918, that perhaps our only ally at those times was the snow that was covering the Armenian plateaus, be-cause no country was coming to help us."⁴⁰ It was under these conditions that we got together – collected, as it were – all the Armenians or troops available in Erzeroum, and we proclaimed the independence of Armenia. We did that notwithstanding the fact that we were placed in such a disadvantageous condition; but we had to do that for the moral effect of it. We had to do that for the future generations, and in the name of history, and we did that with arms in our hands. We did that because, although much inferior to the enemy, we did not want to have any dealings with the enemy, because we knew that here in America we would some day find friends who would see that that independence is duly respected.

All I wanted to say was this, now, at this juncture, that the Armenians have done all they possibly could, and they fought very valiantly, having regard to all the surroundings."⁴¹

Answering the questions of the members of the Subcommittee, Torgom focused their attention on the urgent assistance to Armenia and offered a number of options for this assistance, starting with the provision of funds by the US

³⁹ Maintenance of Peace in Armenia, pp. 60–62.

⁴⁰ Ibid, p. 56.

⁴¹ Ibid, p. 57.

government and directly sending American troops and ammunition to Armenia, ending with the formation of a division of Armenians living in the United States and other countries.⁴²

The Chairman and members of the Subcommittee took the following decision on the testimony of General Torgom as follows: the latter was to prepare and submit his statement in writing in French or Armenian, which would later, after translation into English, be handed over to the Subcommittee stenographer.

General Torgom, assuring that he had all the necessary documents for this, argued that he hoped that the American government in the person of the Subcommittee would give him an opportunity to work in the US – with the Americans for Armenia. He assured that all he needed was a small office with two or three collaborators.

Subsequently, the above-mentioned report was not submitted to the Subcommittee by General Torgom. As for the English translation of the Erzurum Proclamation of independence of Armenia submitted for the record, it was printed in full in the record of the hearings of the Subcommittee. In the same 1919, the materials of the hearings were published as a separate brochure. Thus, the text of the Proclamation of Independence of Armenia declared in Erzurum on February 13, 1918 found a place in the published documents of the US Senate.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԷՐԶՐՈՒՄԻ
ՀՌԶԱԿԱԳԻՐԸ (1918, փետրվար)
ԱՄՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ (1919, հոկտեմբեր)**

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

***Քանալի բառեր՝** Հայաստան, Էրզրում, գնդապետ Թորգոմ, անկախություն, հռչակագիր, ԱՄՆ, սենատ:*

Հայ ժողովրդի պատմության 1918 թ. փետրվարյան իրադարձությունների՝ թուրքերի կողմից Արևմտահայկական տարածքների վերագրավման, այդ թվում Էրզրումի ինքնապաշտպանության մասին հարուստ տեղեկություններ

⁴² Ibid, p. 58–59.

The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia...

կան հայ պատմագրության մեջ: Սակայն նշված օրերին Էրզրումում ազդարարված Հայաստանի անկախության ակտի մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են:

Այդ իրադարձությանը 1919 թ. աշնանն ԱՄՆ սենատում անդադարձել էր Էրզրումի պաշտպանության մասնակից գնդապետ Արսեն Թորգոմը: Վերջինս՝ Հայաստանի խաղաղության պահպանման խնդիրների քննարկման հետ կապված, վկայությամբ հանդես էր եկել ԱՄՆ սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովի լսումներին:

Ենթահանձնաժողովի լսումների արձանագրության մեջ ներառվել և պահպանվել է Ա. Թորգոմի կողմից՝ անգլերեն թարգմանությամբ ներկայացրած Հայաստանի անկախության Էրզրումի հռչակագրի տեքստը:

ЭРЗЕРУМСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ (февраль 1918 г.) В СЕНАТЕ США (октябрь 1919 г.)

ГАМБАРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Армения, Эрзерум, независимость, полковник Торгом, декларация, США, Сенат.

В армянской историографии имеется огромный массив материалов о февральских событиях 1918 года, касающихся захвата турками западноармянских территорий, в том числе Эрзерума. Однако при всем при этом сведения об акте провозглашения независимости Армении в дни самообороны Эрзерума в феврале 1918 года довольно-таки немногочисленны.

Осенью 1919 года это важное историческое событие было представлено участником обороны Эрзерума полковником Арсеном Торгомом в Сенате США. Арсен Торгом озвучил этот вопрос на слушаниях подкомитета комитета по международным отношениям Сената США в связи с дебатами по вопросу сохранения мира в Армении.

В протокол слушаний был внесен и сохранен представленный А. Торгомом текст Эрзерумской Декларации независимости Армении на английском языке.

ARAM POGHOSYAN

Yerevan State University, PhD researcher
arampoghosyan.hist@gmail.com

THE SYSTEM OF TAMMA IN THE CAUCASUS (ACCORDING TO ARMENIAN SOURCES)

Key words: “*Tsunami Strategy*”, *tamma*, *Chormaqan*, *vanguard troops*, *ulus-states*, *Mongolian Empira*, *Mongol conquest*.

Since the Mongols created the largest contiguous empire in history, it is important to explore the process through which they incorporated territory into this empire. The study of the sources reveals that the Mongols possessed a standard strategy initiated during the reign of Ögedei Khan (1229–1241), although antecedents evidently existed since the period of Genghis Khan, whereby they invaded a region and caused considerable devastation but only intended to keep a small portion of the area they conquered. Meanwhile, in this new borderland the Mongols established a military force known as *tamma*, then used the region to control the Mongol frontier as well as launch raids or intimidate the neighboring powers. This strategy is known as “*Tsunami Strategy*”¹. One of the characteristic features of the “*Tsunami Strategy*” is the establishment of the *tamma* military system. *Tamma* first of all was a military unit separated from the main army of the Mongols². The forces of *tamma* were usually situated in the newly conquered lands. Indeed, the *tamma* was the main instrument with the help of which new territories were incorporated into the Mongol Empire and became its constituent part. The *tamma* often remained in its post for several years. The *tamma* system was implemented in the Mongol military system during their conquests in Korea (1231/1232)³, Tibet

¹ **May T.**, *Mongol Conquest Strategy in the Middle East*, *Islamic History and Civilization*, v. 127, *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, Brill, 2016, p. 13–14.

² **Ch'i-ch'ing Hsiao**, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard University, London, 1978, p. 16.

³ **Ledyard G.**, *The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of the Secret History of the Mongols*, *Central Asiatic Journal*, IX, 1964, pp. 1–22.

The System of Tamma in the Caucasus (According to Armenian Sources)

(1240)⁴, Dasht-i Qipchaq(1237)⁵ and China (1234/1236).⁶ During these conquests by the nomads in the newly occupied territories the *tamma* accomplished⁷:

- a) military supervision,
- b) civilian governance,
- c) tax collection function,
- d) preventive actions of possible rebellions,
- e) the expansion of the borders of the empire.

Tamma was established on the borders between nomadic and sedentary cultures on the fringes of the empire⁸. The geographical expansion of regional achievements made the governance of the border areas safer and easier, and later the *tamma* ruling system was replaced by a more rigid administrative one, and the first official figure –*darughachi*, was nominated to rule⁹.

And *tamma* troops had to leave the occupied territories and often resisted the central powers that had to provide them with new pastures for the nomadic economy. Such patterns were found in the Caucasus. Interestingly, there were two military units of *tamma* in the Caucasus. The Caucasus Mountains were the unique border between them. Later, this unique boundary, which, with some changes, stretched from Derbend to the Black Sea, became the reason for territorial conflicts and wars between the two Mongolian states – the Ilkhanids and the Golden Horde.

⁴ **Wilye T.**, The First Mongol Conquest of Tibet Reinterpreted, Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 37, No. 1, 1977, pp. 114–115.

⁵ **May T.**, Mongol Conquest Strategy in the Middle East, The Mongol's Middle East, Islamic History and Civilization, vol. 127, Brill, p. 21.

⁶ During the conquest of the Jin Empire (1206–1234), Mongols appointed here “*tammač in*”-commander of *tamma* (The Secret History of Mongols, § 273, p. 266–267), **Buell P.D.**, Kalmyk Tanggeci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of Mongol Expansion, Mongolian Studies 6, (1980), p. 48):

⁷ **Buell P.D.**, Kalmyk Tanggeci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of Mongol Expansion, p. 45

⁸ According to P. Buell, the term “tamma” derived from “mtah-ma” or “mtah-khol”, which means “a border area occupied by non-civilized peoples”. It was borrowed from the Chinese in the 10th century (**Das S.C.**, A Tibetan-English Dictionary, Cal-Cutta, 1902, pp. 596–598, **Buell Paul D.**, op. cit., p. 45): According to Chinese linguist and historian Ch. Hsiao, the term has been used in the sense of “scout horse” or “military vanguard” (**Ch'i-ch'ing Hsiao**, The Military Establishment of the Yuan p. 137).

⁹ **Buell P.D.**, op. cit., pp. 45–47.

The investigation “*The Secret History of the Mongols*” provides some information concerning the establishment of the *tamma* military system in the North Caucasus. Accomplishing the conquest of the North Caucasus (1237–1240) Batu Khan appointed *tammachi*, a commander of *tamma*, in the country of Alans (Asud)¹⁰. According to Rukn al-Dīn Beibars¹¹, and Al-Nuwayrī¹², this border spread from Cuban to the lower stream of the Terek river and to Dagestan¹³. In T. May’s opinion, the areas belonging to *tamma* were geographically larger and stretched up to modern Hungary¹⁴.

Another military unit of *tamma* functioned in the South Caucasus. The commander of this troops was Chormaqan (?–1241/1242). The latter, as *tammachi*, i.e. commander of *tamma*, firstly referred to in “*The Secret History of the Mongols*”, functioned during the conquest of Northern Iran (1230–1231). Chormaqan was appointed as a *tammachi* by the order of Ögedei Khan¹⁵. According to the historian and maphrian-catholicos Bar Hebraeus, Ögedei Khan sent “Sharmaghon” (Chormaqan) to the West in 1228¹⁶, and as Rashīd al-Dīn states, Chormaqan was appointed as *lashkar*¹⁷-*tamma* along with an army (*Tümen*)¹⁸ of 40,000 soldiers and was sent to “*that side*”¹⁹. According to the same

¹⁰ *The Secret History of the Mongols*, § 274, p. 267.

¹¹ Рукнад-Дин Бейбарс, СМІЗО, т. 1, с. 116.

¹² ан-Нувейри, СМОЗО, т. 1, с. 160.

¹³ Рашид ад-Дин, т. 2, , с. 74–85.

¹⁴ May T., *Mongol Conquest Strategy in the Middle East*, p. 21.

¹⁵ *The Secret History of the Mongols*, § 274, p. 267, Buell P.D., *Historical Dictionary of the Mongol Empire*, The Scarecrow Press, 2003, pp. 42–43.

¹⁶ Bar Hebraeus’ *Chronography*, translated from the Syriac by Budge E., vol. 1, Oxford University Press, 1932, p. 394.

¹⁷ *Lashkar*-(Persian لشکر) In Ghaznavid and Seljuq period, Arabian and Persian historians used this term to refer to “army” or “troops” in general. (The Encyclopedia of Islam, ed. by Bosworth C. E., Donzel E., Heinrichs W. P., Volume V, KHE-MAHI, Brill, 1986, p. 685).

¹⁸ *Tümen*-Mongolian army unit consisting of 10,000 soldiers. Later, a military-administrative territorial unit, that could provide 10,000 soldiers (Buell P. D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, 2003, p. 111).

¹⁹ “*that side*” is referring to the “Baghdad land” mentioned in the source. It can also refer to the Middle East, where Chormaqan was acting (*The Secret History of Mongols*, p. 267). According to Rashīd al-Dīn, *lashkar*, wherever he was sent, had to stay as long as needed (Рашид ад-Дин, т. 1, кн. 1, с. 98–99). The Georgian anonymous chronicle mentions these four commanders: “*Chormaghan, Chaghat’a, losur and Bicho*” (Kartlis Tskhovreba, Georgian National Academy of Sciences, Tbilisi, 2014, p. 329).

The System of Tamma in the Caucasus (According to Armenian Sources)

source, Chormaqan was replaced by Baijunoyan, who was one of Jebe's relatives.²⁰

Armenian and Georgian sources provide information which, though small in amount, however not of less significance. In particular, speaking about Chormaqan, Kirakos Gandzakets'i presented him as "*the chief overseer*" (arm. «գլխավոր վերականգն»), "*the great figure who was the head and the commander of all the troops*" (arm. «գլխավոր վերականգն», «մեծ, որ գլուխ և հրամանավորն էր ամենայն զորուն») without mentioning the term *tamma*. However, he attributed the functions of the *tammach*²¹ to him.

According to a Georgian source, when in 1256 Hulagu arrived, he met "*Chormaghon, Iosur, Bicho and Anguragnoins in Adarbadagan and both parties of the Tatars – the ones who had been there formerly, who were called Tamachs and those who came with Khan Ulo, joined together*"²². Continuing, the historian notes: "*At first the subject countries lived under these four tamachnoin: Romgur, which is Khorasan, Iraq, Adarbadagan, Movak'an and Bardav, Shirvan, all of Georgia, Khlat and Greece right up to Asia, and were ruled by these four noins*"²³. According to Juvaini, Chormaqan and Baiju viewed the occupied territories as their property²⁴. In Rashid al-Din, during the conquest of Baghdad in 1258 Baiju "*made specific jealousy*" and Hulagu gave rich pastures in Anatolia to the latter and appointed him the commander of troops, consisting of ten-thousand soldiers, while freeing him from the duties of the commander of *tamma*²⁵. It is obvious, that with the arrival of Hulagu, the military system of *tamma* was no longer necessary in the conquered territories, since: "*when Ulo came, he managed the country, and governed it in accordance with his position as Khan*"²⁶. Armenian historian Grigor Aknerts'i, speaking about the conquest of Baghdad, mentions the letter that Hulagu sent to Möngke Khan (1251–1259). It is

²⁰ **May T.**, *The Mongol Presence and Impact in the Lands of the Eastern Mediterranean*, Crusaders, Condottieri, and Cannon, Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean, edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon, p. 21.

²¹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1961, էջ 234, 275:

²² **Kartlis Tskhovreba**, p. 340.

²³ Ibid, p. 340–341.

²⁴ **Juvaini**, Genghis Khan, History of the World-Conqueror, Boyle J. (ed.), Manchester University Press, 1958, p. 505.

²⁵ **Рашид ад-Дин**, т. 1, кн. 1, с. 99:

²⁶ **Kartlis Tskhovreba**, p. 341.

clear from the content of the letter that Chormaqan and Baiju's military forces – “old *T'emaych'ik' cavalry*” (arm. «*qhhū hēdētū' qṭṭūwzhpū*») had to leave the previously occupied lands for the “new” troops to settle there and look for new pastures in other places²⁷. According to Ḥamdallāh Mustawfī Qazvinī, the relations between Baiju and Hulagu were tense. In Ḥamdallāh Qazvinī, Baiju had to move to the Sultanate of Rum in Asia Minor²⁸. Vardan Arevelts'i, speaking about Hulagu's arrival, mentioned that he “issued a decree” for the “*first arrived troops*” (arm. «*նախ եկեալ զօրոն*») to leave the already occupied pastures and move to Anatolia²⁹. It is not difficult to understand that the phrase “*first arrived troops*” referred to the military unit of *tamma* the commander of which was first Chormaqan then Baiju. Bar Hebraeus also mentioned this situation. According to the historian, Baiju's troops had to move to Erzurum and look for new pastures because Hulagu wanted to winter in Moḡān plain, which was occupied by the *tamma*³⁰. The Armenian historian Hayton of Corycus also provided information about *tamma*. Speaking about the conquest of western countries, the historian pointed out that Ögedei Khan selected a certain general, brave and wise, named “Payton” (Baiju) and entrusted him with 30,000 tatar soldiers, termed “*Camachi*” (“*tamma*”) or “*conquistores*” (“*reconnaissance*”) army³¹. According to the historian, if the forces of the *tamma* had not been enough, instead of fighting they would have made “*a camp in some good country and notify one of his (Ögedei Khan) sons nearby, send them for help, and then they could safely begin the battle*”³². In general, it should be noted that the members of the Khan's family and their relatives who anticipated some interest from the conquests, were also involved in the *tamma*. After the conquests, according to the will of Genghis

²⁷ Գրիգոր Ակներցի, Երուսաղեմ, 1974, էջ 43:

²⁸ The chapter on the history of the Mongols, the last of Hamdallah Mustaufi's “Zafar-nameh” was not published and it has been translated by L. Ward and attached to the appendix of the dissertation (Ward L., “The Zafar-nameh of Hamd Allah Mustaufi and the Ilhkan dynasty of Iran”, Ph.D diss, University of Manchester, 1983, vol. 2, p. 62).

²⁹ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001, էջ 198:

³⁰ Bar Hebraeus, p. 424.

³¹ Hayton, La Flor Des Estoires Del la Terre d'Orient, Recueil, des Historiens des croisades, documents arméniens tom second, Paris, 1906, Chapitre XI, p. 158.

³² Ibid.

The System of Tamma in the Caucasus (According to Armenian Sources)

Khan, the occupied territories were included in appropriate ulus-state³³. And in this regard, it should be mentioned that the military system of *tamma* was temporary. From Hayton's words, it is not clear which ulus-state is meant in this case. The word "sons" is referred to the sons of Genghis or Ögedei Khan and their immediate heirs, who led the main forces and if necessary, they would provide assisting forces as it was decided in Kurultai (1235). But then, Hayton, states, that in these regions the Jochids (Golden Horde) were dominant³⁴. It can be assumed that after the vacate of *tamma* the Caucasus should have been included in Jochidulus, taking into account geographical proximity and their activity in the Caucasus³⁵.

ԹԱՄՄԱՅԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանակի բառեր՝ «Յունամիի» ռազմավարություն, թամմա, Չարմաղան, առաջապահ ջոկատ, ուլուս-պետություններ:

Մոնղոլական նվաճումների բնորոշ գծերից է թամմայի ռազմավարչական համակարգի հաստատումը գրավված երկրներում: Թամման, առաջին հերթին ռազմական ստորաբաժանում էր, որն առանձնացվում էր մոնղոլական հիմնական բանակից: Այս համակարգը նվաճված տարածքներում պահպանվում էր այնքան ժամանակ, մինչև պարզ էր լինում, թե մոնղոլական որ ուլուսի կազմի մեջ այն պետք է ներառվեր: Իսկ ինչ վերաբերում է թամմայի զորքերին, ապա նրանք ստիպված էին լինում թողնել զբաղեցված տարածքները, և հաճախ էին դիմադրում կենտրոնական իշխանություններին, որոնք ստիպված էին լինում նրանց տրամադրել քոչվորական տնտեսության համար նոր արոտավայրեր: Մոնղոլները թամմայի համակարգ հաստատեցին նաև Կովկասում: Հետաքրքիրն այն է, որ Կովկասում գործում էր թամմայի երկու զո-

³³ Jackson P., The Mongols and the West, Routledge, London and New York, 2005, p. 113.

³⁴ Hayton, op. cit., p. 161.

³⁵ We thank the professor of the University of North Georgia T. May for a useful online discussion.

րամիավորում, որոնց միջև յուրահատուկ սահման էր Կովկասյան լեռնաշղթան: Հետագայում հենց այս յուրահատուկ սահմանը, որը, որոշ փոփոխություններով, ձգվելով Դերբենի քաղաքից մինչև Սև ծով, դարձավ մոնղոլական երկու պետությունների՝ Հուլավյանների և Ոսկե Հորդայի միջև տարածքային հակամարտության և պատերազմների պատճառ:

СИСТЕМА «ТАММА» НА КАВКАЗЕ

ПОГОСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: стратегия «Цунами», тамма, Чормагун, авангардные войска, улусные государства.

Одной из характерных черт монгольских завоеваний является создание стратегической системы таммы в оккупированных странах. Тамма, прежде всего, была воинской частью, изолированной от основной монгольской армии. Эта система сохранялась на оккупированных территориях до тех пор, пока не стало ясно, в какой монгольский улус должны включаться эти завоеванные страны. Что же касается войск тамма, то им пришлось покинуть оккупированные территории и нередко оказывать сопротивление центральным властям, которые должны были предоставить им новые пастбища для кочевой экономики. Монголы создали систему тамма и на Кавказе. Интересно, что на Кавказе имелись две воинские части тамма. Границей между этими двумя подразделениями были кавказские горы. Позднее эта граница частично была изменена и простиралась от Дербента до Черного моря, став причиной территориального конфликта и войн между двумя монгольскими государствами-Хулагуидами и Золотой Ордой.

EDIK MINASYAN

*Docteur, professeur en sciences historiques, Doyen du département
d'histoire de l'Université d'Etat d'Erevan,
eminasyan@ysu.am*

NAREK SHARAFYAN

*l'Université d'Etat d'Erevan, Centre des Etudes Arméniennes, Faculté des
Etudes de Génocide, Conseiller juridique du Ministre du Développement
économique et des Investissements de la RA,
sharafyan96@gmail.com*

LA REPONSE INTERNATIONALE AU GENOCIDE ARMENIEN ET AU GENOCIDE DES TUTSIS AU RWANDA

Mots clés: *Tutsi, Rwanda, génocide, groupes ethniques, crime, poursuites, preuves.*

Introduction

Avant de procéder à l'analyse de la réponse internationale aux génocides Arménien et des Tutsis au Rwanda, il est important de bien comprendre en quoi consiste le génocide lui-même. Quelle est la définition du mot qui a mûri dans les domaines de l'histoire et du droit? Et, finalement, ce concept est-il suffisant pour faire comprendre immédiatement ce dont il s'agit ? Le mot «génocide» vient du grec «ghenos», que signifie race, peuple et du mot latin «caedere», qui signifie tuer. Il convient de noter que le crime de génocide a été réglementé grâce à la Convention des Nations Unies de 1948 sur la prévention et la répression du crime de génocide¹.

Le génocide au Rwanda est un génocide dont la phase active eut lieu du 6 avril au 4 juillet 1994 au Rwanda, un pays d'Afrique de l'Est. Il fut commis dans le cadre d'une guerre civile opposant le gouvernement rwandais, constitué d'Hutu (voir Hutu Power), au Front patriotique rwandais (FPR), accusé par les autorités d'être essentiellement «tutsi»².

¹ Convention pour la prévention et la répression du crime de génocide, 9 décembre 1948

² **Janine Clark**, Learning from the Past: three lessons from the Rwandan genocide, African Studies, 2009, p. 1-29

La Reponse Internationale au Genocide Armenien et au Genocide des Tutsis...

Un expert américain, évaluant les pertes de population au Rwanda, estimait que 800 000 Rwandais étaient morts en 1994 entre les mois d'avril et de juillet, mais ce chiffre incluait ceux qui étaient morts de causes autres que le génocide. William Seltzer a estimé le nombre de personnes tuées au génocide au moins un demi-million³. Le professeur Gérard Prunier a estimé, de son part, que 130 000 Tutsis étaient en vie en juillet, mais ses chiffres n'incluent pas ceux du Zaïre ou de la Tanzanie. Si l'on soustrait ce nombre de 150 000 survivants d'une population estimée à 657 000 Tutsis, 507 000 Tutsis seraient tués, ce qui est proche de l'estimation minimale de Seltzer et représente l'anéantissement d'environ 77% de la population enregistrée en tant que Tutsi. En utilisant d'autres données de la préfecture de Butare, a été calculé une perte estimée à 75% de la population tutsie. Sur la base de ces données préliminaires, nous concluons qu'au moins un demi-million de personnes ont été tuées dans le génocide, une perte qui représente environ les trois quarts de la population tutsie du Rwanda.

En ce qui concerne du génocide Arménien de 1914 à 1923, on peut dire qu'il s'agissait d'une extermination massive de la population arménienne de l'Empire Ottoman, ordonné par le gouvernement turc dirigé par les Jeunes-Turcs et dont l'exécution a été confiée à l'armée, à la police et la gendarmerie turque, ainsi qu'à des organisations paramilitaires, le tout sous la direction des autorités turques locales.

À la fin des années 1800, l'Empire Ottoman a perdu les deux cinquièmes de son territoire et un cinquième de sa population à la suite du Traité de Berlin. La population de l'Empire était variée, comprenant des chrétiens, des juifs et principalement des musulmans. Comme nous l'avons déjà indiqué, à l'Empire Ottoman le statu quo, existant parmi les différents groupes de croyants, était manifestement différent, en particulier les chrétiens et les juifs, les dernières étant considérés comme des «sujets»⁴. Un exemple frappant de cette attitude est que les Arméniens non musulmans ont été obligés de payer des taxes spéciales.

³ **Alison Des Forges**, *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*, Ten Years Later, April 1, 2004.

⁴ **Bernard Lewis**, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 1961, pp. 350–351.

Il est important de noter que le processus d'extermination de 1915 a été conçu et mis en œuvre à la suite de diverses actions concertées menées par différents organes de l'État⁵. Celles-ci incluent la destruction massive et les expulsions forcées de certains groupes présélectionnés des arméniens. Le facteur de temps, c'est à dire la nécessité d'une mise en œuvre simultanée de ces activités, est également pris en compte.

La réponse internationale et l'échec de la communauté internationale à prévenir les génocides

Quant au génocide arménien, il fut fatal en la signature du Traité de Lausanne en 1923, qui a servi de base pour penser que la communauté internationale se tenait aux côtés de la Turquie, car par ce traité la Turquie a été souscrite de la responsabilité future pour les actions terribles du génocide commis par l'Empire Ottoman⁶. La Turquie a été indirectement mise au défi de lancer une politique de refus sur la scène internationale, ce qui implique la possibilité d'éviter les débats publics sur cette question et toute mention officielle de celle-ci⁷. La première réaction de la communauté internationale à ces événements fut la déclaration conjointe de la France, de la Russie et de la Grande-Bretagne le 24 mai 1915 où les atrocités commises contre le peuple arménien furent définies comme «un crime contre l'humanité et la civilisation», les parties en tenant pour responsable le gouvernement turc⁸. Dans cette déclaration l'expression «crime contre l'humanité» a été utilisée pour la première fois «pour définir le massacre des Arméniens en Turquie, qui s'inscrit dans le concept actuel de génocide»⁹.

Après la Seconde Guerre mondiale, les Arméniens espéraient soulever à nouveau cette question et en faire une enquête objective et approfondie. Pour

⁵ **Ezell W.K.**, Investigating Genocide: A catalog of known and suspected cases, and some categories for comparing them.- Remembering for the future: working papers and agenda. Volume III: the impact of the holocaust and genocide on Jews and Christians, Oxford, 1989, p. 2510

⁶ Traité de paix avec la Turquie signé à Lausanne le 24 juillet 1923

⁷ **Ներսիսյան Մ.**, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Լոյս, Ե., 1983, էջ 602–603:

⁸ Déclaration commune de la France, de la Grande-Bretagne et de la Russie, le 24 Mai 1915.

⁹ **Վարդանյան Վ.**, Հայերի ցեղասպանության համար միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմքերը, Անտարես, Ե., 2014, էջ 12–13:

La Reponse Internationale au Genocide Armenien et au Genocide des Tutsis...

rappeler à l'international du Génocide Arménien, les Arméniens du monde entier ont commencé à prendre des mesures visant à la reconnaissance du génocide. Tout cela a été lancé par le Congrès Américain en 1975 et le Protocole de 1985 du Conseil des droits de l'homme des Nations Unies. La reconnaissance du génocide était encore plus répandue à la suite de la conclusion du Conseil de l'Europe le 14 Mai 2001, qui se lit comme suit: «les événements tragiques de 1915-1917 sont un génocide»¹⁰. L'Uruguay a été le premier à reconnaître et à condamner le Génocide Arménien. Plus tard, les différents pays ont officiellement reconnu leur génocide dans leurs conclusions, parmi lesquelles figuraient l'Argentine, la Belgique, la France, la Grèce, la Russie, le Canada et le Chypre. Mais la politique de déni de la Turquie crée encore le besoin d'une reconnaissance plus large du génocide au niveau international.

Lorsque le gouvernement rwandais a commencé à massacrer des Tutsis en 1990, des crimes ont été documentés par des groupes locaux et internationaux de protection des droits de l'homme et par un rapporteur spécial de la Commission des Droits de l'Homme de l'ONU, certains donateurs ont protesté. À un moment donné, le gouvernement belge est allé jusqu'à rappeler brièvement son ambassadeur. Mais personne n'a ouvertement contesté les explications rwandaises, selon lesquelles les meurtres étaient spontanés et incontrôlables, et aucun d'entre eux n'a utilisé son influence pour que les coupables soient traduits en justice¹¹. De plus, les donateurs influents de la communauté internationale ont fait pression sur Habyarimana, le président du Rwanda, pour passer des réformes politiques et économiques. Mais, satisfaits de manière générale de la stabilité de son gouvernement, ils ont négligé la discrimination systématique à l'encontre des Tutsis, ce qui violait les principes dont ils appelaient au respect.

En outre, l'absence de réponse internationale aux massacres au Burundi en 1993 a permis aux extrémistes rwandais de s'attendre à pouvoir massacrer un grand nombre de personnes sans aucune conséquence.

¹⁰ Doc. 9056 2eme édition, 14 mai 2001, Reconnaissance du génocide arménien, Déclaration écrite n° 320.

¹¹ Hervé Deguine, Un idéologue dans le génocide rwandais, Paris, Mille et une nuits, 2010.

Après plus de deux semaines de massacres, la plupart des gouvernements ont refusé d'admettre les représentants rwandais envoyés pour tenter de justifier le génocide. L'Egypte et la France, cependant, les ont acceptés. L'action française avait une grande importance - parce que la France était le plus fort soutien du gouvernement rwandais. Deux semaines plus tard, lorsqu'un officier de l'armée rwandaise est venu à Paris pour le solliciter, un haut responsable lui a dit que la France venait d'envoyer du matériel de communication au Rwanda et que cette assistance pourrait être renforcée si le Rwanda parvenait à mettre fin à la mauvaise publicité concernant le massacre.

Les membres du Conseil de sécurité ont accordé plus d'attention au maintien des procédures diplomatiques qu'à la condamnation des auteurs du génocide. Plutôt que d'exiger que le représentant rwandais démissionne du conseil, ils continuent de coopérer avec lui. Ils n'ont pas insisté sur le fait qu'il était absent des discussions sur le Rwanda ou même qu'il avait l'habitude de s'abstenir de telles discussions. Ils lui auraient donné la chance de connaître et de communiquer à son gouvernement toutes les propositions pour les actions des Nations Unies au Rwanda. Pour que la condamnation internationale atteigne son effet maximum, l'appui complet et public de tous les principaux acteurs internationaux au Rwanda était indispensable.

En essayant de trouver le lien entre les génocides discutés dans cet article, nous pouvons dire que l'inactivité de la communauté internationale a été la base de la répétition d'un crime aussi terrible comme le crime du génocide. En d'autres mots, l'absence de réponse internationale adéquate est l'une des principales raisons de la répétition de génocides ou de nouveaux crimes contre l'humanité. Cependant, même si nous admettons que la communauté internationale n'aurait pas pu raisonnablement prévoir le génocide rwandais qui a commencé le 6 avril 1994 et ne pouvait donc pas avoir agi de manière à en empêcher explicitement le déroulement, le débat sur son rôle et sa responsabilité n'est pas clos. Avant le 6 avril 1994, il y avait 40 mois de violence généralisée et de violations massives des droits de l'homme au Rwanda, dirigées contre des Tutsis innocents uniquement sur la base de leur appartenance ethnique. Les plus hauts niveaux de gouvernement ont été à l'origine de ces violences accompagnées de discours racistes et génocidaires généralisés. L'existence de ces violences était bien connue dans le monde entier. Il y avait au moins six rapports importants publiés au niveau international sur la situation

La Reponse Internationale au Genocide Armenien et au Genocide des Tutsis...

des droits de l'homme au Rwanda, présentés lors de conférences de presse, distribués aux représentants gouvernementaux et aux ambassades, etc. Nous pouvons ainsi établir avec certitude que des violences meurtrières contre des innocents se produisent régulièrement les faits aggravants selon lesquels cette violence organisée depuis le plus haut niveau de l'État, étaient connus de tous, même pour un observateur occasionnel, et plus encore pour ceux qui vivaient dans le pays. Ces faits en eux-mêmes - qu'ils soient ou non à l'origine d'un génocide - étaient suffisamment graves pour engendrer et nécessiter une action. La plupart des agences d'aide au développement ont des politiques explicites les obligeant à agir en cas de violations massives des droits de l'homme dans les pays bénéficiaires. En ce qui concerne le génocide arménien, sa leçon la plus importante est peut-être le manque de volonté politique de l'arrêter ou de le punir. Le massacre de plus d'un et demi-million d'Arméniens soulève de sérieuses questions sur la capacité de la communauté internationale à prévenir ou à punir les actes de génocide près d'un siècle plus tard. Dans une certaine mesure, il peut être impossible de prévenir les génocides. Au cours de guerres, de conflits territoriaux ou régionaux, les minorités deviennent des cibles vulnérables, et surtout quand ces minorités peuvent être soupçonnées de sympathie avec un ennemi. Si la volonté politique d'intervenir au milieu d'une zone de guerre fait défaut, le moins que l'on puisse faire est de mettre en place un mécanisme judiciaire fort pour punir les auteurs afin de limiter les dénégations et les représailles subséquentes, ainsi que pour prévenir les crimes futurs. Il est clair que la prévention et la punition relèvent de la volonté et non de la capacité. En tous cas, il est difficile de parler du génocide des Tutsis et du génocide des Arméniens sans mentionner un fait : si dans le cas du génocide des Tutsis on a une qualification juridique du Cour pénale internationale, on n'a pas encore ce type de qualification pour le génocide Arménien ce qui entraîne des problèmes non résolus de responsabilité. Mais dans ce cas-là, cette qualification joue un rôle central en termes de conséquences juridiques. Si le meurtre de masse est qualifié de génocide, il génère immédiatement une responsabilité internationale, mais si le dernier est qualifié en tant que guerre, nous nous limitons à la souveraineté de l'État.

**ՌՈՒԱՆԴԱՅԻ ՏՈՒՏՍԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ**

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Է., ՇԱՐԱԲՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

***Բանալի բառեր.** փուլոսի, Ռուանդա, ցեղասպանություն, էթնիկ խմբեր, հանցագործություն, մեղադրանք, ապացույցներ:*

XX դարի առաջին ցեղասպանություն համարվող Հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թթ. տեղի ունեցած Օսմանյան Կայսրության քրիստոնեական էթնիկ հայ բնակչության զանգվածային ոչնչացումն ու տեղահանումն է, որը իրականացվել է Կայսրության իշխող շրջանակների կողմից:

Ռուանդայի ցեղասպանությունը իրականացվել է 1990-ական թվականներին Ռուանդայում բնակվող տուտսիների նկատմամբ հույժների կողմից, որի ընթացքում զոհվել է 500.000-ից 1.000.000 մարդ, որոնց 70%-ը՝ տուտսիներ: Բացի նրանից, որ այս երկու ցեղասպանությունները հիմնականում համընկնում են միմյանց հետ, քանի որ երկուսն էլ կապված են բնակչության զանգվածային ոչնչացման հետ, այդ սարսափելի իրադարձությունները նաև միավորում է միջազգային հանրության կողմից արդյունավետ և պատշաճ արձագանքի բացակայությունը:

**МЕЖДУНАРОДНАЯ РЕАКЦИЯ НА ГЕНОЦИД АРМЯН И
ГЕНОЦИД ТУТСИ В РУАНДЕ**

МИНАСЯН Э.Г., ШАРАФЯН Н.Г.

Резюме

***Ключевые слова:** тутси, Руанда, геноцид, этнические группы, преступность, обвинение, доказательство.*

Называемый первым геноцидом XX века, геноцид армян представляет собой массовое уничтожение и депортацию христианского этнического

La Reponse Internationale au Genocide Armenien et au Genocide des Tutsis...

армянского населения Османской империи, имевшее место в 1915–1923 гг. и осуществлённое турецкими правящими кругами.

Геноцид в Руанде, официально называемый геноцидом тутси и являющий собой массовое убийство (1990-е гг.) руандийских тутси местными хуту, унес жизни огромного числа людей (от 500.000 до 1.000.000 человек), причем среди них тутси составляли около 70 процентов. Эти два ужасающих события XX в., сопровождавшиеся массовым уничтожением населения, объединяет отсутствие каких-либо превентивных действий со стороны международного сообщества в отношении подвергшихся геноциду двух народов.

AVÉTIS HAROUTIOUNYAN

Né en 1962, Avétis H. Haroutiounian est docteur en sciences historiques, maître de conférence de la chaire d'histoire arménienne de l'université pédagogique Khatchatour Abovian (Érévan). Il est l'auteur d'une centaine d'articles spécialisés, consacrés à la géographie historique de l'Arménie, à l'histoire moderne arménienne et en particulier à l'histoire de la ville de Van et de la province historique arménienne du Vaspourakan, ainsi qu'aux réfugiés de la Première Guerre mondiale.

avharutunyan@mail.ru

LE PLAN TURC DE CRÉATION D'UNE RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE ET LES BATAILLES DE MAI 1918

Mots clés : République d'Arménie, Sardarapat, indépendance, Dachnaksoutioun, 28 mai 1918.

Les aspects spécifiques de l'État arménien et les circonstances de son apparition ont toujours été et restent un centre d'intérêt pour les historiens et les politologues qui s'intéressent à ces questions. Des épisodes particuliers de la création de la première République arménienne ont toutefois besoin de nouveaux éclaircissements et de clarifications complémentaires.

Le fait est que, dans la bibliographie générale et dans les publications des partis politiques, notamment celles du *Dachnaksoutioun*¹, on a présenté et on a émis l'idée d'un facteur turc servant de « point de départ » à la création de l'État arménien en 1918, et cette thèse, « greffée » sur la pensée des historiens et des hommes politiques arméniens, mais néanmoins extrêmement lourde de sens, a Alexandre Khatissian pour « fondateur »². Étant au cœur des événements politiques et militaires, mais aussi diplomatiques, de son temps, entretenant également des liens étroits avec les milieux dirigeants turcs, il mit cette approche en avant de façon circonstanciée et s'efforça tout particulièrement de présenter la

¹ *Dachnaksoutioun* : il s'agit du parti dachnakiste ou Fédération révolutionnaire arménienne (FRA), organisation également connue, par abrégement, sous le nom de parti dachnak.

² Pour les détails, voir **Թաղևոսյան Ռ.**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման թուրքամետ վարկածը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1998, № 2, էջ 17:

naissance de l'État arménien comme un « cadeau » fait par le gouvernement ottoman au peuple arménien, pour témoigner de sa « bonne » volonté³.

Le plan turc de « cadeau » d'une structure étatique arménienne perdura jusqu'à la veille des opérations militaires du front du Caucase de la Première Guerre mondiale. Avant d'entrer en guerre contre la Russie au cours de l'été 1914 et profitant de sa grande intimité avec les dirigeants dachnakistes, Enver envoya des émissaires à l'automne, d'abord à Karin [Erzurum], puis à Van et à Mouch [Muş], pour négocier avec les Arméniens, afin que ceux-ci rallient le camp turc⁴ et qu'ils tentent, en Arménie orientale, « de s'emparer de la révolution » en affrontant les autorités russes⁵.

Pendant le VIIIe congrès de la FRA qui se tint du 16 au 30 juillet 1914 à Karin [Erzurum]⁶, des représentants de premier plan du Comité *Union et Progrès* (CUP), à savoir Nadji Bey [Naci Bey], Hilmi Bey et Chakir Bey [Şakir Bey] promirent à Aknouni, à Rostom [Stépan Zorian] et à Archak Vramian que, dans l'hypothèse d'un engagement des Arméniens dans la lutte contre la Russie et de la conquête du Caucase par les Turcs, ils donneraient aux Arméniens Kars, la province d'Érévan, la partie de la province de Gandzak [Elisabethopol, Gandja] peuplée d'Arméniens, Van, Bitlis, une partie du vilayet d'Erzurum, et de constituer, avec ces territoires, une Arménie autonome, sous les auspices de l'Empire ottoman⁷.

³ Dans les études d'histoire de l'ère post-soviétique, consacrées à la Première République arménienne, prédomine le point de vue exact selon lequel le peuple arménien doit le rétablissement d'un État national, non pas à la bienveillance d'un quelconque État, mais à ses luttes héroïques. Cf. **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920), Ե., 1992, էջ 3-4:

⁴ **Գեղամեան Ե. (քահ.)**, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եթերերդոշ շրջանը, հ. 2, Բաքու, 1915-1917, էջ 584:

⁵ Archives nationales d'Arménie, fonds 1120, inventaire 1, dossier 76, Բ 37.

⁶ Les dates de début et de fin de ce congrès varient légèrement selon les sources. Nous avons retenu celles mentionnées dans les publications les plus autorisées de la FRA. Cf. Նիսեթր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար հ. XI, Պեյրուք, 2015, էջ 110:

⁷ **Գեղամեան Ե. (քահ.)**, նշվ. աշխ., էջ 585: Pour les détails dans ce domaine, voir **Tas-napetian H.** [Dasnabedian Hratch], Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր կազմությունէն մինչեւ Ժ. Ընդ. Ժողովը (1890-1924), Աթէնք, 1988, էջ 108, ainsi que **Ամուրեան Ա.**, Հ.Յ. Դաշնակցության Ը (Էրզրումի) Ընդ. Ժողովի մասին (գումարում 1914 թուի Յուլիսի 25-ից մինչև Օգոստոս 17), Ազդակ Շաբաթօրեակ, Պեյրուք, 1980, թիւ 2, էջ 22-25: 1980, թիւ 3, էջ 43-47: 1980, թիւ 4, էջ 68-70: 1980, թիւ 5, էջ 91-93: 1980, թիւ 6, էջ 115-116. Pour l'historien A-Do, **il était prévu de donner les provinces de Tiflis et de Koutaïs, la région de Batoumi et une partie du vilayet de Trébizonde à la Géorgie, et de donner le Daghestan, la province de Bakou**

Dans ses souvenirs, Simon Vratsian signale à ce sujet que le VIIIe congrès de la FRA venait tout juste de s'achever quand arrivèrent sur place Bahaeddin Şakir et Naci Bey, représentants du CUP. Ces derniers proposèrent aux personnes qui avaient participé à la réunion de déclencher un mouvement d'insurrection populaire anti-russe au Caucase, proposant, en contrepartie, l'autonomie de l'Arménie pour les territoires situés au Caucase et, en partie, en Arménie occidentale. Mais le *Dachnaktsoutioun* déclina cette proposition, en déclarant que les Arméniens occidentaux rempliraient loyalement leurs obligations à l'égard de la patrie ottomane⁸.

C'est ce que montre également Yervand Ter Minassian dans un rapport en date du 11 novembre 1915, adressé au ministère russe des Affaires étrangères⁹.

Au début du mois de septembre 1914, Naci Bey se rendit d'Erzurum à Van, dans le même but : mobiliser les Arméniens occidentaux contre les Russes et susciter, chez eux, la conviction de la bienveillance de la Turquie ottomane. À cette occasion, des rencontres et des réunions de concertation furent initiées à Van, avec la participation, d'une part, de représentants de la FRA, à savoir, Archak Vramian (lequel arriva de Constantinople à Van le 16 septembre¹⁰), Ichkhan, Aram, et Vahan Papazian, et d'autre part, des représentants du Comité *Union et Progrès*, Naci Bey et Tahsin Bey, ainsi que Fuad Bey, secrétaire de la section locale du CUP. Les négociations portaient sur les « bienfaits » et l'aide que les Turcs attendaient de la part des Arméniens pendant la prochaine bataille de Sarikamich [Sarıkamış] sur le front du Caucase, autant de choses pour lesquelles les Arméniens seraient récompensés. Naci Bey présenta en conséquence le projet politique du CUP pour la Première Guerre mondiale, projet selon lequel la Jeune Turquie, la Turquie renaissante, alliée à la puissante Allemagne, devait menacer les forces militaires russes, déferler vers le nord et franchir la chaîne du Caucase. Dans l'hypothèse d'une conquête de la Transcaucasie, la Turquie, selon ce projet,

et une partie de la province de Gandzak aux Tatars. Cf. Ա.-Դո, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թականներին, Ե., 1917, էջ 73–74:

⁸ Վրացեան Ա., Նիկոլ Աղբալեանի մասին, Ակօս, Պէյրոս, 1957, թիւ 9 (98), էջ 64. Id., «Նիկոլ Աղբալեան» [Nikol Aghbalian], *Անձինք նուիրեալք* [Âmes dévouées], Beyrouth, éditions Hamazgayin, 1969, p. 178.

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում (խմբ.՝ Ներսիսյան Մ.Գ.), Ե., 1991, էջ 400:

¹⁰ Մանուկեան Հ., Դէպքերը Վասպուրականում, Վէմ, Փարիզ, հ. XVIII, հունվար-մարտ, 1937, էջ 53:

Le Plan Turc de Création d'une République Arménienne...

ne se préparait pas à annexer ces territoires, mais prévoyait de fonder, dans le cadre d'une structure fédérale, trois États autonomes, pour l'Arménie, la Géorgie et les Tatars du Caucase, sous le patronage du sultan¹¹.

Pour que les Arméniens pussent jouir d'une telle possibilité, il devait apporter la preuve de leur dévouement à la Turquie ottomane et la soutenir pendant la guerre qui s'annonçait imminente. Pour affronter les Russes, il leur était demandé de former leurs propres détachements de combattants volontaires (arméniens occidentaux), qui pouvaient avoir une grande importance morale, en tant que preuve incontestable de la « solidarité » arméno-turque.

Les membres du CUP supposaient qu'avec un tel projet, la question de l'autonomie ou de l'indépendance politique des Arméniens serait concrètement réglée, ce que ne pouvaient leur offrir ni l'Europe, qui n'avait rien fait jusque là et qui ne s'apprêtait pas à faire quoi que ce soit, ni la Russie, mais la Jeune Turquie, éclairée et progressiste, qu'il ne fallait pas confondre avec la Turquie despotique.

Les Jeunes-Turcs étaient convaincus que ce projet politique complexe allait régler la question arménienne et réduire l'Europe au « silence ». Ils assuraient que le vaste Empire ottoman disposait de tant de territoires qu'ils n'avaient absolument pas besoin de l'Arménie occidentale mue par des forces centripètes, que cette question constituait pour eux un souci supplémentaire et aussi un danger pour la cohésion de l'empire, d'autant plus qu'elle servait régulièrement de prétexte aux puissances européennes pour justifier leurs interventions dans les affaires de l'empire. Les Jeunes-Turcs assuraient par la même occasion que la mise en œuvre des réformes ne serait possible qu'après la fin de la guerre¹².

Au fond, le projet politique du CUP avait un caractère d'ultimatum et c'est de son acceptation ou de son refus que dépendait la vie ou la mort du peuple arménien dans la Turquie ottomane.

En ce qui concernait la fédération de Transcaucasie, plus précisément sa création, cela était non pas le souhait sincère des Jeunes-Turcs de permettre d'autonomie arménienne, mais un projet de formation d'une zone-tampon entre la Turquie et la Russie, qu'ils attendaient depuis longtemps. Avoir une frontière

¹¹ *Оборона Вана. 7 апреля – 4 мая 1915 г.*, М., тип. «Моск. печатное пр-во» Вл. Венгерова, 1917, с. 7–8 (Издание Армянского национального бюро; № 1). **Լէօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը**, Փարիզ, 1935, էջ 76:

¹² *Оборона Вана*, указ. соч., с. 9–10.

commune avec la Russie était, pour la Turquie, une véritable épée de Damoclès qui la menaçait.

La délégation arménienne à Van n'était pas opposée à la mise en œuvre d'un tel projet politique, mais elle objecta une fois de plus, avec insistance, sur l'impossibilité de convaincre les masses populaires arméniennes.

Les dachnakistes de Van se montrèrent extrêmement réservés devant ces promesses séduisantes. Ignorant le degré de sincérité des membres du CUP, les Arméniens assurèrent leurs interlocuteurs que ce projet était irréalisable en ce qui concernait leur participation. Le fait était qu'au lendemain de la révolution de 1908, les Jeunes-Turcs n'avaient respecté aucune des promesses faites aux Arméniens, de sorte que ceux-ci ne pouvaient plus leur faire confiance. Les gens ne croyaient pas plus aux Jeunes-Turcs qu'aux Vieux-Turcs. Naci Bey tentait de se justifier en soutenant que, si les réformes arméniennes n'avaient pas été réalisées, cela n'était pas dû à l'absence de bonne volonté des Jeunes-Turcs, mais aux guerres extérieures (Italie, guerre des Balkans) qui avaient empêché les autorités de se consacrer aux réformes structurelles intérieures.

En outre, les Jeunes-Turcs, qui n'avaient même pas approuvé des réformes arméniennes amputées et qui les avaient réduites à la portion congrue avec beaucoup d'habileté, proposaient à présent aux Arméniens d'accéder à l'autonomie. Une chose était claire, ce n'était là qu'une nouvelle manœuvre turque, destinée à gagner du temps.

La seule chose que les dachnakistes promirent à leurs camarades turcs, c'était qu'ils ne ménageraient pas leurs efforts pour que les Arméniens de Van restent loyaux à l'égard de l'Empire ottoman, en tant que sujets du sultan, pour qu'ils remplissent honnêtement leurs obligations conformément à la loi.

C'était là, l'unique bonne réponse possible et elle était déterminée par le fait que les Arméniens, qui se trouvaient dans la région frontalière de la Turquie et de la Russie, étaient obligés de remplir scrupuleusement leur devoir à l'égard de l'État dont ils étaient les ressortissants, ce qui revient à dire que les Arméniens orientaux devaient servir sous le drapeau russe et les Arméniens occidentaux, sous le drapeau turc.

Les négociations de Van furent interrompues sans avoir débouché sur un accord. La délégation turque quitta Van avec la conviction que, si les Arméniens n'étaient pas avec eux, c'est qu'ils étaient du côté russe. Les membres de la délégation du CUP n'exprimèrent pas leur déception et leur déconvenue auprès

de leurs « amis » dachnakistes, mais ceux-ci devinrent tout à fait suspects à leurs yeux¹³.

L'idée d'indépendance de l'Arménie, mise en avant par la Turquie, fut de nouveau exprimée au printemps 1918, après certains événements. Tout d'abord, le 2 novembre 1917, les bolcheviks s'imposèrent à Bakou et y proclamèrent l'établissement du régime des soviets. Puis, le 29 décembre 1917, la Russie soviétique adopta le décret sur l'Arménie turque, qui défendait le droit à l'autodétermination de l'Arménie occidentale, jusqu'à l'indépendance complète. Pour chasser les bolcheviks de Transcaucasie, prendre le contrôle du pétrole de Bakou et neutraliser, même chez les Arméniens, l'état d'esprit de l'État arménien devant être créé en Arménie occidentale, les Turcs mirent en place le Seïm de Transcaucasie le 9 avril 1918 pour couper ce territoire de la Russie, pour que le Seïm reconnût le traité de Brest-Litovsk, et pour qu'eux-mêmes pussent orienter leur politique expansionniste vers l'Orient. D'ailleurs, pendant les négociations commencées à Batoumi, les polémiques allaient bon train chez les Jeunes-Turcs de Constantinople ; le débat portait sur la question de l'opportunité de créer un État arménien en Transcaucasie, d'autant plus que les Jeunes-Turcs aimaient à dire et répéter : « Les Arméniens ne disposent pas de la force [nécessaire] pour obtenir leur indépendance, mais ils ont une force suffisante pour mettre la nôtre en danger¹⁴. »

La différence avec les promesses de la période d'avant-guerre se limitait seulement au fait que, cette fois, les problèmes de l'indépendance de l'Arménie étaient examinés non plus sur la base des territoires préalablement promis (l'Arménie occidentale et l'Arménie orientale), mais sur celle de l'Arménie de la région de l'Ararat, et, qui plus est, uniquement sur une petite partie de celle-ci.

Quand, dans la nuit du 14 au 15 mai, à une heure du matin, Alexandre Khatissian et Hovhannès Kadjaznouni eurent une entrevue avec les membres de la délégation turque, Halil Pacha et Vehib Pacha, ce dernier proposa et exigea même que les Arméniens se retirassent dans un coin pour laisser la voie libre aux Turcs, en promettant en échange une Arménie indépendante, limitée au territoire

¹³ *Оборона Вана*, указ. соч., с. 10. Voir également **Ananov I.N.**, *Судьба Армении*. М., 1918, с. 21.

¹⁴ **Հահան Նաթայի**, Թուրքիզմը Անգորայէն Պաքու եւ թրքական օրինթասիոն. Թուրքերը եւ մենք, Ե., 2015, էջ 216–217:

compris entre Etchmiadzine et Nor Bayazid¹⁵. Les souvenirs d'Alexandre Khatissian sont très explicites à cet égard : « [...] Halil Bey nous dit : *Comprenez bien l'état des choses. Vehib Pacha et moi représentons, au sein de notre comité, la tendance modérée, conciliante. Talat Pacha et Enver Pacha veulent anéantir de fond en comble la terre d'Arménie. Aidez-nous à renforcer nos positions, acceptez toutes ces concessions [...] et plus tard, quand la guerre aura pris fin, nous vous viendrons en aide et nous vous restituerons ce que [nous nous apprêtons] à vous prendre aujourd'hui. Nous vous aiderons à l'avenir. Aujourd'hui, votre résistance ne peut que vous nuire et causer de nouvelles effusions de sang*¹⁶. »

Mais tout cela n'était fait que pour appâter les Arméniens et assoupir leur vigilance, d'autant qu'il n'y avait aucune garantie en contrepartie.

Au cours des mois de juin à octobre 1918, alors que des négociations avaient lieu à Constantinople entre le bloc germano-turc et les représentants des gouvernements des trois pays du Caucase qui venaient d'accéder à l'indépendance, la délégation arménienne conduite par Avétis Aharonian eut des entrevues avec des dirigeants du parti Jeune Turc : chacun de ces dirigeants tenta de convaincre ses interlocuteurs arméniens de l'importance de son rôle dans la création d'un État arménien. Ainsi, Talat Pacha, présentant à Alexandre Khatissian, membre de la délégation arménienne, les différences de point de vue l'ayant opposé à Enver dans l'affaire de la création d'un État arménien, précise qu'Enver, qui considérait les Arméniens comme des ennemis éternels qui ne laisseraient jamais les Turcs tranquilles dans les provinces « d'Anatolie », proposait d'exterminer carrément les Arméniens pour des questions de sécurité y compris au Caucase, car « une petite Arménie » pouvait devenir, un danger éternel pour la Turquie.

Se vantant sur ce point, Talat confie à Alexandre Khatissian : « Enver considérait que puisque les Arméniens ont été et seront toujours nos ennemis et qu'ils ne laisseront pas tranquilles nos provinces d'Anatolie, il vaut mieux qu'ils soient carrément exterminés, y compris au Caucase, comme cela a été le cas en Turquie. Une petite Arménie au Caucase trouvera toujours des raisons de vouloir s'étendre, d'élargir ses frontières et de devenir ainsi un danger éternel pour la

¹⁵ **ԽԱՏԻՍԻԱՆ Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրոպ, 1968, էջ 86:

¹⁶ *Ibid.*, p. 72. Traduction française, p. 88.

Turquie. Et moi, je lui ai répondu qu'un tel projet est irréalisable, pour la bonne raison qu'il doit rester à présent deux millions d'Arméniens en vie et qu'il est impossible de les exterminer complètement. Et qu'il vaut donc mieux leur donner satisfaction car, quand bien même il n'en resterait plus que cent mille sur la terre, ils ne nous laisseront jamais tranquilles. Bref, en créant une petite Arménie, nous aurons réglé la question arménienne et nous nous présenterons ainsi devant la conférence internationale de la paix¹⁷. »

Alexandre Khatissian en conclut que « le point de vue de Talat Pacha s'était imposé et les Turcs fondèrent une petite Arménie¹⁸. »

C'est pourquoi, au cours de ses rencontres successives avec Talat, Avétis Aharonian devient franc et direct : « Je vous assure que la situation des Arméniens de Turquie ne nous intéresse pas du tout. Nous ne sommes venus ici que pour discuter de la République des Arméniens du Caucase et du tracé de nos frontières, avec l'État ottoman, notre puissant voisin et protecteur, dont nous avons vu les inclinations amicales pendant les négociations qui ont eu lieu à Batoumi. Nous voulons tout d'abord trouver un accord avec notre puissant voisin ottoman, avec lequel nous partageons une frontière et dont nous attendons beaucoup d'aides¹⁹. »

Le 22 juin, Avétis Aharonian s'adresse à Talat Pacha dans un message spécial où il est dit : « L'idée d'indépendance de l'Arménie, qui tire son origine d'une inspiration heureuse d'hommes d'État ottomans, nous semble [être] le gage et la preuve de la sincérité et de la bienveillance du gouvernement impérial²⁰. »

À son tour, Enver se considérait lui aussi comme le « fondateur » de l'État arménien. Au cours d'une rencontre qu'il eut à Constantinople avec Alexandre Khatissian et d'autres membres de la délégation arménienne, il se vanta en disant : « La Turquie vous a, à présent, accordé l'indépendance et elle l'a fait après avoir longuement réfléchi à votre situation²¹ », de sorte que « moi, j'ai résolu un problème des plus ardues. J'ai créé l'Arménie. J'ai donné satisfaction aux aspirations nationales des Arméniens, mais je l'ai fait de manière à ne pas sacrifier

¹⁷ *Ibid.*, p. 88–89. Traduction française, p. 102.

¹⁸ *Ibid.*, p. 89. Traduction française, p. 102.

¹⁹ Archives nationales d'Arménie, fonds 200, inventaire 1, dossier N° 13, f° 21.

²⁰ *Ibid.*, f° 21.

²¹ *Ibid.*, f° 5–6.

un seul empan de territoire turc²². » « Nous ne pouvons considérer la question de l'élargissement de vos frontières, parce que, moi, j'ai réussi une chose nécessaire et vitale pour la Turquie. Mes amis et moi, nous avons créé une Arménie. Nous avons ainsi donné satisfaction aux aspirations nationales des Arméniens, nous avons résolu la question arménienne. Et cela, nous l'avons fait hors de nos frontières, en territoire russe. Donc, nous avons fait coup double : premièrement, en créant l'Arménie, deuxièmement, en conservant le territoire turc intact. À ce prix seulement, nous avons consenti à l'existence d'une république d'Arménie [...] sans toucher à des territoires de l'ancienne ou de la nouvelle Turquie, Kars, Ardahan et Batoumi qui viennent seulement de réintégrer le giron de la mère-patrie²³. »

Alexandre Khatissian va plus loin en déclarant que « l'Arménie indépendante doit être, en fait, un *vilayet* turc²⁴ ». Enver spéculait sur l'idée que l'Arménie « indépendante » doit devenir, pour la Turquie, un État-tampon qui va bénéficier du protectorat turc²⁵. Dans un entretien avec Enver, Alexandre Khatissian exprime sa « préoccupation » à cet égard et précise que ce serait très bien si l'Arménie toute entière devenait un vilayet turc et que « pour protéger les frontières de la Turquie contre la Russie, l'Arménie autonome tout entière soit rattachée [à la Turquie] et qu'elle y soit intégrée par un lien fédéral²⁶. »

Talat comme Enver écoutent avec plaisir le discours irréflecti et même naïf des membres de la délégation arménienne et promettent « d'aider » le peuple arménien par tout moyen.

Avétis Aharonian et Alexandre Khatissian rencontrent aussi le sultan, qui veut les rassurer par de bonnes paroles : « Le gouvernement de l'Arménie m'est très cher, car je le considère comme mon propre enfant²⁷ », dit-il. Pour ne pas être en

²² **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 89: Traduction française, p. 102.

²³ *Ibid.*, p. 102. Traduction française, p. 111.

²⁴ **Բադալյան Խ.**, Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Ե., 1962, էջ 74:

²⁵ Խորհրդային Հայաստան – 1920–1925, հինգ տարի, Ե., 1926, էջ 2:

²⁶ Archives nationales d'Arménie, fonds 200, inventaire 1, dossier n°23, ք 79. Voir également **Բադալյան Խ.**, *op. cit.*, p. 49.

²⁷ *Հուկ* [Zang/La Cloche], journal politique, social et littéraire, organe de la FRA, 2e année, n°59 [75], Érévan, 5 octobre 1918, p. 2.

Le Plan Turc de Création d'une République Arménienne...

reste, les Arméniens répondent avec obséquiosité que « s'il n'y avait pas le sultan, il n'y aurait pas non plus d'Arménie libre et indépendante²⁸. »

L'état d'esprit turc concernant une petite Arménie s'exprime également avec Karabekir, pendant les négociations de novembre-décembre 1920 à Alexandropol. Selon Alexandre Khatissian, le plan turc pouvait se résumer en trois points :

1. Les Turcs rêvent de faire du Caucase une zone d'influence turque qui comprendraient quatre républiques placées sous leur protection (Arménie, Géorgie, Azerbaïdjan et Caucase du Nord), ce qui permettrait à la Turquie d'être séparée de son plus redoutable ennemi, c'est-à-dire la Russie.

2. Prenant en compte le caractère international de la question arménienne, les Turcs veulent créer une petite Arménie pour satisfaire l'opinion publique mondiale.

3. Avec la création d'une république d'Arménie, les Turcs pouvaient y refouler les rescapés du génocide des Arméniens²⁹ perpétré dans le territoire de l'Empire ottoman, bref tous ceux qui avaient survécu par miracle, afin d'éradiquer définitivement toute présence arménienne en Arménie turque.

À diverses occasions, au cours des quatre mois de négociations qui eurent lieu à Lausanne, Ismet Pacha répéta vingt-deux fois que les Turcs avaient définitivement réglé la question arménienne par la création de la république d'Arménie³⁰.

Pour examiner et bien comprendre dans sa globalité la question de la création d'une structure étatique arménienne – parallèlement au plan turc de création d'une république d'Arménie –, il faut bien distinguer (ne pas créer de lien et éviter toute confusion) les batailles héroïques de mai 1918 et l'« acte³¹ » d'indépendance du 28 mai 1918, pour apprécier à leur juste valeur l'intérêt historique de chacun de ces événements.

Le fait est que le décret de Lénine sur l'Arménie turque en date du 29 décembre 1917 déjouait le plan initialement conçu par les Turcs et sabotait le

²⁸ *Լրաբեր* [Lraber/Journal d'information], New York/Los Angeles, N° 93, 20 février 1954.

²⁹ *Խառնիսեան Ա.*, *op. cit.*, p. 89. Traduction française, p. 102.

³⁰ *Ibid.*, p. 89-90. Traduction française, p. 102.

³¹ C'est là, la formule consacrée, en arménien, pour la « proclamation d'indépendance ».

plan turc de création de la république d'Arménie fondée le 28 mai, car ce décret prenait date pour des revendications territoriales arméniennes³².

Prenant en compte la brillante victoire arménienne de Sardarapat les 24 et 25 mai 1918, quand, résultat des combats acharnés, les Turcs se préparaient à prendre la fuite, la délégation turque à Batoumi (conduite par Halil) au soir du 26 mai (20 heures) remet, à la délégation du Seïm de Transcaucasie, un ultimatum donnant soixante-douze heures pour accepter (et signer) la proposition turque du tracé de la frontière³³.

Les Arméniens n'étant pas d'accord avec les conditions imposées par l'ultimatum, fruit d'une manigance commune des Turcs, des Allemands, des Géorgiens et des moussavatistes azerbaïdjanais, le Seïm fut dissous le 26 mai³⁴. L'indépendance de la Géorgie fut proclamée le jour même, suivie de celle de l'Azerbaïdjan le 27 mai. L'Arménie se retrouvait seule et comme l'écrivit le professeur Dj. Avalov, membre de la délégation géorgienne, « les Arméniens se retrouvaient isolés, seuls, sans aucun soutien ni personne pour les défendre, abandonnés de tous, victime de la trahison de ses voisins³⁵ [...] ». »

Le 28 mai 1918, l'Arménie, à son tour, fut déclarée indépendante. L'historien Léo écrit « L'Arménie était défigurée de la façon la plus grotesque, ce n'était plus un État, mais une farce pour déclencher les rires, s'il n'y avait pas les larmes et les lamentations³⁶... » Mais cette république grotesque était, bien entendu, une manœuvre provisoire puisque, à Constantinople, les Turcs avaient publié une carte de Ciscaucasie, où il n'y avait plus d'Arménie.

La bataille victorieuse de Sardarapat resta inachevée et ne put atteindre ce qui était vraisemblablement son but. Afin d'enrayer la deuxième progression de l'armée arménienne, l'état-major turc mit en circulation l'idée « d'indépendance arménienne ». Avant le coup décisif, alors que les combattants des milices arméniennes s'apprêtaient à libérer Alexandropol, ville annexée par les Turcs le 15 mai 1918 et même à pénétrer dans l'*oblast* de Kars, et qu'Andranik se

³² Le 29 décembre 1917 (11 janvier 1918), le Conseil des commissaires du peuple promulgua le « Décret sur l'Arménie turque » Le décret fut publié le 31 décembre 1917 (13 janvier 1918) dans le n° 227 de la *Pravda*.

³³ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928, էջ 129:

³⁴ *Ibid.*, 2e éd., Beyrouth, 1958, p. 150-151.

³⁵ *Ibid.*, 2e éd., Beyrouth, 1958, p. 149.

³⁶ Լէօ, Անցեալից (Յուշեր, թղթեր, դատրումներ) Թիֆլիս, 1925, էջ 404:

Le Plan Turc de Création d'une République Arménienne...

préparait à marcher sur Van en passant par Djoulfa et le territoire persan, l'appel à l'armistice du général Tovmas Nazarbekian, imposé le 28 mai par le Conseil national arménien de Tiflis, arrêta le général M. Silikian. Celui-ci pensa un moment ignorer l'ordre de Tovmas Nazarbekian, puisque l'armée turque battait en retraite. Tout cela est confirmé dans les souvenirs de Halil³⁷, qui dirigeait la délégation turque aux négociations de Batoumi. Quant à Vehib-Mahmed, il reconnaît carrément la situation : « Nous nous apprêtions à faire marche arrière devant la résistance du peuple arménien, en abandonnant Alexandropol et même Kars³⁸. »

Et tandis que M. Silikian se préparait, les 28–29 mai 1918, à une offensive générale³⁹, il reçut un télégramme l'informant que, sans considérer la volonté ni même l'avis de la population, Alexandre Khatissian, Hovhannès Kadjaznouni et Mikaël Papadjanian [Papadjanov] avaient signé le 4 juin à Batoumi, un traité « de paix et d'amitié »⁴⁰ entre la Turquie et l'Arménie « indépendante » telle que voulue par les Turcs, enterrant ainsi la Cause arménienne. Un traité où, loin d'une Arménie mythique « de la mer à la mer », a été créée une « micro-Arménie », qui se présente en fait comme un petit canton de l'empire du sultan⁴¹. Tout cela, alors que, le 29 mai, dans son second message adressé à l'armée et à la population, M. Silikian rappelait :

« Nous devons reprendre Alexandropol que les Turcs ont occupé si perfidement. Nous devons tous avoir nos pensées braquées sur Alexandropol que nous devons reprendre et ce n'est qu'ensuite que nous engagerons des négociations avec les Turcs en vue d'un traité de paix⁴². »

³⁷ **Վեհապետեան Թ.**, Լուսարձակ, մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կեանքին վրայ, Պէյրուք, 1995, էջ 273:

³⁸ **Աւետեան Մ.**, Յուշամատեն եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 193:

³⁹ **Մկրտչյան Վ.**, Սարդարապատի հերոսը. գեներալ Մովսես Սիլիկյան, Ե., 2012, էջ 26–27:

⁴⁰ **Կէօրկիզեան Ա.**, Անմոռանալի յուշեր. Մեր ազգային գոյապայքարը 1915–1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրուք, 1967, էջ 199–200:

⁴¹ **Բադալյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁴² **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Ե., 1928, էջ 121:

L'Arménie se retrouvait avec un territoire étriqué, alors que, par la victoire de Sardarapat, le territoire libéré par l'armée arménienne faisait plus que le doubler⁴³.

L'appel adressé à la population arménienne révèle une circonstance étonnante : l'état-major de l'armée arménienne était informé des exigences formulées par les Turcs pendant les négociations de Batoumi et, dans l'autre sens, les représentants du Conseil national arménien se trouvant à Batoumi devaient être eux aussi informés de l'attitude adoptée par le commandement militaire⁴⁴.

Ainsi, prenant en compte le risque d'une contre-attaque arménienne, les Turcs se sont empressés de créer une Arménie « indépendante » dans un espace très limité de l'Arménie orientale, pour éviter toute perte territoriale à l'Empire ottoman.

Simon Vratsian reconnaît que, pour engager des négociations de paix, la déclaration d'indépendance était une condition préalable exigée⁴⁵.

Il ressort de tout cela que si les batailles héroïques de mai 1918 étaient bien dues à des manifestations populaires spontanées, s'il s'agissait bien de brillantes victoires remportés par les Arméniens, l'expression de l'unité de la volonté nationale et du souhait de venger le génocide de 1915, en revanche, le 28 mai était une décision turque camouflée, une décision imposée par la Turquie, prise à son instigation et suivie d'une démarche du Conseil national arménien de Tiflis.

⁴³ Dans son ouvrage consacré à la bataille de Sardarapat, Serge Afanasyan écrit en effet : « Le 4 juin [1918], le traité de paix et d'amitié signé entre le gouvernement ottoman et la République arménienne ne laisse à celle-ci qu'un minuscule territoire de 11 000 kilomètres carrés – alors que l'armée arménienne en occupe le double [...]. Ainsi, ce qui a été repris aux Turcs par le sang a été cédé par l'encre [du traité] de Batoum. » Dans une note de bas de page (p. 73), l'auteur signale, en outre, que l'article V du traité de Batoum a été « pudiquement » omis dans l'ouvrage de Simon Vratsian intitulé *Հայաստանի Հանրապետություն* [La République d'Arménie], sans signaler de coupure entre l'article IV et l'article VI comme le veut l'usage (1re éd., 1928, p. 133 ; 2e éd., 1958, p. 155). Cf. Afanasyan Serge, *La Victoire de Sardarabad : Arménie, 21–29 mai 1918*, Paris, L'Harmattan, 1985, p. 73–74.

Pour la traduction arménienne de cet ouvrage, voir Afanasyan Serge, *Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918)*, [La Victoire de Sardarapat : Arménie, mai 1918], traduction et postface de Rouben Sahakian, Érévan, 1991, p. 70.

⁴⁴ Պետրոսյան Վ., Հայաստան. 1918 թուական, Ե., 2014, էջ 176:

⁴⁵ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 132:

Le Plan Turc de Création d'une République Arménienne...

La gloire des batailles de mai 1918 appartient aux populations d'Arménie occidentale et d'Arménie orientale, bref à un véritable mouvement d'unité nationale. Selon David Ananoun, du fait des conséquences des batailles de Sardarapat et de Karakilissé [auj., Vanadzor] précisément, la Turquie permit aux Arméniens de prendre place autour de la table de négociations à la conférence de Batoumi⁴⁶. Alors que la déclaration d'indépendance du 28 mai appartient exclusivement au Conseil national arménien de Tiflis.

Non seulement la bataille de Sardarapat, qui a indirectement assuré l'édification de la Première République arménienne, n'a donc pas de lien avec l'« acte⁴⁷ » du 28 mai, mais, en outre, la déclaration « d'indépendance » a porté un coup mortel à la juste cause des Arméniens occidentaux et aux espoirs de libération de l'Arménie occidentale, suscités par la victoire de Sardarapat, – en obligeant les Arméniens à se contenter de cet étroit territoire que nous connaissons aujourd'hui et qui avait été proposé par les Turcs.

Quant au Conseil national arménien de Tiflis, il s'est employé à lier habilement les deux événements, afin que l'éclat de la victoire de Sardarapat se répande sur « l'indépendance » générée par le 28 mai et pour mieux voiler une réalité pourtant transparente.

Il est, bien entendu, difficile de rectifier d'un seul coup de telles erreurs d'appréciation. Nous espérons toutefois et nous sommes même sûr que, dans un avenir proche, non seulement la vérité historique, mais aussi la nécessité de s'affranchir des erreurs politiques commises à cette époque, devront trouver leur place dans l'histoire de la fondation de la Première République arménienne, afin de transmettre aux générations suivantes les leçons de l'expérience.

***Traduit de l'arménien par
Léon Ketcheyan (Paris).***

⁴⁶ Անանուն Դ., Ռուսահայերի քաղաքական զարգացումը, հ. III, Վիեննա, 1926, էջ 61:

⁴⁷ Il s'agit de la formule arménienne qualifiant l'*acte juridique* de la déclaration d'indépendance.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Սարդարապատ, անկախություն, դաշնակցություն, մայիսի 28, պետականություն, Ռուսաստան:

1914 թ. հուլիս-օգոստոսին էրզրումում հրավիրված Հ.Յ. դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի ժամանակ իթթիհատականներն այդ կուսակցությանը խոստանում էին Կովկասը նվաճելու դեպքում հայերին հանձնել Կարսի և Երևանի նահանգները, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումի նահանգի մի մասը և այդ տարածքներից կազմել ինքնավար Հայաստան՝ Օսմանյան պետության հովանու ներքո:

1918 թ. Բաթումի սկսված բանակցություններում թուրքական պատվիրակությունը Հայաստանի անկախության խնդիրն քննարկում էր միայն Արարատյան Հայաստանի՝ Էջմիածնի և Նոր Բայազետի միջև ընկած շրջանում: Թուրքական ծրագրի հիմնական նպատակն էր իր և Ռուսաստանի միջև Կովկասում բուֆերային գոտի ստեղծելու համար ունենալ իրեն հնազանդ Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, և Հյուսիսային Կովկասի հանրապետությունները:

1918 թ. մայիսի 24-ին և 25-ին, երբ Սարդարապատում պարտված թուրքերը պատրաստվում էին փախուստի, Բաթումում թուրքական պատվիրակությունը մայիսի 26-ի երեկոյան Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակությանը հանձնեց իր վերջնագիրը՝ պահանջելով 72 ժամվա ընթացքում ընդունել սահմանների վերաբերյալ իրենց առաջարկը: Երբ հայ աշխարհագորայինները պատրաստվում էին ազատագրել Ալեքսանդրապոլը և մտնել Կարսի մարզ, իսկ Անդրանիկը Ջուֆայի վրայով շարժվելու էր դեպի Պարսկաստան և Վան, գեներալ Մ. Սիլիկյանին հետ կանգնեցրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի՝ մայիսի 28-ի զինադադարի կոչը:

ТУРЕЦКИЙ ПЛАН СОЗДАНИЯ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И ГЕРОИЧЕСКИЕ МАЙСКИЕ БИТВЫ 1918 ГОДА

АРУТЮНЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Республика Армения, Сардарпат, независимость, дашнакцутюн, 28 мая, государственность, Россия.

На созванном в Эрзеруме в июле-августе 1914 г. Общем собрании Армянской Революционной партии Дашнакцутюн иттихадисты, в случае завоевания Кавказа, обещали дашнакам передать армянам Карсскую и Ереванскую губернии, населенную армянами часть Гандзакской губернии, а также некоторую часть Ванской, Битлисской, Эрзерумской губерний и на основе этих территорий создать автономную Армению под покровительством Османской империи.

На батумских переговорах 1918 г. вопрос независимости Армении турецкая делегация обсуждала лишь в пределах Араратской Армении – в районе между Эчмиадзином и Новым Баязетом.

Основной целью турецкого плана было следующее: для создания буферной зоны на Кавказе между Турцией и Россией иметь находящиеся в зоне влияния Турции республики – Армению, Грузию, Азербайджан и Северный Кавказ.

24-го и 25-го мая 1918 г., когда потерпевшие поражение в Сардарпатской битве турки обратились в бегство, в Батуме турецкая делегация 26-го мая, вечером, предъявила делегации Закавказского сейма ультиматум, согласно которому в течение 72 часов Сейм должен был принять предложение турок относительно границ. Армянские ополченцы собирались освободить Александрополь и вступить в Карсскую область, а генерал Андраник через Джульфу должен был двинуться в направлении Персии и Вана, однако генерала М. Силикяна остановило воззвание Тифлисского Армянского национального совета от 28-го мая о перемирии.

ԼԻԱՆԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Կրթության գիտաշխատող,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
Lian_nazaryan@mail.ru

ԴԱՎԻԹ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏԻ ՏՈՀՄԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քանալի բառեր՝ Դավիթ Կուրապաղատ, Արրներսեհ I, Տայք, տոհմածառ, Դավիթ Մեծի ծագումը, Վրաց Բագրատունիներ, Սմբատ պատմիչ:

X դ. երկրորդ կեսին Տայքի կուրապաղատության պատմության մեջ բացվեց նոր էջ, որը կապված էր Դավիթ Կուրապաղատի անվան հետ: Նրա օրոք Տայքի կուրապաղատությունը դարձավ հզոր իշխանություն, որի կշիռն ու ազդեցությունը մեծ էր թե՛ Հայաստանում և թե՛ հարևան երկրներում: Պատմագիտության մեջ նա հայտնի է «մեծ», «թագավոր» տիտղոսներով¹: Ասողիկը Դավիթ Կուրապաղատի մասին գրում է. «զի էր այրն [Դավիթ – Լ.Ն.] հեզ և հանդարտ, առաել քան զամենայն թագաւորս, որ ի ժամանակս յայս» և ավելացնում. «Եւ եղև նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արևելայց, մանաւանդ Հայոց եւ Վրաց»²: Իսկ Արիստակես Լաստիվերտցին նրան բնութագրում է իբրև «այր հզօր և աշխարհաշէն, մեծապարզ և աղքատասէր, որ էր արդարև սահման խաղաղութեան»³: «Վրաց Տարեգիրք»-ը Դավթի մասին նշում է, որ նա հոգատար էր աղքատների հանդեպ, խաղաղասեր էր,

¹ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Դավիթ Կուրապաղատ, «ՊԲՀ», 2002, թիվ 3 (այսուհետ՝ **Ադոնց Ն.**, Դավիթ Կուրապաղատ), էջ 14, հմտ. **Միքայել վարդապետ Չամչեանց**, Պատմութիւն Հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 837, **Avalichvili Z.**, La succession du Curopalate David d'Iberie, dynaste de Tao, „Byzantion”, 1933, 8, էջ 177, **տոფչուրա ձ.**, აღმოსავლეთ აზიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI–XII საუკუნეებში, თბილისი, 1975, էջ 186, **Лордкипанидзе М.** Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X–XI вв., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1972, էջ 33:

² **Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան** Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885 (այսուհետ՝ **Ասողիկ**), էջ 275:

³ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Ե., 1963 (այսուհետ՝ **Արիստակես Լաստիվերտցի**), էջ 22:

Դավիթ Կուրապաղատի տոհմաբանությունը

համեստ, բարի ու մարդասեր, եկեղեցիներ կառուցող, նրա հիմնած եկեղեցիներից էր Խախուի նշանավոր եկեղեցին⁴:

Դավիթ Կուրապաղատի մասին հայկական ու վրացական աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են ինչպես նրա կառավարման ժամանակաշրջանին, ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը, իշխանության «կտակմանը» Բյուզանդիային և մահվան հանգամանքներին, այնպես էլ նրա ծագմանը:

Հայկական աղբյուրները սահմանափակվում են Դավթին «կիւրապաղատն Հայոց Դավիթ»⁵ կամ «Վրաց իշխան» և «Վրաց կուրապաղատ»⁶ կոչելով: Իսկ վրացական աղբյուրները հիմնականում հիշատակում են նրան իբրև Տայքի կուրապաղատ Դավիթ⁷: Վերջինիս նախնիների ճյուղագրությունը պահպանվել է վրացական աղբյուրներում, սակայն դրանցում առկա են հատկապես Դավթի հոր՝ Ատրներսեհի հետ կապված հակասություններ: Վերջինիս ծագումը հստակ չէ, և նրան նույնացնում են այդ անունը կրող այլ տոհմակցի հետ: Հ. Պզտիկյանը նույնիսկ փոքր-ինչ չափազանցրած նշում է, որ Դավիթ Կուրապաղատի անձի, ծագման ու ազգության ուսումնասիրությունը «քաղաքականէն աւելի մշակութային է. անով միայն կրնանք Տայքի հրաշալի յուշարձաններուն հայկականութիւնը փրկել վրացական ձեռնմխութիւններէն»⁸: Ուստի անհրաժեշտ է պարզել Դավիթ Կուրապաղատի տոհմական ծագումը:

Բագրատունիների վրացական ճյուղը ծագել է VIII դ. վերջերին հայ Բագրատունիներից: Նրանք թեև ընդունեցին քաղկեդոնական դավանանքը, այնուամենայնիվ պահպանվում է նաև հայերենը և հայկական ծագումը: Դրա

⁴ Տե՛ս **Կարտլիս Ըხოვრება** (История Грузии), главный редактор Р. Метревели, Тб., 2008 (այսուհետ՝ **Կարտլիս Ըხოვრება**, 2008), էջ 147:

⁵ **Ասողիկ**, էջ 266:

⁶ Տե՛ս **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 (այսուհետ՝ **Մատթէոս Ուռհայեցի**), էջ 56, **Արիստակես Լաստիվերոցի**, էջ 33:

⁷ Տե՛ս **Կարտլիս Ըხოვრება**, 2008, էջ 146–149, **სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა მესამე, ტექსტი გამოსცა ვრცელი შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წამდვილმა წევრმა ე. თაყაიშვილმა, თბილისი, 1949** (այսუიხետ՝ **სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა**), էջ 67–68, **Вахушти Багратиони** История царства грузинского, перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н.Т. Накашидзе, Тб., 1976 (այսուიხետ՝ **Вахушти Багратиони**), էջ 189:

⁸ **Պզտիկյան Հ.**, Տայք Բարձր Հայք, վրացական, թե՛ հայկական, Ե., 2005, էջ 76:

վկայությունն է հենց Դավիթ Կյուրապաղատի պատվերով արաբերենից հայերեն թարգմանված «Զրուցները»⁹:

Բագրատունիների վրացական ճյուղի առաջին թագավոր Ատրներսես I-ը (899–923), որը բյուզանդական աղբյուրներում նաև կոչվում է կուրապաղատ¹⁰, ուներ չորս որդի՝ Դավիթը, Աշոտը, Բագրատը և Սմբատը¹¹: Որդիներից Դավիթը մահացավ 937 թ.՝ անժառանգ: Ապա 945 թ. մահացավ Բագրատ մագիստրոսը, որն ուներ մեկ որդի՝ Ատրներսեսը (մահացած՝ 961 թ.) և սա, ըստ Սմբատ պատմիչի, հոր մահից հետո դարձել էր մագիստրոս, իսկ հորեղբայրներից հետո՝ կուրապաղատ¹²: Եղբայրներից Աշոտը մահացավ 954 թ.՝ անժառանգ, իսկ կուրապաղատի տիտղոսն անցավ մյուս եղբորը՝ Սմբատին, որն էլ մահացավ 958 թ.՝ ունենալով երկու որդի՝ Բագրատ Ռեզվինին, որին դարձրեցին վրաց թագավոր՝ Բագրատ II (958–994) և մյուսը՝ Ատրներսես կուրապաղատն էր (մահացած՝ 983 թ.)¹³: Այսինքն՝ չորս եղբայրներից երկուսը՝ Դավիթն ու Աշոտը, մահացան անժառանգ, իսկ մյուս երկուսն էլ՝ Բագրատն ու Սմբատը, ունեցան Ատրներսես անունով որդիներ: Այս երկուսն էլ, ըստ XI դ. վրաց հեղինակ Դավթի որդի Սմբատի, կրում էին կուրապաղատի տիտղոսներ, իսկ Սմբատի մյուս որդին Բագրատ Ռեզվինին էր:

Համաձայն Սմբատ պատմիչի՝ 961 թ. մահացած Ատրներսեսը՝ Բագրատ մագիստրոսի որդին, ուներ երկու որդի՝ Բագրատ էրիսթավների էրիսթավը և Դավիթ էրիսթավների էրիսթավը¹⁴: Ըստ նույն աղբյուրի՝ վերջիններս իրենց հորը ստիպել են դառնալ հոգևորական և մտնել վանք: Նրանցից Բագրատը

⁹ Ալիսենա Ն., Զրոյց Պղնձե Քաղաքի, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1958, թից 1–4, էջ 30–48:

¹⁰ Կոստանդին Ծիրանածին, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1970 (այսուհետ՝ Կոստանդին Ծիրանածին), էջ 15–17, 151, Թեոփանեսի Շարունակող, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1990, էջ 237:

¹¹ Տե՛ս სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, էջ 66, Сумбат Давитис-дзе История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечания М.Д. Лордкипанидзе [Памятники грузинской исторической литературы, III, Тб., 1979 (այսուհետ՝ Сумбат Давитис-дзе), էջ 34–35, Вахушти Багратиони, էջ 189]:

¹² Տե՛ս სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, էջ 66, Сумбат Давитис-дзе, էջ 35–36:

¹³ Տե՛ս სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, էջ 67, Сумбат Давитис-дзе, էջ 36:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Դավիթ Կուրապաղատի տոհմաբանությունը

մահացել է 966 թ., իսկ «Դավիթը դարձել է մեծ», որի մահվան թվականը պատմիչը չի հայտնում¹⁵:

Սմբատ պատմիչի նշած մյուս Ատրնեսեսի՝ մահացած 983 թ., Սմբատի որդին և Բագրատ Ռեզվինիի եղբայրը, ուներ մեկ որդի՝ Դավիթը, որը երիտասարդ էր¹⁶: Սրա մահվան թվականը նույնպես նշված չէ: Այսինքն՝ ըստ Դավթի որդի Սմբատ պատմիչի, Ատրնեսեսի I թագավորի երկու որդիներն էլ ունեին Ատրնեսեսի կուրապաղատ անունով որդիներ, իսկ սրանք երկուսն էլ ունեին Դավիթ անունով ժառանգներ, որոնց մահվան թվականները հայտնի չեն: Սակայն պատմիչը քիչ անց նաև նշում է, որ «մահացավ Դավիթ մեծ կուրապաղատը, Ատրնեսեսի կուրապաղատի որդին, քրոնիկոնի 221 թ. (1001 թ.), և նա չունեց որդի»¹⁷: Խոսքը վերաբերում է Տայքի տիրակալ Դավիթ Մեծ Կուրապաղատին, սակայն չի հասկացվում, թե նրա հայր Ատրնեսեսի կուրապաղատը ո՞րն է՝ 961 թ., թե՛ 983 թ. մահացածը: Մինչ այս հարցի պարզաբանումը, անդրադառնանք նաև Ատրնեսեսի I թագավորի սերնդի մասին վրաց մեկ այլ հեղինակ Վախուշտի (XVII դ.) տեղեկություններին, քանի որ դրանցում ևս պահպանվել է նրանց ճյուղագրությունը, որը մասամբ տարբերվում է Սմբատի վկայություններից:

Վախուշտը ևս վկայում է, որ Ատրնեսեսի I թագավորը, որի մահվան թվականը չի նշում, ուներ չորս որդի՝ Դավիթը (մահացած՝ 937 թ.), Աշոտը (մահացած՝ 954 թ.), որոնք անժառանգ էին: Նրա երրորդ որդին էր Բագրատը, որին ըստ պատմիչի, բյուզանդական կայսր Ռոմանոս I Լեկապենոսը (919–944), շնորհել էր մագիստրոսի և կուրապաղատի տիտղոսներ¹⁸: Վախուշտն ապա նշում է, որ «այս Բագրատին որդիները ստիպեցին դառնալ հոգևորական և նա մահացավ 945 թ.»¹⁹ [ընդգծումը մերն է – Լ.Ն.]: Սակայն հաջորդ նախադասությամբ պատմիչը նշում է, որ Բագրատն ուներ միայն Ատրնեսեսի անունով որդի, որին կայսրը շնորհել էր մագիստրոսի կոչում, և սա մահացել էր 971 թ. (պետք է լինի՝ 961 թ., քանի որ նշված է քրոնիկոնի 181 թ., որը համապատասխանում է 961 թ.)՝ թողնելով երկու որդիներ՝ Բագրատին և Դավիթին՝ էրիսթավների էրիսթավ²⁰: Ըստ Վախուշտի, այս Բագրատը

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 68, **Сумбат Давитис-дзе**, с. 37.

¹⁸ Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, էջ 189:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

մահացել էր 979 թ. (պետք է լինի՝ 969 թ., քրոնիկոնի 189 թ.), իսկ եղբայրը՝ Դավիթը՝ 976 թ. (պետք է լինի՝ 966 թ., քրոնիկոնի 186 թ.), որոնք ժառանգներ չունեին²¹: Վախուշտի նշած Բագրատը, որին որդիները ստիպել են դառնալ հոգևորական, իրականում ուներ միայն Ատրներսեհի անունով մեկ որդի, իսկ հոգևորական դառնալու վկայությունը շփոթված է Սմբատ պատմիչի նշած այդ նույն Բագրատի որդի Ատրներսեհի՝ իր որդիներ Բագրատի ու Դավիթի կողմից ստիպողաբար հոգևորական դառնալու հետ:

Համաձայն Վախուշտի՝ Ատրներսեհ I թագավորի չորրորդ որդին՝ Սմբատը, որի մահվան թվականն էլ չի նշվում, մահացել էր՝ թողնելով երկու որդի՝ Բագրատ Ռեզվինիին և Ատրներսեհին: Վերջինս, ըստ Վախուշտի, մահացել էր 983 թ., և ուներ Դավիթ անունով մեկ որդի, որը «տիրեց Տայքին, Բասենին, Թորթումին, Սոմխիթին, Կղարքքի հողերին, և Շավշթում և Ջավախքում տիրեց ամրոցների»²²: Ըստ պատմիչի, այս Դավիթը մահացել է 1001 թ., և չունենալով որդի՝ որդեգրել է Բագրատ Ռեզվինիի թոռ Բագրատին²³: Այսինքն՝ Վախուշտի նշած այս Դավիթը նույն ինքը՝ Տայքի Կուրապաղատ Դավիթ Մեծն էր, որը փաստորեն, համաձայն հեղինակի, Ատրներսեհ I-ի որդիներից Սմբատի սերնդից էր՝ նրա թոռը:

Սակայն, արքայազն Վախուշտի սույն վկայությունները, համեմատելով Սմբատ պատմիչի տեղեկությունների հետ, կարելի է նկատել որոշ անհամապատասխանություններ: Թեև Սմբատ պատմիչը, ինչպես վերը նշվեց, վկայում է երկու Ատրներսեհի որդիներ Դավիթներից միայն մեկի մահվան թվականը՝ 1001-ը, սակայն հստակ չէ, թե խոսքը նրանցից որի մասին է: Այնուամենայնիվ, պատմիչի տեղեկությունների քննությունից կարելի է պարզել Դավիթ Մեծ Կուրապաղատի ծագումը, և փաստել, որ Վախուշտը շփոթել է նրան ու հորը:

Յ. Մարկվարտը, հիմնվելով Վախուշտի տեղեկությունների վրա, Տայքի Դավիթ Կուրապաղատի հայր է համարում 983 թ. մահացած Ատրներսեհին²⁴: Ն. Ադոնցն իրավացիորեն նշում է, որ «հարկ կա դրանում կասկածել»²⁵: Ինչպես վերը նշվեց, ըստ Սմբատ պատմիչի, 983 թ. վախճանված Ատրներսեհի մահվան պահին նրա որդի Դավիթը երիտասարդ էր: Տայքի Դավիթ Կուրապաղատը 976–979 թթ. բյուզանդական զորավար Վարդ Սկլերոսի ապստամ-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189–190:

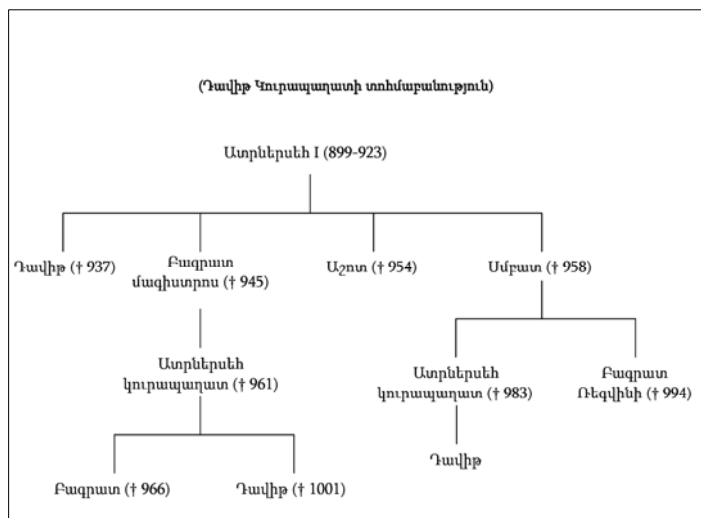
²⁴ Տե՛ս **Մարկուարտ Յ.**, Վրական Բագրատունեաց ծագումը, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ.Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1915, տոհմաճառը, էջ 148:

²⁵ **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

Դավիթ Կուրապաղատի տոհմաբանությունը

բության ժամանակ կայսերական արքունիքում բավականին ազդեցիկ դիրք ու համբավ ուներ: Ուստի դժվար թե 983 թ. երիտասարդ Դավիթը նման ազդեցիկ անձ լիներ 970-ական թթ.: Բացի այդ, եթե նա իսկապես հոր մահվան պահին երիտասարդ էր, ապա 990-ական թ. կեսերին չէր կարող լինել «այր ծեր... և անցեալ զաւորբք»²⁶ և 1000/1001 թ. վախճանվել «լցեալ աւորբք, ծերացեալ ժամանակօք»²⁷: Ն. Ադոնցը նաև նկատել է, որ Սմբատ պատմիչը 961 թ. մահացած Ատրնեսիի որդուն է կոչում «Մեծ»²⁸, որից էլ կարելի է ենթադրել, որ Տայքի Կուրապաղատ Դավիթ Մեծը հենց այս Ատրնեսիի որդին էր: Վերջինիս և իր որդիների մասին հիշատակված է Օշկ վանքի վրացերեն մի արձանագրությունում, որտեղ նշված են Ատրնեսիի կուրապաղատը, Բագրատ էրիսթավների էրիսթավը և Դավիթ մագիստրոսը²⁹: Փաստորեն, դրանից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթը նախ եղել է մագիստրոս, ապա հոր մահից հետո՝ 961 թ. ժառանգել է կուրապաղատի տիտղոսը³⁰, իսկ նրա եղբայր Բագրատը մահացել է 966 թ.՝ լինելով էրիսթավների էրիսթավ:

Այսպիսով, դատելով աղբյուրների տեղեկություններից, կարելի հստակ նշել, որ Տայքի կուրապաղատ Դավիթ Մեծը Ատրնեսիի I-ի չորս որդիներից Բագրատի՝ 961 թ. մահացած որդի Ատրնեսիի որդին էր:

**Տոհմաձառի հեղինակ՝
Լ. Նազարյան**

²⁶ Ասողիկ, էջ 270:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 275:

²⁸ Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 14:

²⁹ Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 90:

³⁰ Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 14–15, հմմտ. Միքայել Զամչեանց, նշվ. աշխ., էջ 837:

THE GENEALOGY OF DAVID KUROPALATES

NAZARYAN L.

Summary

Key words: *David Kurapalates, Atrnerseh I, Taik, genealogy, the origin of David the Great, The Georgian Bagratides, historian Smbat.*

In the middle of the 10th century David the Great became the Kuropalates of the Palace. The Georgian sources ascribe different origins to him. According to some sources, he ascended from the dynasty of Bagrat, being one of the four sons of the first King of the Georgian branch of the Atrnerseh of Bagratides. David's father was an Atrnerseh Kuropalates who died in 961. After his father's death, David was awarded the title of the Kuropalates of the Palace, becoming the last Kuropalates in Tayk (Tao).

РОДОСЛОВНАЯ ДАВИДА КУРОПАЛАТА

НАЗАРЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: *Давид Куропалат, Атрнерсех I, Тайк, генеалогия, происхождение Давида Великого, грузинские Багратиды, историк Смбат.*

В середине X в. куропалатом Тайка стал Давид Великий. В грузинских источниках ему приписывается разное происхождение. Согласно источникам, он был из рода Баграта, одного из четырех сыновей первого царя грузинской ветви Багратидов Атрнерсеха. Отцом Давида был Атрнерсех куропалат, который умер в 961 г. После смерти отца Давид получил титул куропалата, став последним куропалатом Тайка.

ՍԵՐԳԵՅ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ-Մատենադարանի ասպիրանտ
sergeymanvelyaneph@gmail.com

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

*Քանալի բառեր՝ հայ որբեր, Հայ ազգային խնամատարություն, Չեզոք Կրոն,
Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարան, Ջավեն պատրիարք:*

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Անտանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո որոշակի պայմաններ ստեղծվեցին Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայության վերջին բեկորները որոնելու և փրկելու համար: Այս գործում առանցքային դերակատարում ունեցավ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը:

1919 թ. փետրվարի 19-ին պատրիարք Ջավեն Տեր-Եղիայանն աքսորից վերադառնում է Պոլիս և անմիջապես միջոցներ ձեռնարկում մահմեդականների առևանգած հայ որբերին և կանանց վերադարձնելու ուղղությամբ:

Անտանտի երկրների գործուն միջամտությամբ և աջակցությամբ Հայոց ցեղասպանության տարիներին առևանգված և բռնի իսլամացված հայերի խնդիրը բարձրացվում է թուրքական նոր իշխանությունների առջև: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարությունը հրաման է ուղարկում կայսրության տարբեր նահանգներ՝ պահանջելով մահմեդական ընտանիքներում գտնվող հայ կանանց և երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին¹: Այս հրամանը, ինչպես նկատում է թուրքագետ Ռուբեն Մելքոնյանը, ոչ թե կառավարության բարի կամքի դրսևորումն էր, այլ արտաքին ճնշման և պարտադրանքի արդյունք²:

¹ Atnur İ., Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923), Ankara, 2005, s. 189.

² Մելքոնյան Ռ., Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության (1920-ականներից մինչև մեր օրերը), Ե., 2010, էջ 65:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ կազմվում են «Հայ որբախնամ» և «Տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողով» ընկերությունները, որոնք 1919 թ. փետրվարի 28-ին միավորվում են «Հայ ազգային խնամատարություն» կազմակերպության ներքո³: Սրանից զատ գործում էր նաև Հայկական Կարմիր խաչը, որը հանդես էր գալիս որպես Կարմիր խաչի միջազգային ընկերության անդամ⁴: Զավեն պատրիարքի համառ ջանքերի շնորհիվ շուտով ստեղծվեցին նաև տարագրյալների կայաններ⁵:

Հայ ազգային խնամատարությունն իր մասնաճյուղերն ուներ Կ. Պոլսի գրեթե բոլոր թաղամասերում: Կառույցի նպատակն էր պատսպարել հայ գաղթականներին և որբերին, ապահովել նրանց սննդով և հագուստով: Այն իր հոգածության տակ էր առել նաև Կ. Պոլսի հետևյալ որբանոցները՝

1. Կուլեփի կենտրոնական որբանոց
2. Բեյլերբեյի որբանոց
3. Եդի Քուլեի Ազգային Ս. Փրկչի հիվանդանոցի որբանոց
4. Բեշիքթաշի աղջիկների որբանոց
5. Գում Գափուի աղջիկների որբանոց
6. Սկյուտարի աղջիկների որբանոց
7. Խասգյուղի աղջիկների որբանոց
8. Առնավուտ գյուղի աղջիկների արհեստանոց-որբանոց
9. Պալաթի աղջիկների որբանոց
10. Քուրուչեշմեի աղջիկների որբանոց,
11. Դպրոցասեր,
12. Արմաշի երկրագործական վարժարան և այլն⁶:

Զավեն պատրիարքի կարգադրությամբ երիտասարդ գիտնական, ուսուցիչ Առաքել Չաքրյանն⁷ ուսումնասիրում է Կ. Պոլսի «Կանանց աշխատեցնող

³ Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիվանդանոցի Հայոց, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 138:

⁴ **Զաւէն Արքեպ.**, Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 280:

⁵ Ընդարձակ օրացոյց, էջ 142–145:

⁶ **Զաւէն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 284–286: Տե՛ս նաև **Հովսեփյան Մ.**, Հայ որբերի հիմնախնդիրը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում (1918–1924 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 2016, թիվ 3, էջ 99–108:

⁷ Առաքել Չաքրյան (1885, Դամասկոս – 1954, Փարիզ) – փարիզաբնակ անվանի քիմիկոս, գյուտարար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գալաթասարայ, Նիշանթաշը և Կեդրոնական վարժարաններում աշխատել է որպես քիմիայի ուսուցիչ: Զինադադարից հետո, լծվել է հայ և հույն որբերի հավաքման գործին: 1922 թ. «Չեզոք

Մանվելյան Ս.

բարեգործական ընկերության» (Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi)՝ հայ որբերի վերաբերյալ ունեցած տվյալները: Այս գործը նրան հաջողվում է կյանքի կոչել բրիտանական դեսպանատան պաշտոնատար անձանցից մեկի՝ Սմիթի հովանավորությամբ⁸: Ավելին, դեսպանատան հատուկ հանձնարարագրով արտոնվում է հայ որբերի և կանանց հավաքագրումը մահմեդական բնակչության տներից⁹:

Որբահավաք աշխատանքների կազմակերպումը հաճախակի ուղեկցվում էր խոչընդոտներով. հայ մայրերն իրենց երեխաների կյանքը փրկելու համար նրանց հանձնել էին քուրդ, թուրք և արաբ ընտանիքներին՝ հույս ունենալով, որ ողջ մնալու դեպքում հնարավոր կլինի գտնել նրանց: Իսկ երեխաները, վաղ տարիքից կտրված լինելով իրենց ընտանիքներից, հատկապես փոքրերը մոռանում էին մայրենի լեզուն և ընտանեկան ավանդույթները: Անշուշտ, կան վկայություններ, որ թուրքերից ոմանք, վախենալով Անտանտի ուժերի կողմից պատժվելուց, իրենց տանը պահվող հայ որբերին հանձնում էին հայ եկեղեցուն կամ որբախնամ մարմիններին¹⁰: Պատահում էր նաև, որ հայ երեխաները թաքցնում էին իրենց ինքնությունը՝ վախենալով որդեգիր ծնողների պատժից: Ինչ վերաբերում է երիտասարդ աղջիկներին և կանանց, ապա նրանք ստիպողաբար կամ կամավոր ամուսնանում էին իրենց առևանգիչների հետ՝ առավել անհնարին դարձնելով իրենց փրկությունը: Ականատեսների հիշողություններում պահպանվել են նաև այն ստորացուցիչ տեսարանները, երբ բազմաթիվ հայ մանուկների և երիտասարդ գեղեցիկ աղջիկների, որպես գերի, վաճառել են ստրկավաճառների շուկաներում¹¹: Այսպիսի լուրջ խնդիրների առջև էին կանգնած որբախնամ կազմակերպությունները, որոնք օր առաջ պետք է օգնության հասնեին Կ. Պոլսում և կայսրության ներքին գավառներում կենդանի մնացած հայերին:

տան» փակվելուց հետո փոխադրվել է Ֆրանսիա: 1920 թ. Հունաստանի կառավարության կողմից պարզևատրվել է Ս. Գեորգ շքանշանով: 1947 թ. Ֆրանսիական կառավարության կողմից արժանացել է Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչման, 1949 թ. ընտրվել է Փարիզի ակադեմիայի ակադեմիկոս (տե՛ս **Pamukciyan K.**, *Biyografileriyle Ermeniler*, C. IV, İstanbul, 2003, s. 153):

⁸ Ի տարբերություն անգլիական զորահրամանատարության կողմից ցուցաբերված զգալի աջակցության, իտալացի և ֆրանսիացի սպաներն ու ոստիկանները նվազ ուշադրություն էին դարձնում այս խնդրին (տե՛ս **Զալեն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 291):

⁹ Նույն տեղում, էջ 288–291:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 288:

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Ե., 2011:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

1919 թ. սեպտեմբերին Ազգային երեսփոխանական ժողովն օրենք է հրապարակում, որի համաձայն, ունեցվածքի տեր յուրաքանչյուր հայ պարտավոր է իր նյութական կարողության մի մասը նվիրաբերել վերոհիշյալ կազմակերպությանը: «Ի պատիւ Պոլսահայ ժողովուրդին պէտք է ըսել թէ այս տուրքէն խուսափող գրեթէ չեղաւ եւ շատեր իրենց նիւթական կարողութենէն վեր գումարներ տալու յօժարեցան»¹², - գրում է Զավեն պատրիարքը: Այդ տուրքը կոչվում էր «Հայրենիքի տուրք», որը վճարվում էր երկու ձևով՝ միանվագ և ամսական: 1922 թ. հունիսի 2-ի Ազգային պատվիրակության տվյալների համաձայն՝ զինադադարից մինչև 1921 թ. դեկտեմբերի վերջը Կ. Պոլսում հավաքվել էր շուրջ 1 մլն 540 հազ. օսմանյան ոսկի¹³:

Հատկանշական է թուրքական պատմագրության մեջ իշխող այն կարծիքը, ըստ որի, հայերը մահմեդական բնակչությունից վերցնում էին ոչ թե իրենց երեխաներին, այլ ազգությամբ թուրք մանուկների, որոնք հետագայում ստիպողաբար քրիստոնեություն էին ընդունում¹⁴: Ուստի, թուրքական ոստիկանությունը, անսալով մահմեդական բնակչության ենթադրյալ կամ իրենց իսկ հնարած բողոքներին, պահանջում է երեխաներին վերադարձնել իրենց ընտանիքներին:

Շփոթից խուսափելու նպատակով 1919 թ. ապրիլ ամսին անգլիական դեսպանատան հրահանգով Կ. Պոլսի Նիշանթաշը թաղամասում վարձվում է մի տուն, որը ժողովրդի շրջանում ճանաչվեց «Չեզոք տուն» (bi-tarafhâne) անվանումով: Այստեղ բերում էին այն բոլոր երեխաներին, որոնց ազգությունը համարվում էր վիճելի: «Չեզոք տան» վերահսկողությունն իրականացվում էր ամերիկացի, հայ և թուրք ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի կողմից¹⁵: Հարցաքննության միջոցով որոշվում էր երեխաների ազգային պատկանելությունը, այնուհետև թուրք մանուկներին հանձնում էին Օսմանյան

¹² **Զավեն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 281:

¹³ Նույն տեղում, էջ 282, 283:

¹⁴ **Bakar B.**, Mondros Mütarekesinden sonra Yaşanan Büyük bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Meselesi, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: II, Ankara, 2007, s. 859-575; **Güllü R.**, Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Ankara, 2015, s. 515-519; **Türkmen Z.**, İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve hristiyanlaştırılması, KÖK Araştırmalar, Ankara, Güz, 2000, Cilt: II, Sayı: 2, s. 265-285.

¹⁵ **Güllü R.**, նշվ. աշխ., էջ 515.

Մանվելյան Ս.

անվտանգության խորհրդին, իսկ հայ մանուկներին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին¹⁶:

Սակայն հարցը սրանով չէր սահմանափակվում, քանի որ թուրքական իշխանությունները հայ երեխաներին թուրք ներկայացնելու ակնհայտ միտումով հանդես էին գալիս զրպարտություններով: Մասնավորապես, ըստ թուրքական պաշտոնական «İkdam» («Առաջադիմություն») լրագրի, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, իբր հավաքագրված որբ երեխաներին ոչ թե «Չեզոք տուն» էր տանում, այլ միանգամից Բեյոլլու թաղամասում գտնվող հայկական եկեղեցի¹⁷: Որպես փաստարկ, մատնանշվում էր Կայսերիից (Կեսարիա) բերված 220 «մահմեդական» որբերի հանձնումը պատրիարքարանին¹⁸: Վերոհիշյալ լրագրին փոխպատրիարք Երվանդ Էֆենդիի տված հարցազրույցում պարզորոշ երևում է այն փաստը, որ այդ կեղծիքի հետևում կանգնած է թուրքական ոստիկանությունը¹⁹: Այս կեղծարարությունների մասին տեղեկանում ենք նաև «Չեզոք տան» վերաբերյալ խորհրդարանական քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագրից²⁰:

Ավելորդ չէ նշել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացված հայ երեխաների և կանանց հավաքագրման և խնամակալության գործին աջակցել են նաև բազմաթիվ օտարերկրյա միսիոներական կազմակերպություններ և առանձին անհատներ: Այս գործում իր նշանակալի դերն ունի Ազգերի լիգան, որը հատուկ քննարկումներ է անցկացրել Օսմանյան կայսրությունում՝ Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների մահմեդական ընտանիքներում բռնի պահվող և մահմեդականացված կանանց ու երեխաների ճակատագրի վերաբերյալ²¹:

¹⁶ **Hür A.**, İttihat ve Terakki'nin Çocuk Askerleri՝ <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ittihat-ve-terakkinin-cocuk-askerleri/4996/>.

¹⁷ Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը չէր ժխտում այդ տեղեկությունը, հակառակը՝ նշում էր, որ երեխաներից 108-ը եղել են հայ, իսկ 85-ը՝ մահմեդական: Տե՛ս İkdam, İstanbul, 26 Mayıs 1919.

¹⁸ **Güllü R.**, նշվ. աշխ., էջ 517:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 516–519:

²⁰ **Զաւէն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 293–295:

²¹ **Պարսամյան Ս., Միրզոյան Ա.**, Ազգերի լիգայի փաստաթղթերն ապացուցում են Հայոց ցեղասպանության փաստը (Ազգերի լիգայի ստեղծման 90-ամյակի կապակցությամբ)՝ http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_09.php.

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

Հարկ է նշել նաև Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույցի ծավալած ակնառու գործունեությունը (American Near East Relief)²², որը մեծապես զորավիգ եղավ Կ. Պոլսում գործող Հայ ազգային խնամատարությանը: Անգլիական կառավարության օժանդակությամբ Ամերիկյան նպաստամատույցը կարողացավ Կ. Պոլսում և կայսրության գավառներում բազմաթիվ որբանոցներ հիմնել: Անգամ երբ քաղաքական հանգամանքներն աննպաստ դարձան, Խարբերդում, Սեբաստիայում և այլ վայրերում ապաստանած որբերին հաջողվեց փոխադրել Սիրիայի որբանոցներ և երկար տարիներ հոգալ նրանց կեցությունը:

Այսպիսով, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ և աջակցությամբ ստեղծված որբախնամ մարմինների, մասնավորապես «Հայ ազգային խնամատարություն» կազմակերպության քառամյա (1919–1922 թթ.) գործունեության արդյունքում վերջնական թուրքացումից փրկվեցին հազարավոր հայ որբեր, որոնք, վերադառնալով հայկական համայնք, ստացան հայեցի կրթություն և դաստիարակություն: Զավեն Տեր-Եղիայան պատրիարքն իր հուշերում գրում է, որ միայն Կ. Պոլսում ապաստան գտած 4000–5000 հայ որբերից հաջողվեց փրկել շուրջ 3000 հայ մանուկների, ինչը չհաջողվեց իրականացնել կայսրության մյուս գավառներում²³:

Հիշատակման են արժանի նաև թուրք գրող, հրապարակախոս և լրագրող Մուրադ Բարդաքչի կողմից 2008 թ. հրատարակված՝ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի օրագրում արված գրառումները, որոնց համաձայն այդ տարիներին հայ որբերի թիվը հաշվվում էր շուրջ 10.314 հոգի²⁴: Մինչդեռ թուրքական պատմագիտական ընկերության կողմից հրատարակված «Հայեր. աքսոր և գաղթ» գրքում հանդիպում ենք 1921 թ. սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության կողմից պատրաստված մի զեկույցի, որի անգլերեն տարբերակն ուղարկվել է ԱՄՆ արտաքին գործերի նախարարություն: Այդ փաստաթղթում նշվում է, որ 1921 թ. դրությամբ մահմեդականների ընտանիքներում դեռևս մնում էին 63.000 հայ որբեր²⁵:

Ամփոփելով նշենք, որ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը, մասնավորապես Զավեն Տեր-Եղիայան պատրիարքի անձնվեր և համառ

²² Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույցի գործունեության մասին մանրանասն տե՛ս **Ավետիսյան Ս.**, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմ) գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ., Ե., 2009:

²³ **Զավեն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 296:

²⁴ **Hür A.**, նշվ. աշխ.:

²⁵ Նույն տեղում:

ջանքերի շնորհիվ կարողացավ հետպատերազմյան տարիներին երիտթուրքական ղեկավարության խիստ վերահսկողության ներքո կազմակերպել Կ. Պոլսում և հարակից շրջաններում ապաստանած հայ որբերին գտնելու և իրենց ակունքներին վերադարձնելու դժվարին գործը: Օգտագործելով իր անձնական կապերը երիտթուրքական կառավարության մի շարք շրջանականների հետ՝ Ջավեն պատրիարքը ջանք չխնայեց բարձրաձայնելու արևմտահայության խնդիրները և գտնելու դրանց լուծման ուղիներ: Ջավեն պատրիարքի և նրա շուրջ համախմբված պոլսահայ համայնքի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ազգային կուսակցությունների անդամների շնորհիվ հայության ձայնը լսելի դարձավ նաև օտարերկրյա դեսպաններին, ինչը և տվեց որոշակի արդյունքներ:

THE ORPHAN-CARE ACTIVITY OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE IN 1919–1922

MANVELYAN S.

Summary

Key words: *Armenian orphans, Armenian National Care, Loyal home, Armenian Patriarchate of Constantinople, genocide, Patriaqch Zaven.*

This article presents the activity of “The Armenian National Care”, an organization founded on the initiative of the Armenian Patriarch of Constantinople ZavenTer-Yeghiayan in the period of 1919 to 1922. The organization aimed at searching in the territory of the Ottoman Empire for the numerous orphan kids and women that survived the Armenian Genocide. With the support of the Triple Entente, mostly with the help of the British Embassy and its military command in Constantinople, the orphan-care organizations managed to rescue about three thousand Armenian orphans.

Unfortunately, the official Turkish historiography puts forward its own version of those events, insisting that instead of Armenian children Turkish kids were taken from their Muslim families and later forcibly converted to Christianity.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ОПЕКИ СИРОТ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ПАТРИАРХАТА АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ В 1919-1922 ГОДАХ

МАНВЕЛЯН С.

Резюме

Ключевые слова: армянские сироты, Армянское национальное попечительство, Лояльный дом, Константинопольский патриархат, Армянская апостольская церковь, геноцид, патриарх Завен.

В статье представлена деятельность организации «Армянское национальное попечительство» в 1919–1922 гг., созданной по инициативе патриарха Константинопольского патриархата Армянской апостольской церкви Завена Тер-Егияяна. Организация имела целью отыскать на территории Османской империи многочисленных армянских сирот и женщин, уцелевших во время геноцида. При содействии стран Антанты, преимущественно посольства и военного руководства Великобритании в Константинополе, армянским попечительским организациям удалось спасти около 3000 армянских сирот.

К сожалению, официальная турецкая историография придерживается собственной версии о произошедших событиях, настаивая на том, что вместо армянских детей из мусульманских семей забирали турецких, которых впоследствии подвергали насильственной христианизации.

ՍԵՐԳԵՅ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ հայոց պալատության ամբիոնի ասպիրանտ
sergeybaghdasaryan.gov@gmail.com

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1991-2008 ԹԹ.)

Քանալի բառեր՝ հայ-բուլղարական հարաբերություններ, Բուլղարիայի հայկական համայնք, Պլովդիվ, Սոֆիա, ՀԲԸՄ Բուլղարիայի մասնաճյուղ, «Վահան» շաբաթաթերթ, «Հայեր» պարբերական:

Բուլղարահայ ժամանակակից համայնքը ներկայացված է սփյուռքի և՛ դասական, և՛ արդի հատվածներով¹: Դասական հատվածը, որն հիմնականում կայացել է սփյուռքի ձևավորման պատմաաշխարհագրական ընթացքի երկրորդ փուլում, համայնքային կյանքի կազմակերպումն իրականացնում է համասփյուռքյան կառույցների՝ ՀՅԴ, ՀԲԸՄ, ՀՕՄ-ի, ՀՄԸՄ-ի տեղական գրասենյակների շնորհիվ²:

Հայերը Բուլղարիայում հաստատվել են դեռևս միջին դարերից և պատմագիտական աղբյուրներում կան բազմաթիվ վկայություններ հայերի տեղաշարժերի, գործունեության, Բուլղարիայի կառավարող շրջաններում ազդեցիկ դիրքեր զբաղեցնելու բազմաթիվ դեպքերի մասին: Ա. Ալպոյաճյանը վկայում էր, որ հայերը Բուլղարիայում սկսել էին հաստատվել արաբական շրջանում, այսինքն 7-րդ դարից սկսած և ենթադրվում էր, որ Վոլգա գետի հոսանքն ի վեր նավարկելով հասել էին մինչև Հին Բուլղարիայի մայրաքաղաքի մոտակայքը³: Պրոֆ. Քացարոֆի կարծիքով նույնիսկ 7 և 8-րդ դդ. Բուլղարիայում գտնվող ստվար թվով հայերը, թագավորի կողմից մասնավոր հրավերով եկած ճարտարապետներ կամ սահմանագլուխների վրա գետեղված կամա-

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., Հայկական սփյուռքի աշխարհագրություն, Վանաձոր, 2014, էջ 175:

² Նույն տեղում:

³ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Հայերու ցրումը աշխարհի գանազան մասերը, Կ. Բ, Գահիրէ, 1937, էջ 346:

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

վորներ էին: Բուլղար պատմաբանը իր այս կարծիքը հիմնավորում է այն իրողությամբ, որ Բիրուչիթցա գյուղաքաղաքի մոտ բուլղարական եկեղեցին կրում էր հայկական ճարտարապետության ուժեղ կնիք:⁴ 853–856 թթ. Թեոդորա կայսրուհին (842–857) հայ պավլիկեանների դեմ սկսեց հալածանքներ իրականացնել, որից հետո նրանց տեղափոխեց Բուլղարիա: Այս աղանդավորները նոր քրիստոնեացած Բուլղարիայում մեծ դեր կատարեցին:⁵ Հաջորդ դարերում հայերը ևս բավական ակտիվ էին Բուլղարիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում ունեցած իրենց դերակատարությամբ: Հայությունը ազդեցիկ դիրք ուներ նաև երկրի արհեստագործության և առևտրի զարգացման գործում: 17–18-րդ դդ. հռչակված էին Սոֆիայի հայ դարբինները, որոնք միավորված էին առանձին համքարության մեջ: Շումենի հայ պղնձագործները ևս կազմում էին առանձին էսնաֆ, որը ոչ միայն կարգավորում և վերահսկում էր պղնձի ներմուծումը Տրապիզոն-Վառնա ծովային ուղիով, այլև արտադրանքի արտածումը Կ.Պոլիս⁶:

Հայերը ակտիվ էին Բուլղարիայում նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբի ազգային ազատագրական պայքարի ընթացքում: Հիշատակման են արժանի Ռուսչուկի Արիստակես քահանան, Հարություն Կտիքովը և այլք՝ իրենց արիությամբ ու մատուցած ծառայություններով 1876 թ. ապրիլյան ապստամբության և դրան հաջորդած թուրքական կոտորածների օրերին⁷:

Հայերի և բուլղարների շփումները բավական ակտիվ էին նաև հետագա շրջանում: 1900-ական թթ. սկզբին հայ քաղաքական գործիչներից Ռոստոմը (Ստ. Զորյան) Ֆիլիպոպոլիս քաղաքում հաստատվելով հիմնեց մասնավոր վարժարան⁸: Բուլղարա-մակեդոնական կազմակերպության մի շարք գործիչների անմիջական աջակցությամբ վերջինս կապեր հաստատեց վարչապետ Պետկովի, գեներալ Սավովի և այլոց հետ⁹: Դրա շնորհիվ, նպաստավոր պայ-

⁴ Նույն տեղում, էջ 230:

⁵ Նույն տեղում, էջ 236:

⁶ **Բադալյան Գ.**, Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերը (սկզբնավորման շրջանից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը), Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու, Ե., 2009, էջ 41–47 (այսուհետ՝ Հայաստան Բուլղարիա):

⁷ **Խաչատրյան Ա.**, Հայերի մասնակցությունը բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Հայաստան-Բուլղարիա, Ե., 2009, էջ 17–28:

⁸ **Գրիգորյան Հ.**, Հայ-բուլղարական զինական համագործակցությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Հայաստան-Բուլղարիա, Ե., 2009, էջ 34–41:

⁹ **Վարանդեան Մ.**, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 216–217:

մաններ ստեղծվեցին Բուլղարիայի հայ համայնքի բնականոն կյանքի համար¹⁰:

Ջարդերի, կոտորածների, ցեղասպանության արդյունքում Բուլղարիայում հաստատված հայերը արագորեն հարմարվեցին տեղի բարքերին: Բուլղարահայերն արագ կառուցեցին իրենց եկեղեցիները, իսկ Սոֆիայում կառուցեցին նաև Ժողովրդական տունը¹¹: Նոր շենքերը կարևոր կենտրոններ էին հայ համայնքների համար յուրաքանչյուր քաղաքում, որտեղ հիմնավորվել էին նրանք: Եվ սկսվեց մշակութային լիարժեք կյանքը, որը շարունակվում է ցայսօր: Հայերի ներկայությունը դրական դեր խաղաց քրիստոնեական բարոյականության և բուլղարական հայրենասիրության ամրապնդման գործում:

1920-ական թթ. Բուլղարիայում ապրում էին 46000 հայեր¹²: Այստեղ գործում էր ՀՕՄ մասնաճյուղ¹³: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ բուլղարահայերից ֆաշիզմի դեմ պայքարեցին Հակոբ Պարոնյանն ու Հերմինե Ռազգրադյանը¹⁴: Բուլղար ժողովրդի համատարած բուլճակացման ֆոնին, որն սկսվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո (համաշխարհային երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում երկու բուլղարացի՝ Վասիլ Կոլարովը և Գեորգի Դիմիտրովը, եղել են Կոմինտերնի գլխավոր քարտուղարներ), հայ համայնքը կատարում էր բարոյաքաղաքական և ֆինանսատնտեսական կարգավորիչի գործառույթ անգամ ԲԿԿ շարքերում¹⁵: Խորհրդային բանակի՝ երկիր մտնելուց և կոմունիստների

¹⁰ **Գրիգորյան Հ.**, Հայ-բուլղարական զինական համագործակցությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Հայաստան-Բուլղարիա, Ե., 2009, էջ 34–41:

¹¹ **Կոլարով Գ.**, Բուլղարիայի կառավարության անդամները և խորհրդարանի պատգամավորները Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին, Նորավանք ԳԿՀ, 03.04.2015, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13301;

¹² **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Ե., 1985, էջ 51: Նախքան Հայրենական պատերազմը Ա. Ապոյանյանի վկայությամբ Բուլղարիայում ապրում էին 25000 հայեր: Տեղեկությունները այս և հետագա շրջաններում հայերի թվակազմի մասին խիստ հակասական են և հայ հեղինակների թվական տվյալները երբեմն մի քանի անգամ ավելի են, քան բուլղար հեղինակներինը և աղբյուրներինը: **Ալպոյանճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 2:

¹³ **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 154: **Մելիքսեթյան Հ.**, Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915–1940), Ե., 1975, էջ 246:

¹⁴ **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները, էջ 171:

¹⁵ **Կոլարով Գ.**, Բուլղարիայի կառավարության անդամները և խորհրդարանի պատգամավորները Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին,

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

իշխանության գալուց հետո բուլղարահայերը սկսեցին համալրել գերազանցապես գիտատեխնիկական և ստեղծագործող մտավորականության շարքերը՝ մի կողմ քաշվելով քաղաքականությունից, կառավարումից և գաղափարախոսությունից: Թեև բացառություններ եղել են. հատուկ ծառայությունների գեներալ է եղել Կապրիել Կապրիելովը, մարքս-լենինյան փիլիսոփայության դասագրքեր է գրել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սարգիս Սարգսյանը, Բուլղարիայի ակադեմիայի բուլղարագիտության ինստիտուտը ղեկավարել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հակոբ Գարաբեդյանը, Վառնայի մարզի դատախազն էր Մասիս Խաչոյանը, Վառնայի արհմիությունները ղեկավարում էր Լևոն Օվանեզովը: Նրանք բոլորն էլ օրինապաշտ քաղաքացիներ էին և, իրենց կրթության ու մասնագիտական հմտությունների շնորհիվ, հաջող կարիերա ունեցան:¹⁶

Սոցիալիզմի օրոք աչքի ընկնող լրագրող էր Կևորկ Կևորկյանը, հայտնի ռեժիսոր էր Խաչո Բոյաջևը, հայտնի էին կոմպոզիտոր Հայգաշոտ Աղասյանը, երգչուհի Ստեֆկա Օնիկյանը, դերասան Սարգիս Մուհիբյանը, ծանրորդ Նորայր Նուրիկյանը, բռնցքամարտիկ Կիրկոր Կիրկորովը, ֆուտբոլիստ Կևորկ Թահմիսյանը, բազմաթիվ շախմատիստներ:¹⁷

Հետպատերազմյա շրջանում հայրենիք վերադառնալու շարժումը Բուլղարիայում այնքան լայն թափ էր ստանում, որ արդեն մինչև 1946 թ. մայիսը ներգաղթելու համար ցուցակագրվել էր 3256 ընտանիք կամ 11532 մարդ, և այդ թիվը շարունակում էր աճել:¹⁸ 1946 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին «Անիվա», «Ռոսիա» և «Վերխոյանսկ» շոգենավերով Բուլղարիայից Հայաստան ժամանեցին 4383 հայրենադարձներ:¹⁹ Ուշագրավ էր, որ բուլղարական կառավարությունը հայերին թույլատրել էր իրենց հետ հայրենիք տանել եկեղեցական գույք, սրբապատկերներ, գրքեր և ընդհանրապես հայկական ազգային մշակույթի համար արժեք ներկայացնող այլ առարկաներ:²⁰ Ըստ առանձին երկրների ցուցանիշների, 1946 թ. Բուլղարիայից Հայաստան ներգաղթեց 1248 ընտանիք:²¹ Հետագայում Բուլղարիայից հայրենադարձության ալիքը

Նորավանք ԳԿՀ, 03.04.2015, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13301;

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ **Մեկիքսեթյան Հ.,** Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները, էջ 189:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 215:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

խիստ դանդաղեց, որը պայմանավորված էր ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի քվոտավորման փոփոխությամբ՝ առավելություն տալով Իրանի և Հունաստանի հայերի հայրենադարձությանը:

Բուլղարահայերը, բացի Հայաստանից, գաղթել են աշխարհի տարբեր երկրներ՝ համալրելով տեղի հայկական համայնքները: Այսպես՝ 1950-1970-ական թթ. բուլղարահայերը գաղթեցին Արգենտինա, Վենեսուելա, Կանադա, Ավստրալիա, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ, բայց ամենամեծ թվով՝ ԱՄՆ: Սակավաթիվ բուլղարահայեր տեղափոխվեցին Ավստրիա, Մարոկկո, Նոր Զելանդիա, Շվեդիա, Դանիա և Նորվեգիա:²²

40–45 տարի Բուլղարիայում բնակվող հայերը անդամակցում էին «Երևան» միությանը, որը այնքան էլ հայկական միավորում չէր, քանի որ ենթակվում ու օժանդակվում էր Բուլղարիայի կոմկուսի կենտկոմի կողմից: Սևդա Սևանը ասում էր. «Գոնե Հայաստանի կոմկուսինը ըլլար, մի կերպ կըմարսէինք...»²³:

Խորհրդային տարիներին կոմկուսի ազդեցությամբ Բուլղարիայում փակվեցին դպրոցներ, հայկական վարժարաններ: Այդ տարիներին նույնիսկ կազմվում էին մարդկանց ցուցակներ, որոնք հաճախում էին եկեղեցիներ²⁴: Հավանաբար դա էր եղել եկեղեցիների աստիճանական դատարկման պատճառը: Նույնիսկ 1990-ական թվականների սկզբին, երբ այդ արգելքները վերացվել էին եկեղեցիները կրկին դժվարությամբ էին լցվում:

ԽՍՀՄ տարիներին բուլղարահայերը չէին համարվում ավանդական սփյուռքի մասեր և ինչպես վկայում է Ս. Սևանը, իրենք «մոռացված» էին²⁵: Եվրոպական երկրների թվում, որոնց կապերը Հայաստանի և հայերի հետ հազարամյա պատմություն ունեին, Բուլղարիան ուրույն տեղ էր զբաղեցնում: 1989 թ. դրությամբ Բուլղարիայում ապրում էին 13.000 հայեր, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով, որը տրամադրում է Բուլղարիայում Հայկական եկեղեցու եկեղեցական խորհուրդը, այդ թիվը հասնում էր 20.000-ի²⁶: Բուլղարահայ համայնքի արդի հատվածը, որը ձևավորվել է ՀՀ-ից 1990-ական թթ. սկզբին ծայր առած արտագաղթի ալիքների հետևանքով, համայնքային կյանքին

²² Ղանալանյան Ս., Հայերի արտագաղթը Բուլղարիայից (1950–1970-ական թթ.), Հայագիտության հարցեր, Ե., 2016, թիվ 1, էջ 82–93:

²³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1992, 30 ապրիլի, թիվ 84, էջ 1–2:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Tchilingirian H., The Forgotten Diaspora: Bulgarian-Armenians after the end of Communism, Armenian International Magazine (AIM), Vol. 12, Issue 3, April 2001, pp. 30–36.

²⁶ Мицева Е. Арменците в България–култура и идентичнос, София, 2001, с. 8.

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

լիարժեք չէր մասնակցում: Ինչպես փաստում է հայկական սփյուռքի վիրտուալ թանգարանի կայքը՝ համայնքի երկու հատվածների միջև կապերը այսօր էլ թույլ են՝ հոգևոր-մշակութային տարբեր ընկալումների պատճառով²⁷: Բուլղարահայ գաղութը երկրորդն էր Եվրոպայում Ֆրանսիայում բնակվող հայերից հետո²⁸:

1990-ական թթ. աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն անդրադարձան Սփյուռքի վերազարթոնքի, ազգային կյանքի վերածնման իրողություններում: Վերափոխումների հետևանքով Սփյուռքի հայկական համայնքներում վերածնվեցին հայկական դպրոցները: 1990 թ. Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքի քաղաքային խորհրդի որոշմամբ վերաբացվեց Պլովդիվի հայկական ազգային վարժարանը, որը փակվել էր 1976 թ.²⁹: Վարժարանը կրում էր Վիկտորյա և Գրիգոր Թյուֆյունճյանների անունը³⁰: Այստեղ 1991 թ. դրությամբ սովորող 280 աշակերտներից 250-ը հայ էին, մնացածը բուլղարներ³¹: 1993–1994 թթ. ուսումնական տարում վարժարանի աշակերտների թիվը հասել է 385-ի, ուսուցիչներինը՝ 28-ի³²: 2005 թ. դրությամբ դպրոցում հայերի թիվը նույնը մնաց, սակայն ավելացավ բուլղարների թիվը՝ հասնելով 100-ի³³: Հայկական գործող եկեղեցու հարևանությամբ գտնվող դպրոցը դասագրքեր էր ստանում ՀՀ-ից³⁴: Պլովդիվում, Սոֆիայում, Վառնայում ստեղծվեցին «Զորավար Անդրանիկ» երիտասարդական միության տեղական մասնաճյուղերը, Վառնայում՝ նաև «Արարատ» երիտասարդական միությունը: 1990-ին Պլովդիվում հիմնադրվել է «Արաքս» բարեգործական կազմակերպությունը, Վառնայում՝ Կանանց միությունը: Համայնքի ազգային կյանքի աշխուժացմանը որոշ չափով նպաստեցին նաև 1990-ական թթ. առաջին կեսին Հայաստանից եկած բազմաթիվ հայեր³⁵:

²⁷ Ներսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 175:

²⁸ Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, նշվ. աշխ., էջ 1–2:

²⁹ Հայրենիքի ծայն, 1990, 10 հոկտեմբերի:

³⁰ Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 132:

³¹ Հայաստան, 1991, 11 հունվարի:

³² Հայ սփյուռք հանրագիտարան, նշվ. աշխ., էջ 132:

³³ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, Եվրոպայի երկրների վարչության երկրորդ եվրոպական բաժին, Փաստաթղթեր (գրագրություն, տեղեկանք, զեկուցագիր և այլն) ԲՀ և ՀՀ համագործակցության և փոխհարաբերությունների վերաբերյալ, ց. 5, գ. 55, թ. 45:

³⁴ Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988–2001 թթ., Ե., 2011, էջ 133:

³⁵ Հայ սփյուռք հանրագիտարան, նշվ. աշխ., էջ 128:

Բաղդասարյան Ս.

Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում Բուլղարիայում 97 անուն հայկական պարբերական է լույս տեսել³⁶: 1991 թ. Պլովդիվում սկսվել է «Վահան»³⁷ երկլեզու շաբաթաթերթի հրատարակումը, իսկ 1993 թ. Բուրգասում՝ «Հայեր» երկլեզու շաբաթաթերթի հրատարակումը³⁸: Այս շաբաթաթերթի հոդվածները գլխավորապես բուլղարերեն էին: Բուլղարիայում լույս տեսած պարբերականների մեջ ամենաերկարակյացներից էր «Երևան»-ը³⁹, որը գոյություն ուներ տակավին 1944 թ. և իր գոյությունը շարունակեց նաև հետոսոցիալիստական շրջանում:

1990-ական թթ. սկսած Բուլղարիայում վերաբացվեցին գրադարան-ընթերցասրահները, որոնք կարևոր աշխատանք էին կատարում երիտասարդ սերնդին հայեցի դաստիարակելու և ազգային մշակույթին հաղորդակից դարձնելու ուղղությամբ: Հետկոմունիստական շրջանում շատ հայեր առաջավոր դիրքեր գրավեցին բիզնեսում, գիտության, քաղաքականության, լրագրության մեջ: Երկար տարիներ Բուլղարիայի ազգային բանկը ղեկավարում էր Լևոն Համբարձումյանը, անվանի ֆինանսիստներ էին Եդի Մինասյանը և Սարգիս Սարկիզովը (Վառնայում Հայաստանի Հանրապետության նախկին պատվո հյուպատոս, որն իր պաշտոնից ազատվեց բուլղար հասարակությանը անհասկանալի պատճառներով): Գիտության մեջ համաշխարհային հռչակ ձեռք բերեց աստղաֆիզիկոս Գագո Մարդիրոսյանը: Բուլղարիայում

³⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 1995, 9 ապրիլի, թիվ 79, էջ 1:

³⁷ «Վահան» շաբաթաթերթը լույս է տեսել 1991 թվականից Պլովդիվում բուլղարերեն և հայերեն լեզուներով: Խմբագիրը Հարի Նիկողոսյանն էր: Լուսաբանում էր բուլղարահայ համայնքի և սփյուռքահայ մյուս համայնքների կյանքը, Հայաստանում և Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Տպագրել է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման հերոսներին, սփյուռքահայ նշանավոր գործիչներին, Հայոց եկեղեցու պատմությանը նվիրված բազմաթիվ նյութեր:

«Հայեր»-ը երկշաբաթյա հրատարակությամբ լույս տեսնող պարբերական է: Լույս է տեսնում 1993 թվականից Բուրգասում՝ բուլղարերեն-հայերեն գլխագրով և սակավաթիվ հայերեն հոդվածներով: Խմբագիրը Գևորգ Սարաֆյանն էր: Թերթը քարոզում էր գաղափարական սկզբունքներ, «որոնք պետք է դավանի յուրաքանչյուր հայ՝ հայրենիքի մեջ, թե արտասահմանում»: Լուսաբանել է բուլղարահայության հասարակական և մշակութային կյանքը, տպագրել լուրեր և պաշտոնական հաղորդագրություններ Հայաստանից:

³⁸ Հայ սփյուռք հանրագիտարան, էջ 137:

³⁹ «Երևան»-ը գրական, հասարակական-քաղաքական շաբաթաթերթ էր: Սկզբում լույս էր տեսնում եռօրյա պարբերականությամբ: «Երևան» մշակութային միության կենտրոնական վարչության պաշտոնաթերթ: Լուսաբանում էր բուլղարահայերի մասնակցությունը երկրի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքին:

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

անվանի լրագրողներ էին Ալեքսանդր Մարկարյանը, Արման Բաբիկյանը, Անտոն Հեքիմյանը⁴⁰:

ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում հազարավոր հայեր տեղափոխվեցին Բուլղարիա: Հետո նրանցից շատերը վերադարձան Հայաստան: Նրանց մի մասը հեռացան աշխարհի տարբեր երկրներ: Ըստ Սևդա Սևանի, համայնքի անդամների 60–70 տոկոսը ունեին բարձրագույն կրթություն և հեշտությամբ էին ինտեգրվում այլ հասարակությունների հետ⁴¹: Ուստի ավելի լավ կյանքի ակնկալիքով բուլղարահայերից շատերը տեղափոխվում էին ավելի զարգացած երկրներ:

Հատուկ ուշադրության է արժանի պլովդիվցի Թորոսյանների ընտանիքը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո ազգությամբ հայ ամուսինը համոզում էր բուլղարուհի կնոջը տեղափոխվել Խորհրդային Հայաստան՝ սոցիալիզմ կառուցելու: Ավագ որդին՝ Մկրտիչը, ծնվել էր Բուլղարիայում, կրտսերը՝ Սուքիասը, ԽՍՀՄ-ում: Ավագը դարձել էր կատակերգակ դերասան, կրտսերը՝ օպերային երգիչ և նկարիչ: Երկուսն էլ երկուական որդի ունեն, իսկ կանայք Վրաստանից էին: ԽՍՀՄ փլուզման ժամանակ Մկրտիչը օգտվեց Բուլղարիայում ծնվելու փաստից և Բուլղարիայի քաղաքացիություն ստացավ: Այժմ նրա որդիները՝ Հովհաննեսը և Տիգրանը, ամենահայտնի դերասաններն են Բուլղարիայում, բուլղար երիտասարդության կուռքն են: Սուքիասի կտավները մեծ պահանջարկ ունեն Բուլղարիայում⁴²: Բոլոր այս անձինք կարևոր դերակատարություն ունեն հայ-բուլղարական կապերի զարգացման գործում:

2003 թ. Սոֆիայում լույս տեսավ «Մենք» բուլղարահայերեն պատկերազարդ հանդեսը, որը հայկական մշակույթի, պատմության և ավանդույթների համառոտ հանրագիտարան էր ուղղված բուլղար ընթերցողին: Հրատարակությունը իրականացրել էին Հարի Նիկողոսյանը, Վարդանուշ Թովաքբաշյանը և Անի Աճեմյանը⁴³:

Երկրում գործող 6 հայկական եկեղեցի կար, բաց էին ազգային հաստատությունները, հրատարակվում էին հայերեն գրքեր⁴⁴:

⁴⁰ **Կոլարով Գ.**, նշվ. աշխ., http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13301, (03.04.2015):

⁴¹ **Tchilingirian H.**, նշվ. աշխ., էջ 30–36:

⁴² **Կոլարով Գ.**, նշվ. աշխ., http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13301, (03.04.2015):

⁴³ Հայ սփյուռք հանրագիտարան, էջ 135:

⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1995, 9 ապրիլի, էջ 1:

Բաղդասարյան Ս.

Արդեն անկախության հռչակումից հետո հայկական համայնքը սկսեց ակտիվորեն ներագրել հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների ամրապնդման և զարգացման վրա: 20-րդ դարավերջի և 21-րդ դարասկզբի բուլղարահայ համայնքի հայտնի դեմքերից էր Սևդա Սևանը (Ֆրանսուիի Բախչեջյան): Լինելով գրող, նա տարիներ շարունակ կամուրջ հանդիսացավ Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև:

Բուլղարիայում Հայաստանի դեսպանատունը սկզբնապես տեղավորված էր Ապրիլի 20-ի փողոցի թիվ 11 շենքի 4-րդ հարկում՝ սովորական մի բնակարանում: Եվ չնայած անձնակազմի փոքրաթվությանը (ժամանակավոր հավատարմատար Սևդա Սևանից բացի, աշխատում էին ևս երկու մարդ), այն բավական աշխատանք էր կատարում հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների ամրապնդման գործում: Ինքը՝ Սևդա Սևանը, կնքված պայմանագրերի ու համաձայնագրերի նախապատրաստության մեջ առավել չափով զննհատում էր արտգործնախարարության և համապատասխան ճյուղային նախարարությունների փորձագետների դերը:

1990-ական թթ. սկզբին հայկական համայնքը բավական ծանր վիճակում էր գտնվում՝ կապված Բուլղարիայի սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության հետ: Ըստ տիկին Սևդա Սևանի, տեղի հայ համայնքը այնքան էլ հարուստ չէ, և միայն երկու բարեգործներ են, որ կարողանում էին օգնել դեսպանատանը, հայ համայնքին: Ի դեպ, ըստ հավատարմատարի, Հայոց ազգային տունը, ուր տեղավորված էին հայկական բոլոր կազմակերպությունները, չէր ջեռուցվում, համայնքը դիմել էր զոհողության՝ ջեռուցման վարձի փոխարեն մուծել էր դեսպանության առաջին քարտուղարի բնակվարձը⁴⁵:

Երկու բարերարները՝ Վազգեն Կարալյանը և տիկին Յուլյա Բերբերյանը (նշանավոր թենիսիստուհին և Կանանց համաբուլղարական միության նախագահը) հիմնականում հոգացել էին դեսպանատան ձեռքբերման, ձևավորման, սարքավորումների տեղադրման ծախսերը⁴⁶:

Աղյուսակ⁴⁷

Երկիրը	Տեղի ընդհանուր բնակչությունը	Հայերի մոտավոր թիվը 2003 թ.	Տոկոսային հարաբերակցությունը
Բուլղարիա	7.8մլն	50000	0.64

⁴⁵ Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1995, 15 ապրիլի, էջ 1:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Մալխասյան Մ., Հայերն աշխարհում, Ե., 2007, էջ 22:

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

Սոֆիա	1.0964	7000	0.64
Բուրգաս	193.3	2000	1.04
Պլովդիվ	340.6	9000	2.65
Ռուսե	162.1	2000	1.24
Վառնա	314.5	5000	1.6

Արդեն անկախության առաջին ամիսներին բուլղարահայ համայնքը սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել: Ըստ բուլղարահայ «Երևան» թերթի հաղորդման, 1991 թ. հոկտեմբերի 18–20-ը Բուլղարիայի Վառնա քաղաքում տեղի ունենացավ միջազգային կոնֆերանս՝ «Հայկական ոգու կենսունակությունը» թեմայով: Այն անդրադարձավ հայ մշակույթի դարավոր ընթացքին, նրա ազդեցությանը և կապին համաշխարհային քաղաքականության և այլ ժողովուրդների մշակույթների հետ: Կոնֆերանսը բացի մշակութային հատվածից, կարևոր էր նաև այն առումով, որ այստեղ քայլեր մշակվեցին երկու ժողովուրդների տնտեսական և առևտրական համագործակցության ուղղությամբ:

Արդեն 1992 թ. սկզբին ստեղծվեց ՀՕՄ-ի Բուլղարիայի մասնաճյուղը և Սևդա Սևանը Հայաստան բերեց առաջին օգնությունը ու թեև դա բավական փոքր չափեր ուներ, սակայն առաջին օգնությունն էր անկախությունից հետո, որն ուղարկվում էր Բուլղարիայից:

1992 թ. հունիսի 6–7-ը Ռումինիայի մայրաքաղաք Բուխարեստում տեղի ունեցավ Ռումինիայի Հայոց միության համաժողովը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին Մոլդովայի, Բուլղարիայի և Հունգարիայի հայ համայնքների ներկայացուցիչներ: Ժողովը քննարկեց հիշյալ երկրների միջև տնտեսական և մշակութային կապերի զարգացմանը, ինչպես նաև՝ այդ երկրներում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին վերաբերող մի շարք հարցեր⁴⁸:

Ժողովում Հունգարիայի «Արմենիա» Հայոց միությունը, Մոլդովայի Հայոց միությունը, Բուլղարիայի «Երևան» հայոց ընկերակցությունը, Ռումինիայի Հայոց միությունը միմյանց ճանաչում էին իբրև Հունգարիայի, Մոլդովայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի հայազգի փոքրամասնությունների ներկայացուցչական կազմակերպություններ: Այս երկրների հայկական միությունները վերահաստատում էին իրենց լիակատար հավատարմությունը այն ժողովուրդների հանդեպ, որոնց կողքին իրենք ապրում էին: Կողմերը առաջարկում էին

⁴⁸ Հայ համայնքների համաժողովը Բուխարեստում, Հայաստանի Հանրապետություն, 1992, 11 հունիսի, էջ 1:

Բաղդասարյան Ս.

տնտեսական ու մշակութային բնագավառներում, համագործակցել միմյանց, ինչպես և Հայաստանի հետ, նաև միասնաբար գործել մարդու իրավունքների և սփյուռքահայության պաշտպանության նպատակով⁴⁹:

Բուլղարահայերը կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական, արդարադատության, գիտական, մշակութային և լրատվական մարմիններում: Ամբողջ հայ գաղութը բուլղարների հետ համահավասար իրավունքներ ուներ երկրում⁵⁰:

Բուլղարահայերը ակտիվորեն փորձում էին ներագրել բուլղարական իշխանությունների և հասարակության վրա հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու համար, որը բավական բարդ խնդիր էր, եթե հաշվի առնենք, Բուլղարիայում ապրող թուրքական հոծ համայնքը:⁵¹

ՀՀ անկախության հռչակումից հետո բուլղարահայ համայնքը սկսեց ավելի կազմակերպված գործել, որը պայմանավորված էր գլխավորապես Բուլղարիայում տեղի ունեցող դրական տեղաշարժերով:

Բուլղարիայի Հայ առաքելական եկեղեցին, կազմակերպություններն ու մամուլը անվերապահորեն օժանդակում էին «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի բոլոր ձեռնարկներին: Եռամսյակը մեկ Բուլղարիայի քաղաքներում գործող եկեղեցական վարչությունները ընդունում էին ազգային տուրքի անդամավճար: Բուլղարիայի «Երևան» թերթի տեղեկություններով առաջինը իր ազգային տուրքը վճարել էր 80-ամյա արհեստավոր Օննիկ Թաշճյանը: Նա Սոֆիայի եկեղեցական վարչություն էր հանձնել 3000 լեվ գումար⁵²:

1996 թ. մարտի 1-ին Բուլղարիայի ազատագրման 118-րդ տարեդարձին նվիրված հանդիսություն էր կազմակերպվել «Հայաստան-Բուլղարիա» ընկերության նախաձեռնությամբ: Հարկ էր նշել, որ այս միջոցառումը առաջին տարին չէ, որ իրականացվում էր: Համանման միջոցառումների անցկացման պատճառը երկու ժողովուրդների համատեղ ճակատագիրն էր: Այսպիսի քայլերով համայնքը ավելի էր ամրապնդում երկու ժողովուրդների հարաբերությո-

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1995, 26 հունվարի, էջ 1:

⁵¹ Բուլղարիայիում ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչվել է միայն 2015 թ.: Մանրամասն տե՛ս Parliament Passes Resolution on Armenians' Mass Extermination in the Ottoman Empire in 1915-1922 Period, 24.04.2015, <http://www.bta.bg/en/c/DF/id/1065011>, (17.02.2019):

⁵² «Հայաստան» հիմնադրամը Բուլղարիայում, Հայաստանի Հանրապետություն, 1996, 13 փետրվարի, էջ 1:

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

յունները և նոր նախադրյալներ էր ստեղծում երկկողմ միջպետական հարաբերությունների զարգացման համար⁵³:

Համանման միջոցառում կազակերպվեց նաև նվիրված թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրման 120-րդ տարեդարձին: Հանդիսությունը կազմակերպվել էր արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի և համագործակցության հայկական ընկերությանը (ԱՕԿՍ) առընթեր «Հայաստան-Բուլղարիա» ընկերությունը: Բուլղարիայի ազգային տոնին նվիրված հանդիսությունը ելույթ ունեցան նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Զոհրաբ Ղասաբյանը, ակադեմիկոս, «Հայաստան-Բուլղարիա» ընկերության վարչության անդամ Գևորգ Ղարիբջանյանը, «Հայաստան-Ռումինիա ընկերության նախագահ Հակոբ Առաքելյանը, հայ-բուլղարական համատեղ ձեռնարկության ներկայացուցիչ Անգել Կազանչևը և ուրիշներ⁵⁴:

Բուլղարիան այն երկրներից էր, որ Հայաստանի տնտեսական ճգնաժամի տարիներին իր դռները հյուրընկալորեն բացեց հայերի առջև:

Հազարավոր հայեր փախչելով տնտեսական դժվարություններից, ցրտից, պատերազմից, մի շարք անհարմարություններից, ապաստան գտան Բուլղարիայում: 1998 թ. ինքը՝ Բուլղարիան, գտնվում էր տնտեսական ճգնաժամի մեջ, դժվարացել էր կյանքը, այն այլևս տաքուկ անկյուն չէր: Այդ տարիներին բազմաթիվ էին վերադառնալ ցանկացողները: Օտարության մեջ գտնվող հայերի համար հայկական դեսպանատունը այն հարազատ անկյունն էր, ուր կարող էին դիմել իրենց հուզող հարցերի պատասխանները ստանալու համար:

1990-ական թթ. Բուլղարիա տեղափոխված հայերի գրեթե 90 տոկոսը գտնվում էր նյութական ծանր վիճակում: Դժվարությունները ոչ միայն նյութական էին, այլև կապված էին տեղական իշխանությունների հետ: Սովորաբար Բուլղարիա էին գնում 21 օրվա վիզայով, սակայն մնում էին ամիսներ, նաև՝ տարիներ: Այդ հանգամանքն առաջացնում էր բազմաթիվ խնդիրներ տեղական իշխանությունների հետ: Նույնիսկ նյութապես ապահովվածներից շատերը տարիների ընթացքում վատնում էին փողերը և սնանկանում⁵⁵:

⁵³ Բուլղար ժողովրդի հաղթանակը, Հայաստանի Հանրապետություն, 1996, 2 մարտի, էջ 2:

⁵⁴ Բուլղարիայի ազգային տոնը նշվեց նաև Երևանում, Հայաստանի Հանրապետություն, 1998, 6 մարտի, էջ 7:

⁵⁵ Բուլղարիան Ամերիկա չէ, և հայերն այնտեղից կվերադառնան Հայաստան, Հայաստանի Հանրապետություն, 1998, 14 ապրիլի, էջ 3:

Այդ տարիներին Բուլղարիա տեղափոխված մարդկանց հոսքի պատճառով որոշակիորեն փոխվեց հայերի նկատմամբ ունեցած բուլղարների դրական վերաբերմունքը: Պատճառը սոցիալական տարբեր շերտերի այնտեղ միաժամանակ հայտնվելն էր: Դրանց մեջ քրեական տարրեր կային, իսկ այդպիսի դեպքերի մասին մամուլի հաղորդումները բացասական կարծիք էին ստեղծում հայերի մասին: Դեսպանության աշխատանքների շնորհիվ բուլղարները ավելի հանդուրժող դարձան, իսկ նման բացասական երևույթները՝ ավելի սակավաթիվ⁵⁶:

ԽՍՀՄ փլուզումից և Վարշավյան դաշինքի անկումից հետո բուլղար ժողովուրդը կողմնորոշվեց դեպի Արևմուտք: 1990-ական թթ. սկզբից երկրում փոխվել էր մոտ մեկ տասնյակ կառավարություն: Սակայն քաղաքական ճգնաժամը հասավ այնպիսի գագաթնակետի, որ այլևս ոչ ոք չէր ուզում իշխանությունն իր ձեռքը վերցնել: Նախկին նախագահ Ժելյու Ժելևը կառավարությունը կազմելու մանդատը հանձնեց Բուլղարիայում բավական կշիռ ունեցող թուրքական կուսակցությանը, որը պառլամենտում համարվում էր 3-րդ ուժ և, հանդես էր գալիս որպես հավասարակշռող ուժի գործոն⁵⁷:

Հայկական դեսպանատունը բացվելուց մի քանի ամիս հետո, շուրջ երկու տարի իշխանության գլխին էր թուրքական կուսակցությունը: Հարկավոր էր դիվանագիտական ճկունություն դրսևորել՝ երկու երկրների միջև տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններ զարգացնելու համար⁵⁸:

Բուլղարահայության կյանքում կարևոր իրադարձություն էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության 80-ամյակի միջոցառումների իրականացումը: Միջոցառումներն իրականացվեցին 1998 թ. մայիսի 25-29-ը՝ Բուլղարիայի ավելի քան տասը քաղաքներում, որտեղ գոյություն ունեին հայկական գաղութներ և գործում էին հայկական կազմակերպություններ⁵⁹:

Սոֆիայում պաշտոնական տոնակատարությունը կազմակերպված էր համատեղ ԲՀ-ում ՀՀ դեսպանության, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Բուլղարիայի թեմի խորհրդի և Բուլղարահայ կազմակերպությունների Համադրիչ

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պատմադիվանագիտական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ), Եվրոպայի երկրների վարչության երկրորդ եվրոպական բաժին, Փաստաթղթեր (տեղեկանքներ, հաշվետվություններ, զեկուցագրեր և այլն) հայ-բուլղարական փոխհարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ, ց. 3, գ. 212, թ. 105:

Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության...

խորհրդի կողմից: Հանդիսությանը ներկա էին բուլղարական իշխանությունների ներայացուցիչները⁶⁰:

Հատկապես 1990-ական թթ. բուլղարահայությունը լրջագույն խնդիրների առաջ էր: Համակարգի փոփոխության արդյունքում աղքատացած բուլղարահայերն ի վիճակի չէին դեսպանատանն աջակցելու: Միջոցներ չկային, որ մյուս համայնքներին հավասար բուլղարահայերը ապրեն լիարժեք ազգային կյանքով: Բայց բուլղարահայ համայնքը, գործակցելով դեսպանատան հետ, բուլղարացիներին շատ բարձր մակարդակով ներկայացնում էր մեր մշակույթը⁶¹:

Դժվար էր հայապահպանության աշխատանք տանել մի երկրում, որտեղ հայերը ցրված էին 15 քաղաքներում: Եվ հատուկ թաղամասերում չէին ապրում, ինչպես ասենք, Մերձավոր Արևելքում: 1990-ական թթ. դեսպանի խոսքերով. «Դժվար էր օրինակ, աշակերտ հավաքել: Եթե միջոցներ լինեին, ապա 1-2 ավտոբուս ձեռք կբերեինք աշակերտներին հավաքելու համար: Սոֆիայում եղած միակ հայկական եկեղեցին, որ միշտ մարդաշատ է, գործում է առանց գմբեթի (փլվել է): Ազգային տան շենքի առաջինն հարկում մի բնակարան ևս գործում էր որպես եկեղեցի»⁶²:

Բուլղարահայերի մեծամասնությունն ընդգրկված էր ազգային հասարակական-մշակութային հաստատություններում և կազմակերպություններում: Եկեղեցական կյանքը ղեկավարվում էր թեմական խորհրդի կողմից: Հոգևոր թեմի առաջնորդն էր գրշն. Տիրայր արք. Մարտիկյանը: Համարյա բոլոր հայաբնակ քաղաքներում, որտեղ գործում էին եկեղեցիները, կային եկեղեցական հոգաբարձություններ: Բուլղարիայում գերիշխողը Հայ առաքելական եկեղեցին էր, բայց կան նաև փոքրաքանակ հայ ավետարանական համայնքներ, մասնավորապես Սոֆիայում, Պլովդիվում և Վառնայում:

Համայնքում գործում էին բազմաթիվ կազմակերպություններ ու միություններ: Դպրոցական հոգաբարձություններ էին գործում այն քաղաքներում, որտեղ դասավանդվում էր հայերեն (բուլղարական դպրոցներում) կամ գործում էին հայկական կիրակնօրյա դպրոցներ:

Հայկական մշակույթի պահպանման ու տարածման համար համայնքում հայտնի էին «Գրիգոր Գրիգորով» երգչախումբը (Սոֆիա), «Էրեբունի» վոկալ-

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Բուլղարահայը կարող է օրինակ դառնալ ուրիշ համայնքների համար, Հայաստանի Հանրապետություն, 2003, 4 սեպտեմբերի, էջ 5:

⁶² Նույն տեղում:

Բաղդասարյան Ս.

գործիքային էստրադային համույթը (Պլովդիվ), «Մարաշյան» հայկական պարի խումբը «Վառնա» և սիրողական «Սունդուկյան» թատրոնը: Հ.Մ.Ը.Մ-ն աշխատանքներ էր ծավալել հայ պատանիների մարմնամարզական և հայրենասիրական ոգով դաստիարակության ուղղությամբ, իսկ «Համագգային» միության շրջանակում ստեղծվել էր «Արևիկ» պարի խումբը:

Բուլղարիայի հայ համայնքը նշանակալի դեր էր խաղում նրա հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր կյանքում՝ իր ավանդը ներդնելով երկու երկրների միջև կապերի խորացման գործում:

2005 թ. հունիսի 2-5-ը ԲՀ գտնվող ՀՀ ԿԳ նախարարի պատվիրակությունը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ ու քննարկվեցին նրա հիմնախնդիրները: Լինելով Պլովդիվ քաղաքում՝ պատվիրակությունը եղավ Վիկտորյա և Գրիգոր Թութունջյան դպրոցում, որտեղ 1-8-րդ դասարաններում հայերենի ուսուցումը պարտադիր էր: Պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ ինչպես աշակերտության, այնպես էլ ուսուցիչների հետ, որոնց Հայաստանին վերաբերող գրեթե ամեն ինչ հետաքրքրում էր: Բազմաթիվ հարցադրումներ հնչեցին, որոնք առնչվում էին Հայաստանի կրթական համակարգին: Հանդիպման ընթացքում նախնական պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել Բուլղարիայի հայկական դպրոցների շրջանավարտներին Եվրասիա համալսարանում անվճար ուսուցման տարեկան երկու նպատակային տեղ հատկացնելու համար⁶³:

Այսպիսով, բուլղարահայ համայնքը հսկայական դեր էր խաղում Հայաստանի և Բուլղարիայի հարաբերություններում՝ նպաստելով երկու երկրների մերձեցմանը, միջպետական շփումներին, տնտեսական հարաբերությունների խորացմանը: Ունենալով մի շարք կառույցներ բուլղարահայ համայնքը կազմակերպում էր տարածաշրջանի այլ երկրներում ապրող հայերի կազմակերպական խնդիրները: Պարբերաբար Բուլղարիայի տարբեր քաղաքներում հայկական կառույցները համաժողովներ էին հրավիրում: Իբրև Բուլղարիայում ապրող հնագույն համայնքներից մեկը՝ բուլղարահայերը մասնակցում էին երկրի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գիտական, կրթական կյանքին, իրենց նպաստն էին ներդնում Բուլղարիայի զարգացման գործում: Արձանագրված հաջողություններին զուգահեռ կային նաև մի շարք խնդիրներ, որոնք լուծումներ էին պահանջում: Բուլղարահայությունը պետք է

⁶³ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, Եվրոպայի երկրների վարչության երկրորդ եվրոպական բաժին, Փաստաթղթեր (գրագրություն, տեղեկանք, զեկուցագիր և այլն) ԲՀ և ՀՀ համագործակցության և փոխհարաբերությունների վերաբերյալ, ց. 5, գ. 55, թ. 45:

հաղթահարել տեղի սոցիալական դժվարությունները և պայքար մղել Բուլղարիայի ստվար թուրքական համայնքի դեմ: Հայության առջև ծառացած քաղաքական խնդիրներից էր հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը Բուլղարիայում և բնակչության շրջանում դրա մասին տեղեկացվածության ապահովումը: Ցավոք, սոցիալական կնճիռները, որոնք առկա էին Բուլղարիայում, վնասում էին հայկական համայնքի ամբողջականության պահպանմանը և պատճառ էին դառնում տեղի հայության այլ երկրներ տեղափոխվելուն:

ARMENIAN COMMUNITY OF BULGARIA AND ITS ROLE IN THE RELATIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND BULGARIAN REPUBLIC (1991–2008)

BAGHDASARYAN S.

Summary

Key words: *Armenian-Bulgarian relations, Armenian community of Bulgaria, Plovdiv, Sofia, AGBU Bulgaria branch, Vahan weekly, "Hayer" periodical.*

The article presents the role of the Armenian community in the relations between the Republic of Armenia and the Republic of Bulgaria. Armenians have deep roots in Bulgaria, they have been living there since the most remote times and have become an integral part of the Bulgarian society. Since the independence of the Republic of Armenia, the Armenian community of Bulgaria has undertaken an important role aimed at strengthening the political, economic, cultural, scientific and educational relations between the Republic of Armenia and the Republic of Bulgaria. The Armenian community greatly contributes to the deepening and development of relations between the two nations, it also keeps the Bulgarians informed of the problems the Armenians have. The Armenian community plays a significant role within the framework of the Armenian-Bulgarian political contacts which becomes a key factor in bilateral relations between the two countries.

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА БОЛГАРИИ И ЕЕ РОЛЬ В ОТНОШЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И БОЛГАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1991–2008 ГГ.)

БАГДАСАРЯН С.

Резюме

Ключевые слова: армяно-болгарские отношения, армянская община Болгарии, Пловдив, София, филиал Армянского всеобщего благотворительного союза (AGBU) в Болгарии, еженедельник «Ваан», еженедельник «Айер».

В статье представлена роль армянской общины в отношениях между Республикой Армения и Республикой Болгария. Армяне издревле являются одной из составных частей болгарского общества. После провозглашения независимости Республики Армения армянская община Болгарии способствовала укреплению политических, экономических, культурных, научных и образовательных связей между РА и РБ. Армянская община вносит большой вклад в углубление и развитие отношений между двумя народами, а также информирует болгар о проблемах армянского народа. На сегодняшний день армянская община играет значительную роль в осуществлении армяно-болгарских политических контактов, что весьма важно в контексте двусторонних отношений.

ГРИГОРИЙ АЙВАЗЯН

*Кандидат исторических наук,
научный сотрудник Института археологии
и этнографии НАН РА
grigoriayvazyan@gmail.com*

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОГЕНЕЗЕ УДИНСКОГО НАРОДА И УТОЧНЕНИИ ТЕРМИНА «СТРАНА УТИЙЦЕВ»

Ключевые слова: удины, албанцы, Кавказская Албания, Албанская церковь, лезгиноязычные народы, этноконсолидация, этноним, экзоэтноним, эндоэтноним, деэтнизация.

После дешифровки грузино-албанского палимпсеста¹ в исторической науке окончательно утвердилось давно существовавшее мнение о том, что удины были народом-гегемоном периода Албанского царства с центрами в Кабале (Капалак) и Шаки. Ныне можно определенно констатировать, что именно удинский народ является единственным прямым потомком собственно албанцев-христиан, самоназванием которых стало уди. Но в научном мире предметом дискуссий все еще являются вопросы об этногенезе удинского народа и уточнении семантики самого термина «страна Утийцев».

В специальной литературе встречаются априори отождествления населения исторической армянской провинции Утик (по названию) с кавказоязычными удинами и «страной Утийцев»². Весьма не редко с ними

¹ См.: **Aleksidzé Z., Mahé J.-P.**, Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517–532; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Vol. I, Brepols Publishers n. v., Turnhout, 2008; **Renoux Ch.**, Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes N Sin. 13 et N Sin. 55 (X^e–XIe s.). Essai d'interprétation liturgique, Brepols, Turnhout/Belgique, 2012.

² Об ошибочности отождествления провинции Утик и удин см. в ряде статей в *Albania Caucasica* I, М., ИВ РАН, 2015, а также: **Մնացականյան Ա. Շ.**, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Ե., 1966, էջ 250–257; **Акопян А.А.** Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 81–83; **его же:** Բուն Աղուանի եւ

отождествляют различные племена с названием «ути» в регионе от Северного Кавказа до юга Ирана³. Общей тенденцией таких работ является попытка оторвать процесс этногенеза удинского народа от его основной территории-колыбели – собственно албанского левобережья реки Куры («страны Утийцев») – и привязать его к правобережью, фактически объявив удинов лишь позднейшими пришельцами на своей исторической Родине.

«Новую жизнь» вдохнул в эту давно устаревшую концепцию немецкий исследователь удинского языка В. Шульце. По его мнению, представленному без должной аргументации, развитие древнеудинского языка и его распад на диалекты имели место на территории, западной границей которой был Тавуш, а восточной – район Кабалы; центральный регион был представлен провинцией Утик с городом Партав; восточный диалект древнеудинского был распространен в районах южных склонов Большого Кавказа (центры – Киш, Вардашен, Кабала), а центральный диалект – в районе Мингечаура (центры – Партав, Каланкатуйк); на западном диалекте древнеудинского («карабахский-арцахский», на котором, якобы, написана рукопись из монастыря Св. Екатерины на Синае) говорили в районе Гаргар в Карабахе (центры – Халхал, Мец Аранк). В процессе «арменизации» (Утика и Арцаха) часть носителей западного, гаргарско-удинского диалекта древнеудинского («карабахские» удины) была вынуждена покинуть Карабах и переселиться в район села Нидж (где следы этого западного диалекта, якобы, сохранились в некоторых подговорах ниджского диалекта удинского)⁴.

Հայոց Արեւելից կողմանց Իշխանատոհմերը եւ Արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2014.

³ Ср.: **Тревер К.В.** Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э., М.-Л., 1959, с. 46, 143, 144; **Алиев К.** Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.), Баку, 1974, с. 127. Об ошибочности отождествления см. Акопян А.А. Албания-Алуанк..., с. 74–76.

⁴ **Schulze W.**, Towards a History of Udi (International Journal of Diachronic Linguistics, 2005, V. 1, pp. 55–91); Так считал еще В. Гукасян (Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974, с. 251); **Ворошил Г.** Ниджский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы) (Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, 1963, № 3, с. 79–89) указывал на то, что нижние, промежуточные и верхние подговоры Ниджского

В данной статье предметом специального рассмотрения станет вопрос об удинской этноконсолидации лезгиноязычных албанцев-христиан⁵ и уточнении термина «страна Утийцев»⁶. К предкам современных удин античного времени имеют отношение лишь одно сведение из «Географии» Страбона (в гл. XI, 8, 8⁷), а также данные Плиния Старшего (VI, 38–39) и Клавдия Птолемея (V, 8, 23). «В окружности у моря за гирканцами обитают амарды, анариаки, кадусии, албанцы, каспии, утии и, быть может, вплоть до скифов другие племена», – пишет Страбон. Плиний сообщает, что «на самом краю пролива живет скифский народ удины, за ними на побережье – албанцы... Выше прибрежной его [области] и племени удинов простираются [земли] сарматов, утидорсов»⁸. Отрезок береговой

диалекта удинского исторически были отдельными говорами разных групп удин, переселившихся в Нидж из Карабаха. Ю. Коряков на карте «Агванский язык в средние века» включает в зону распространения албанского языка армянские провинции Арцах и Утик и представляет их этнокультурным ядром Албании (**Коряков Ю.Б.** Атлас кавказских языков, М., 2006; **Koryakov Y.B.**, Atlas of Caucasian languages, Moscow, 2002).

⁵ Об этом см. также: **Akopyan A., Galstyan H.**, Concerning the Study of Ethnic Processes in Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Zagreb, 1988, pp. 1–12; **Акопян А.А.** Албания-Алуанк..., с. 36–96; **его же:** К постановке вопроса об этноконсолидации населения Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата (Caucasica, вып. II, М., 2013, с. 21–39); **его же:** К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата) (Albania Caucasica, сб. статей, вып. I, М., 2015, с. 129–147); **Харатян Г.** Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII–XX вв.) (Научная мысль Кавказа, № 3, Е., 2003, с. 80–89); **Խառնադան Հ.,** Եդիշե Առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ուտի գավառի հարցի շուրջ, ԼՀԳ Ե., 1991, «№ 6, էջ 70–86; **её же,** Ուղիներ (Աղվանների արասիպելը) Իրանում, 1994, №2, էջ 12–16; **её же,** Ուղիների ողիսականը 18–20-րդ. դդ (Պատմություն, էթնիկ գոյատևում ինքնահաստատում) Հայոց եղեռն 90, հոդվածների ժողովածու Ե., 2005, էջ 118–170; **её же:** Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев. Удины: крах всех усилий самосохранения, М., 2015.

⁶ Удины, для которых принятая в 315 г. христианская религия стала этническим маркером, компактно проживают на севере современного Азербайджана – в селе Нидж Куткашенского (ныне Кабалинского) р-на и в райцентре Вардашен (ныне Огуз), а также в Грузии (с. Зинобиани, бывш. Октомбери Кварельского р-на; это диофизиты, бежавшие из Вардашена еще в 1922 г.). Дисперсно проживают также в России, Армении и Казахстане.

⁷ Утии раздела XI, 7, 1 жили южнее Каспия (**Акопян А.А.** Албания-Алуанк..., с. 77).

⁸ Этноним *утидорс* часто делят на два этнонима «ути» и «аорсы», считая последних ираноязычными (**Тревер К.В.**, указ. соч., 174–175). Утидорсов считали также кавказоязычными, отождествляя их с предками современных удин: «Удины смешались здесь [на

линии Каспия от удинов-скифов до реки Куры он называет Албанским⁹. Птолемей указывает, что на Северном Кавказе, к северо-востоку от античной Албании были известны реки Герр, Соана, Алонта и Удон, впадавшие в Каспий, и соответствующие им племена герров, исондов, олондов и удов¹⁰. Итак, три автора говорят об «утиях», «удинах», «удах» или «утидорсах», занимавших прибрежную полосу Каспия (т.е. равнину) до горных вершин севернее Албании (к северу от Дербента). Т.е. этноним «ути-уди» в этот период фиксируется не в нынешнем ареале его распространения (Куткашенский и Вардашенский р-ны), а намного северо-восточнее, на равнинном южнодагестанском побережье Каспия. Этимология этнонима «ути-уди» окончательно не выяснена. Он мог быть родовым названием, тотемным обозначением с обожествлением впоследствии как эпонима бога-хранителя рода (подобно скандинавскому Одину)¹¹, или же иметь в восточнокавказских языках какой-то нарицательный смысл, удобный для обозначения некоей общности внутри лезгиноязычной этнической группы, или же у ближайших соседей¹² (к примеру, «жители равнин»¹³). Вышеприведенные источники не содержат упоминаний о племенах под названием «ути-уди» в западной части античной Албании (в зоне Кахи – Шаки – Кабала), потомками которых могли быть современные удины. Возможно, предки последних под натиском сармато-аланских племен в I–II

Северном Кавказе – Г.А.] с пришельцами из Северного Прикаспия – сарматами-аорсами и получили у позднеантичных авторов прозвище утидорсов» (**Услар П.К.** Этнография Кавказа. Языкознание, III, Тифлис, 1889, с. 23).

⁹ **Plin.** Nat. hist. VI, 13 (§ 38–39).

¹⁰ **Ptol.** Geogr. V, 8, 23.

¹¹ Так от имени верховного бога Ашшура произошло название древнеассирийской народности «аттураи», «ашшураи». Ср. Thor Heyerdal's Search for Odin, Oslo, 2014.

¹² Ср. **Акопян А.А.**, Албания-Алуанк..., с. 80.

¹³ Я. Вагапов предлагал (Некоторые нахские топонимы и этнонимы с корнем на *a* /Этимологические заметки/ (Вопросы вейнахской лексики, Грозный, 1980, с. 79) этимологизировать «ути-уди» как «равнинное», «нижнее». По Ю. Юсифову (О наименованиях «Албания» и «Арран» (Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, 1961, № 12, с. 25), топоним Арран состоит из «Ар», в лакском языке = «равнина», и даргинской частицы «ан». С удинами прямо связывали Каякентско-Хорочаевскую культуру Северного Кавказа (**Крупнов Е.И.** Каякентский могильник – памятник древней Албании («Труды» ГИМ, вып. XI, М., 1940, с. 17–18).

вв. н.э. переселились сюда¹⁴ и передали свое название лезгиноязычным племенам этой зоны. Но гораздо вероятнее появление названия народа ути-уди в результате этноконсолидации коренных, лезгиноязычных племен именно данной зоны. А в глазах родственных им «горных» племен насельники этой зоны (Алазань-Авторанской долины и ее ближайшего предгорья) могли считаться «жителями равнин» – «ути-удинами».

Политоним «албанцы» к III веку н.э. еще не стал самоназванием (эндоэтнонимом) населения Албанского царства, так его называли соседние народы. Но этноконсолидационный процесс в среде собственно албанских лезгиноязычных племен определенно достиг уровня образования некоей потестарной метаэтнической общности, которую характеризует устойчивость ее восприятия соседними народами в качестве единого целого под экзоэтнонимом-иноназванием «албанцы»¹⁵. В 315 г. аршакидский царь Албании официально принял христианство¹⁶. Была основана Албанская церковь, имевшая до 462 г. статус епископата с центром в Капалаке, а после – архиепископата-католикосата с центром в Чоре-Дербенте. С принятием новой религии должны были углубиться этноконсолидационные процессы в среде лезгиноязычных племен в пределах единого царства. Последнее было упразднено в 462 г. Перозом Сасанидом, но было восстановлено Балашем Сасанидом в 485 г. и просуществовало до самой

¹⁴ Е. Лалаян полагал (Раскопки в селениях Нидж и Варташен Нухинского уезда (весной 1915 г.) (Изв. КОМАО, 1919, вып. 5, с. 47), что «удины являются не аборигенами населяемого ими района, а лишь позднейшими иммигрантами». Б.А. Арутюнян писал, что во времена Страбона удины («гаргарейцы») проживали на Северном Кавказе и только в I в. н.э. под натиском аланов вступили в Восточное Закавказье и поселились на левом берегу Куры. А когда в Закавказье вторглись массагеты (маскуты), они были вынуждены отступить в область Шаки/Нухи (**Հարությունյան Բ.**, Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, Մաս 1 «Վէմ» համահայկական հանդես, 2011, № 2(34), էջ 31–64; Մաս 2 «Վէմ», 2011, № 3, էջ 34–73.) Ср. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., отв. ред. **Пиотровский Б.Б.**, М., 1968, с. 85–86.

¹⁵ В армянском «Алуанк», в среднеперсидском (позже и в арабском) «Аран», в грузинском «Эрети». Ср. **Акопян А.А.** К постановке вопроса об этноконсолидации..., с. 21–39; **его же**, К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин..., с. 129.

¹⁶ О датировке см. **Յակոբյան Ա.**, Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում քրիստոնեության մուտքի ժամանակագրման խնդիրը (Армения и Христианский Кавказ, Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии. Доклады и тезисы докладов, Е., 2015, с. 3–15).

смерти царя Албании Вачагана II Благочестивого (в 523 г.¹⁷). Все его институты также должны были способствовать развитию этноконсолидационных процессов в среде западной части албанских племен. Важной ступенью этих процессов должно было стать социально-экономическое и культурное возвышение одного из племен и формирование на основе его языка общеалбанского койне¹⁸. Вероятно, этим племенем были предки современных удин, а формирование койне произошло на базе именно их языка (диалекта). Как сообщают историки Корюн, Мовсес Хоренаци, Мовсес Дасхурани (Каланкатуаци), в 422 г. Маштоц и его местные соратники («даровитый албанский переводчик» Бениамин, албанский царь Есвалэн и католикос Иеремия) создали албанское письмо, на основе, скорее, удинского (по словам Хоренаци, «по гортанному-горловому, свистящему, варварскому, ломаному языку гаргаров»)¹⁹. Наличие письменности²⁰ является качественно новым этапом плотности инфосвязей внутри союза племен, играя огромную роль, в первую очередь, для усиления относительно слабых диахронных связей²¹. В начале и середине XX в. были обнаружены около десятка лапидарных надписей на «албанском» языке с левобережья

¹⁷ См. **Յակոբեան Ա.**, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-2 դարերի Աղուանքում, – «Հանդէս անսօրեայ», ՃԺԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2003, սն. էջ 45–112:

¹⁸ Ср. **Акопян А.** Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье (Вестник арменоведения, 2015, № 2(8), с. 73–74).

¹⁹ См. **Мовсес Хоренаци.** История Армении, пер. с древнеарм. языка, введение и примечания Г. Саркисяна, Е., 1990, III, 54; **Мовсэс Каланкатуаци.** История страны Алуанк, пер. с древнеарм., предисловие и комментарий Ш.В. Смбатяна, Е., 1984 (далее – Каланкатуаци), II, 3. Этноним гаргарей «употребляется источниками в качестве пейоративного названия населения левобережной Албании и соседнего горного района», поэтому «корректнее говорить не о гаргарейской, а об албанской письменности» (**Акопян А.А.** Албания-Алуанк..., с. 72–74).

²⁰ Корюн пишет о начале перевода Библии на «албанский» (гл. 17). Историк Гевонд сообщает о существовании албанского варианта Евангелий (гл. 14). В «Книге посланий» (Тифлис, 1901, с. 51) сохранилось свидетельство о существовании одного из решений Двинского церковного собора 506 г. также и на албанском языке. Расцвет албанской письменности падает на V–VII вв. (**Шанидзе А.** Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки (Изв. Ин-та языка, истории и мат. культуры Груз. ФАН, т. IV, вып. 1, Тбилиси, 1938, с. 3); **Акопян А.А.** Албания-Алуанк, с. 139).

²¹ Ср. **Арутюнов С.А.** Классификационное пространство этнической типологии (Советская этнография, 1986, № 4, с. 61); **Акопян А.** Этнические процессы..., с. 74.

Куры²². В 1990-х гг. экспедицией АН Грузии в монастыре Св. Екатерины на Синае был выявлен грузинско-албанский палимпсест, содержащий около 120 страниц текстов на албанском языке (богослужебный сборник – Синаксарий, включающий и отрывки Нового Завета) и датируемый между концом VII–X вв. (поздняя датировка более вероятна)²³. На основе дешифровки текстов именно древнеудинский язык стали считать литературным языком собственно албанцев-христиан. Современный удинский чуть отличается от языка палимпсеста, ведь между ними пролегает отрезок времени в тысячу лет²⁴. Становление письменного албанско-удинского официальным языком Албанской церкви (наряду с армянским) способствовало углублению процесса удинской этноконсолидации лезгиноязычных племен – албанцев-христиан, успех которого к IX–X вв. привел к образованию единого удинского народа. О процессе албано-удинской этноконсолидации косвенно свидетельствует и сирийский автор VI в. Захарий Ритор, сообщая, что «Аран населяет верующий народ со своим языком» (=албанцы-христиане)²⁵. Арабские авторы X в. ал-Истахри, Ибн Хаукаль и ал-Мукаддаси отмечают²⁶, что «в Арране» (или «в стране Берда'а») говорят «по-аррански»²⁷, имея в виду, конечно, язык албанцев левобережья Куры. В 943 г. ал-Масуди называл христианское население царства Шаки отдельным пле-

²² Последний корпус этих надписей см. **Mouraviev S.N.**, *Trois études sur l'écriture albanienne* (REArm., NS, vol. 27, Paris, 1998–2000, p. 1–74).

²³ См. *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, vol. I. Edited by Gippert J., Schulze W., Aleksidze Z., Mahé J.-P. (раздел I – «общая характеристика»), p. 32.

²⁴ То, что современный удинский язык не на все 100% идентичен языку, засвидетельствованному в палимпсесте, можно объяснить также тем, что современные удины и их язык могут восходить не напрямую к носителям языка палимпсеста, а к какому-то другому албанскому лезгиноязычному племени, которое в период удинской этноконсолидации албанцев-христиан приняло этноним *уди-удти* в качестве самоназвания.

²⁵ **Пигулевская Н.** Сирийские источники VI в. о народах Кавказа (Вестник древней истории, 1939, № 1).

²⁶ **Караулов Н.А.** Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане (СМОМПК, вып. XXXIX, Тифлис, 1909, с. 5–17).

²⁷ Сведения Ибн Хаукаля (писал в 977–978 гг.) и ал-Мукаддаси (писал в 985 г.), вероятно, восходят к ал-Истахри (писал в 930 г.). Под «страной Барда'а» он понимал не район города Партава (как неверно понял оригинал Ибн Хаукаль), а весь Арран (как верно понял источник ал-Мукаддаси). Ср. **Акопян А.А.** *Албания-Алуанк...*, с. 140.

менем, употребляя этнопотестарный термин «шаккийцы»²⁸: под ним, конечно, скрывались насельники данной зоны – удины.

Окончательный ответ на вопрос, какой народ скрывался в интересующую нас эпоху под терминами «нэры», «аранцы» и «шаккийцы», фигурирующими в грузинских, сирийских и арабских источниках, дают сведения автора начала X в., армянского католикоса (898–924/929 гг.) Йовханнеса Драсханакертци. В труде «История Армении» он пишет о своем пребывании во владениях царя Албании (Шаки-Эрети) Атрнерсеа, сына hАмама: «прибыл в край Восточный – Алуанк', к царю их Атрнерсеу, что на северо-востоке Кавказа, ибо и они из нашего народа, и паства пажити нашей [т. е. единовѣрцы – Г.А.]»²⁹. В другом отрывке автор, несомненно, отлично знавший реалии всего региона, упоминает о соседних с армянами народах: «народы, что живут окрест нас: греки и егеры, и гугары и *утийцы* – северные племена, проживающие у подножья Кавказа...»³⁰. Таким образом, перечисляя соседние с Багратидской Арменией со стороны Кавказских гор народы, после егеров (Лазика-Абхазия) и гугаров (Санария-Кохети) католикос Йовханнес прямо называет удиными-утийцами («утэацик'») христианское население страны Алуанк' (царства Шаки-Эрети, т.е. страны Утийцев).

Возможно, информация Драсханакертци не единична³¹. Автор XIII в. Вардан Аревелци пишет: «гаргарацик [var. Гугарацик, Гавгарацик, Гогара-

²⁸ «У царства санаров находятся шаккийцы, племя христианской веры» (**Караулов Н.А.** Сведения арабских писателей... (СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 57); **Минорский В.Ф.** История Ширвана и Дербенда X–XI вв., М., 1963, с. 211.

²⁹ **Иованнес Драсханакертци**, История Армении, пер. с древнеарм., вступ. статья и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян, Е., 1986, гл. XLIV, с. 161.

³⁰ Там же, с. 182 (в тексте подчеркнуто нами – Г.А.).

³¹ Ряд ученых считает, что упоминание уди-«утэацик'» и «гавар Утиакан» на левобережье Куры (а не на правом ее берегу) можно встретить в «Истории Албании» Мовсеса Дасхуранци (X в., гл. I, 27), в рассказе, как Маштоц и его ученики «достигли пределов Востока, обосновались в тайном убежище в области Ути, близ местечка Гис, и оттуда распространили «свою проповедь в стране утийцев» (**Бархударян С.** Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Е., 2011, с. 45–46; **Խառնադյան Հ.,** Եղիշե Սևրյաթի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Սուրի գաղաղի հարցի շուրջ, էջ 70–86; ср. **Ямпольский З.И.** Древняя Албания III–I вв. до н.э., Баку, 1962, с. 234).

цик, Гумарацик – Г.А.] есть Шаки»³². Здесь под термином «гаргарацик» следует понимать не конкретное племенное название, а позднее иноназвание (экзоэтноним, возникший на основании общеизвестного эпитета, данного носителям «албанского» языка у Хоренаци)³³ уже этноконсолидированных на удинской основе албанцев-христиан бывшего царства Шаки-Эрети. Автор XVII в. Закарий Канакерци в своей «Хронике» упоминает: «Не[коего] человек[а] из племени алуан, которых ныне зовут удицами»³⁴, однозначно ставя знак равенства между этими понятиями. Что подтверждает также Католикос (1763–1780) Симеон Ереванци³⁵. Следующее дословное упоминание удин содержится уже в «челобитной удийцев к Петру I» от 20 марта 1724 г. на армянском языке: «мы, *алуванцы*, и по нации *утии*... [букв. Алуванк'... Утик' – Г.А.]»³⁶. Сохранилась также рукопись, посвященная удинскому языку, под любопытным названием: «Начальные основания грамматики на *алуанском* языке, писанные армянскими буквами»: в ней переписаны около 150 удинских слов, парадигмы склонения имен удинского языка, спряжение глагола, фразеология, предложения и в конце (л. 19) список из 43 слов с переводом на армянский; как видно из названия, и этот автор не видел разницы между удицами и «алуанами», удинским и «алуанским» языками³⁷. В связи с нашествием горцев на лево-

³² **Ашхарацуйц Вардана**, Критическое издание А. Перперяна, Париж, 1960 (на арм. яз.), с. 10; ср. **Гумба Г.** Кавказская Албания по «Ашхарацуйцу» Вардана Вардапета (XIII в.) (Լրիվեր հիմնարկական գիտություններ, 1986, № 9, с. 64–73). В армянских рукописях часто наблюдается путаница в употреблении терминов «Гугарцы» и «Гаргарцы»: **Շաիրար-յան Հ.**, Գարգարացիքը, թիվ գրգարացիք (Հանդես անուրախ, 1910, էջ 242); **Акопян А.А.**, Албания-Алуан..., с. 64–74.

³³ Ср. **Акопян А.А.** К хронологии завершения этноконсолидации..., с. 129.

³⁴ **Закарий Канакерци**, Хроника, т. I, гл. XXIX (пер. М.О. Дарбинян-Меликян), М., 1969.

³⁵ Диван истории Армении, т. III. Памятники Католикоса Симеона, Тифлис 1894, с. 418.

³⁶ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сб. документов, т. II, ч. II, под ред. А. Иоаннисяна, Е., 1967, с. 90–91.

³⁷ Рукопись хранится в рукописном фонде (Арм. С-7) Института восточных рукописей Российской академии наук (ИВР РАН) в Санкт-Петербурге. Датировка неизвестна. В 1842 г. коллежский советник Эчмиадзинского синода Товма Корганов вместе с другими рукописями, относящимися к Албании, передал ее Русской Императорской академии наук. (**Гукасян В.** Удинско-азербайджанско-русский словарь, с. 17–18). Этнонима утийцы-удины

бережную Албанию в 1722 г. М. Чамчянц также указывает «страну Утийцев и гугарийцев... где владел некий князь Йованэс...»³⁸. «Страну Утийцев-удин» на левобережье Куры не раз упоминает в своей известной работе удин Лазарь (Казар) Овсепянц³⁹.

Итак, процесс этноконсолидации среди лезгиноязычных албанцев-христиан привел в IX–X вв. (на базе религиозной и этнолингвистической общности) к формированию иного, более широкого ареала распространения этноса (народа) под названием «уди-ути-удины», по сравнению с античностью и ранним средневековьем⁴⁰. Этот ареал в указанный период уже в общем совпадает с территорией царства Шаки-Эрети, включая ареал нынешнего расселения лезгин на севере Азербайджана, как в зоне Кахи – Куткашен – Исмаилы (это потомки обращенных в XV–XVIII вв. в мусульманство удин), так и в районе Куба – Кусары (по А. Бакиханову, удины / уды жили в Шаки, Ширване и в Кубинском районе⁴¹). Под левобережной Албанией и албанцами-христианами в указанный период (к IX–X векам) уже фактически понималась «страна Утийцев» и окончательно сложившееся удинское христианское этносообщество. Этноним «уди» к этому времени уже стал самоназванием (эндоэтнонимом) албанцев-христиан левобережья Куры, термины «албанцы» и «һэры» – синонимами для обозначения удинского этноса, а название Алуанк-Албания – синонимом страны Утийцев на левобережье Куры.

для собственно албанцев-христиан нет у других армянских авторов, так как в силу отсутствия конкретных контекстов (как у Драсханакертци) их вполне удовлетворяла возможность обозначения уже этноконсолидированных на удинской основе лезгиноязычных албанцев-христиан (т.е. уже удин на западе Албании) под традиционным этнопотестарным термином «албанцы» – «Алуанк'». См. **Акопян А.А.** К постановке вопроса об этноконсолидации..., с. 21–39; **его же:** К хронологии завершения этноконсолидации..., с. 129–147.

³⁸ Միքայել Չամչեան, Հայոց պատմութիւն, Գ հատոր, Վենետիկ, 1786, էջ 784:

По формулировке автора, «страна утийцев и гугарийцев есть Шаки». Он утверждает, что исходит из традиции называть «Шакки или Шеки» «Гугарк'ом-Гаргарк'ом» (там же, с. 142).

³⁹ Յովսէփեան Ղ. քահ., Ալեանքիներ ուսմիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 40, 48, 75, 90.

⁴⁰ Ср. **Акопян А.А.** К постановке вопроса об этноконсолидации..., 21–39; **его же:** К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин..., с. 129–147.

⁴¹ **Бакиханов А.К.** Гюлистан-и Ирам, Баку, 1991, с. 9–17.

Что же касается дезинтеграции и деэтнизации удинского народа, процесса трансформации этноса-доминанта христианского царства Шаки-Эрети в малочисленную народность на руинах этого царства⁴², то следует отметить, что с усилением Грузинского царства и активизацией грузинской диофизитской церкви среди некоторой части западных групп удин начинается постепенный процесс перехода в халкедонитство (диофизитство). Известно, что по средневековым критериям этническую принадлежность во многом предопределяла религия. Диофизитство набирало силу в северо-западной части царства Албания-Шаки-Эрети, по соседству с Грузией (точнее, с царством Кахети), и население этой части («нэры» – вероятнее всего, именование западных групп удин) постепенно усвоило грузинский язык и ассимилировалось с грузинами⁴³. Акад. Н. Марр писал, что в течение X в. население западной Эрети стало диофизитским и, постепенно огрузинившись, присоединилось к Кахетии⁴⁴. По С. Еремян, на территории Эрети, в долине Иори и Алазани жило «утийское население», которое ассимилировалось с восточногрузинскими племенами – картами и кахами⁴⁵. Существует гипотеза, что ингилойцы, компактно и чересполосно проживающие с тюрками-азербайджанцами, аварцами и цахурами в Закатальском, Кахском и Белоканском районах Азербайджана⁴⁶, происходят от этнических удин. Они перешли в диофизитство, усвоили язык грузин и ассимилировались с ними, а впоследствии, в нач. XVIII в., приняли ислам; этноним ингилой означает «новообращенный» (на тюркско-азербайджанском «йен/г/и» – новый, «йол» – путь). Ингилойский диа-

⁴² В мире насчитывается около 10 тыс. человек с удинским этническим самосознанием, хотя в действительности число этнических удин гораздо больше.

⁴³ Ср. **Бархударян С.** Страницы из истории Арцаха..., с. 85–86.

⁴⁴ **Марр Н.** Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах (Византийский временник, XII, № 2, СПб., 1906, с. 168); **его же:** Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935, с. 55.

⁴⁵ **Еремян С.** Раннефеодальные государства Закавказья в III–VII вв. (Очерки истории СССР (III–IX вв.), М., 1958, с. 304–305). Ср. также: **Шанидзе А.Г.** Язык и письмо кавказских албанцев (Вестник отделения общ. наук Груз. ССР, Тбилиси, 1960, № 1, с. 170); **Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черенин Л.В.** Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика), М., 1972, с. 35.

⁴⁶ Ингилойцы делятся на христиан-диофизитов и мусульман-суннитов. Ингилойцы-мусульмане живут в Белоканском и Закатальском районах, а христиане – в Кахском районе.

лект грузинского языка, с явным удинским субстратом, также является результатом перехода удин-диофизитов на грузинский язык⁴⁷.

С вхождением Закавказья в состав Российской империи «восстановление православия» стало официальной политикой⁴⁸. В Нухинском уезде даже не утративших национального самосознания удин-диофизитов называли «гюрджи»⁴⁹. Последователи же ААЦ в Нидже и Вардашене называли себя «уди» или «кштон» (христианин)⁵⁰. Характерно, что удинами считали только христиан, а исламизированные удины воспринимались уже в качестве «татар» или просто «мусульман» (которые, кстати, к своим соплеменникам-христианам относились более враждебно, чем «собственно мусульмане»)⁵¹.

Есть и гипотеза, что ираноязычные таты-христиане, т.е. таты последователи ААЦ, в частности, таты-армяне сёл Кильвар, Старый Хачмас (Дивичинский и Хачмасский р-ны) и Мадраса (Шамахинский р-н) этнически также были удинами (или албанцами другого племени), потерявшими свой язык и арменизовавшимися к концу средневековья⁵². За предела-

⁴⁷ **Гукасян В.Л.** Кавказский языковой ареал и вопрос субстрата (Лингвистическая география и проблема истории языка, ч. 1, Нальчик, 1981).

⁴⁸ Этим занималась специальная комиссия («Общество восстановления православного христианства на Кавказе»), работавшая в Тифлисе. Диофизитские миссионеры (удины И. Бежанов и другие), открытие православной церкви в 1822 г. в Вардашене и т.д. – звенья одной цепи. См., к примеру, **Петрушевский И.П.** Джаро-белоканские вольные общества в первой половине XIX века, Махачкала, 1993, с. 48–49.

⁴⁹ **Арасханианц А.** Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда Елисаветпольской губернии (Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказского края, т. IV, Тифлис, 1887, с. 21); **Харатян Г.** Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане..., с. 78.

⁵⁰ **Լալաջան Ե.,** Նիժի և Վարդաշենի ուղիները ազգագրական տեսակետից, Ե., 1926, էջ 6; Քամալ Սարգիս, Ուտիական Նիժ գյուղի աղաթների, տոների և կենցաղի մասին (ծեռագիր), էջ 24–25: См. Матенадаран им. Маштоца, архив Сенекерима Тер-Акопяна, папка 72, с. 51. Ср. **Харатян Г.** Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане..., с. 80.

⁵¹ **Յուզիփեան Ղ. քահ.,** указ. соч., с. 79–81. Ср. **Харатян Г.** Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане..., с. 37.

⁵² **Фитун А.П.** История последней столицы Ширвана (Изв. Азерб. комитета охраны памятников старины, искусства и природы, Баку, 1927, № 27, с. 83); **Յակոբեան Ա.,** Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց Իշխանատոհմերը եւ Արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում..., էջ 4:

ми указанных сёл таты-христиане со временем исламизировались и по большей части перешли на тюркский язык (в котором также замечают удинский субстрат)⁵³. По рассказу Б. Миллера: «Повсюду при объезде татских местностей приходится регистрировать следы прежнего значительного распространения в Прикаспии армянской религии и культуры в виде остатков кладбищ и церквей и слышать предания о том, что прежде население было «армянским»; «в Геокчайском уезде, в Шамахинском районе, таты-мусульмане, населяющие ряд селений, считают себя бывшими «армянами». В Кубинском уезде также немало следов бывшего армянского христианства. В Рустовском районе, в татском сел. Баш Талаби сохранились руины армянской церкви. Как это Талаби, так и Нижнее Талаби раньше были «армянскими»⁵⁴.

В конце XIX в. в Вардашене жили армяне, удины-григориане и удины-православные, перешедшие в первой половине XIX в. из миафизитства (ААЦ) в диофизитство (ГПЦ)⁵⁵, мусульмане и евреи⁵⁶. В основном

⁵³ Весьма интересны удинско-татские лексические соответствия: удинск. айан / ойан «купить на рынке кое-что» – татск. айан / чаиан; удинск. ама «тетя, сестра отца» – татск. ама; удинск. апуш «вялый», «застывший» – татск. апуш, то же; удинск. аси «гнев», «возмущение» – татск. анси; удинск. аремик «яловый скот» – татск. то же; удинск. гавал «большой шерстяной мешок» – татск. то же; удинск. данг – «сумасшедший» – татск. данг; удинск. даман «подол» – татск. домун; удинск. дириг – «огород» – татск. диррик; удинск. заку «горький» – татск. заггу; удинск. зибар «стыд, срам» – татск. то же; удинск. лажа «подойник» – татск. лейджа; удинск. мчул «длинная палка» – татск. мунджул; удинск. фыраг «плохой», «нехороший» – татск. фириг; удинск. широнг «глиняный кувшин для воды» – татск. ширэнг (Гукасян В. Удинско-азербайджанско-русский словарь) (ср. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку, 1991). Эти удинско-татские лексические соответствия связаны, по-видимому, с тем, что эти «таты» когда-то были исламизированными этническими удины, перешедшими на татский язык

⁵⁴ Миллер Б. Об армянских надписях в Болгарах и Казани (Изв. Росс. Академии истории мат. культуры, т. IV, Л., 1925, с. 65–80); его же: Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы), Баку, 1929, с. 10–13. Персидско-татский язык распространялся здесь благодаря длительному политическому и культурному господству Персии.

⁵⁵ Ջալալեանց Ս. վրդ., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփլիս, 1858, էջ 397; Յովսէփեան Ղ. քահ., указ. соч., с. 11; Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 289–293.

⁵⁶ Бежанов М. Краткие сведения о с. Варташен и его жителях (СМОМПК, вып. XIV, Тифлис, 1892, с. 213–262); Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք Бархударянец М. Страна Алуанк и соседи, с. էջ 293; Յովսէփեան Ղ. քահ., указ. соч., с. 11

арменизировались удины окрестных сёл Нухинского уезда. В 1920–1922 гг. часть удин-диофизитов Вардашена (носивших грузинские фамилии и фамилии с окончанием на -ов) бежали в Грузию, основав село Зинобиани в Кварельском районе, и у удин-диофизитов Вардашена преобладающими стали фамилии с окончанием на -ов, фамилии же на -ян стали считаться уже «чисто армянскими»⁵⁷. Эти случаи арменизации удин не единичны: некоторые удинские семьи в Баку, Евлахе, Шаки, Мингечауре, Гандзаке, Гёкчае и т.д. при массовой паспортизации в СССР (в 1930-х гг.) по ошибке были записаны армянами.

В средневековье процесс деэтнизации удинского народа шел медленно. Еще в XV в. в селе Чалет', в 3-х км от Вардашена, возник албанский антихалкедонитский (и антипрестольный) католикосат⁵⁸, что могло быть связано с тенденцией этнического самовыражения христианского народа удин⁵⁹.

Возможно, что значительный сегмент современного лезгинского населения Азербайджана является потомками удин, обращенных в мусульманство в XV–XVIII веках. Фактически, царство Шаки-Эрети, а позже и Шекинское ханство имели преимущественно этнически удинское население, исповедовавшее в большинстве своем христианство армянского толка. Данная зона долгое время управлялась представителями династии из отмеченной этнорелигиозной среды: речь идет, в первую очередь, о династии правителей Шаки (Нухи) из рода Кара-Кешиш (1444–1551 гг.)⁶⁰. Основатель династии Джандар Кара-Кешиш Оглы в 1444 принял ислам и стал называться новым именем Али-джан. После него правителем Шаки-

⁵⁷ В том числе и из-за этого в 1988-1990 гг. значительная часть удин-приверженцев ААЦ (имена, фамилии, отчества которых были преимущественно армянскими) была вынуждена бежать оттуда, и численность удин в Вардашене сократилась с 3.000 в 1990 г. до 74 человек в 2009 году. Вардашенские удины переселились преимущественно в Пятигорск, Минеральные Воды и Краснодар. С конца 1980-х гг. число удин в Азербайджане сократилось с 6.120 чел. (по переписи 1989 г.) до 3.800 (по переписи 2009 г.).

⁵⁸ **Կարապետյանի Հ.Վ.**, «Ճաղագ, Ճալա բառերը եւ նրանց տեղանվանական գործածությունը» հոդվածը, «ՊԲՀ», 1982, № 2, էջ 157:

⁵⁹ См. **Балаян М.** Албанский католикосат в Чалет'е (XV в.) (Albania Caucasica, сб. статей, вып. I, М., 2015, с. 252–259).

⁶⁰ Ср. **Петрушевский И.П.** Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Л., 1949, с. 138.

Нухи стал его сын Кутул, затем – внук Гасан-султан и правнук Дервиш. Характерно, что имя «Кара-Кешиш Оглы» в переводе означает «сын священника в черном»⁶¹, а Шекинский хан Гаджи Челеби (1743–1755 гг.), причислявший себя к потомкам этого рода, по одному источнику, также был сыном «армянского священника»⁶². Ему наследовали потомки – сыновья Хасан-Ага-Киши-хан – 1755–1765 гг., Гаджи Абдул-Кадыр – 1783–1784 гг., внук Хусейн-хан – 1770–1783 гг., сыновья Хусейн-хана – Мохаммад Гасан – 1784–1795 и 1797–1800 гг., Селим-хан – 1795–1797 и 1800–1806 гг., Фатали-хан Слепой – 1800 г.⁶³. По П.Г. Буткову, «Шекийское владение... состояло в управлении меликов или князей»⁶⁴. Кабала, согласно заметке И. Петрушевского, – это «наследственное меликство в течение всего рассматриваемого периода»⁶⁵. Об управлении Кабалой меликом в начале XVIII в. свидетельствует также Албанский (Гандзасарский) католикос Есаи Хасан-Джалалян (1702–1729): «Провинция Кабала страны Ширвана находится под властью некоего мелика из села Куткашен»⁶⁶. Сохранение местной знати (в зоне Шаки – Кабала) И. Петрушевский объясняет отсутствием в Ширване больших и сильных кочевых племен, знать которых могла бы претендовать на управление областью⁶⁷. К тому же к христианству в Сефевидской державе проявлялась некоторая веротерпимость. Однако в 20-х гг. XVIII в. веротерпимость сменяется политикой насильственного обращения в мусульманство⁶⁸. Вторая волна грубой исламизации прошла по

⁶¹ **Маркарян С.А.** Независимое ханство Шакки XVIII–XIX вв. (Caucasica, вып. I, М., 2013, с. 27–42).

⁶² **Абдул-Латиф-Эфенди**, текст и пер. с тюркского А. Дадашева, Баку, 1926, с. 5; Армяно-русские отношения в XVIII веке, сб. документов, т. IV, под ред. Нерсисяна М., Е., 1990, с. 95). Не исключено, что Гаджи Челеби был по происхождению этническим утийцем-удином, а его предки – армянами по вере.

⁶³ **Маркарян С.А.**, указ. соч., с. 39.

⁶⁴ **Бутков П.** Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. 1, СПб., 1869, с. 231.

⁶⁵ **Петрушевский И.П.**, Очерки по истории феодальных отношений..., с. 139.

⁶⁶ Հասան Զալալեանց Եսայի կաթողիկոս Աղուանից, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին Տեառն մերոյ փրկչին Յիսուսի 1711, Շուշի, 1839), էջ 33.

⁶⁷ **Петрушевский И.П.**, Очерки по истории феодальных отношений..., с. 147.

⁶⁸ Так, в письме от 20 марта 1724 г., известном под названием «Челобитная удийцев к Петру I», говорится: «неверные сожгли наши церкви, причинили нам много зла из-за на-

региону в середине XVIII в. Тогда усилиями хана Шаки Гаджи Челеби («сына армянского священника», возможно, этнического удина) приняли ислам более 15 тысяч семей в 37 деревнях его ханства⁶⁹. М. Бархударянц оценивал число «отуреченных армян и удин» в 15.480 очагов, а К. Овсепянц – примерно в 77.400 – 100.000 человек, согласно же С. Джалалянцу, их было 14.000 семей⁷⁰.

После победы Османской империи над сефевидами и установления их периодического владычества над Арраном – Ширваном суннитское течение ислама получает значительное преимущество над шиитским⁷¹. А. Арасханянц пишет, что большинство суннитов Нухинского уезда – это ислами-

шей веры... священников убили... женщин с детьми увели в плен... Соборы обезлюдели... а мы – оставшиеся – ни живы, ни мертвы. Мы албанцы, по нации утийцы... тайно нашу веру хранили, но нас заставляют быть турками...» (см. Армяно-русские отношения в XVIII в., с. 90–91). В письме архимандрита Мартираса от 5 февраля 1725 г. грузинскому царю Вахтангу VI сообщается: «37 деревень Кабалы разрушили... Отюречили также сёла страны Шаки» (там же, с. 231). Христиане-удины Шаки – Кабала еще раз обращаются к Петру 28 октября 1725 г. («Послание Армянских старшин шести деревень Петру I о скорейшей присылке войск»): «...все наши деревни и шекийскую страну отюречили насильственно. Наши письмена и церкви сожгли, наших священников перебили. Многие ради веры своей погибли. Теперь днем мы – турки, ночью – армяне» (там же, с. 263–264). Подписали старшины: Барсег и Аствацатур из Нижа, Минас и Пайрам из Бума, Насип из Мехлуговаха, Алаверди из Джоурлу, Торос из Сеид-Талы, Вардан из Тосика.

⁶⁹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, с. 231.

⁷⁰ **Բարխուդարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք..., էջ 291–292; **Յովսէփեան Ղ. քահ.**, указ. соч., с. 64–65; **Ջալալեանց Ս. վրդ.**, указ. соч., с. 368. Все эти удины и армяне позже утратили свой родной язык и перешли на лезгинский и тюркский.

⁷¹ По И.Г. Герберу [Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728 г. (История, география и этнография Дагестана /XVIII–XIX вв./, М., 1958, с. 116)], армяне за Курой (т.е. и удины) знали и другие языки региона, а народ «Мушкурского уезда» происходит от древнего местного населения албанцев («Они говорят по-турецки смешанно с татарским и содержат везде магометанский закон по сунской секте. Прежде сего назывались они аваганами, которое название может быть по разному произношению не иное что значит, как Алваны или Албаны. Они были армянские христиане: ибо и поныне еще находятся там армянские деревни, в которые поставляются священники от архиепископа монастыря Георгия Великого, что в Ереване, яко священники аваганских христиан»). Грузинский царь Ираклий II о Шекинском ханстве пишет: «В том владении живут многое число армянского закона открыто, а нашего греческого закона со страхом» (Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, с 1768 по 1774 гг., под ред. А.А. Цагарели, СПб., 1891, с. 434–435).

зированные армяне⁷² (армяне – в культурно-религиозном смысле, среди которых немалую часть, видимо, составляли этнические удины). К. Овсепянц дает перечень насильственно тюркизированных удинских и армянских сёл в зоне Шаки – Кабала конца XVIII – начала XIX в.⁷³. В 1892 г. удинский автор М. Бежанов писал: «Предание говорит, что прежде удины жили во всех селениях Нухинского уезда, еще не очень давно в разных селах были старики, которые знали по-удински»⁷⁴. Число удинских сёл на рубеже XVIII–XIX вв. оценивают в 43, а их население – в 50.000 чел.⁷⁵. На наш взгляд, сёл было более 50, а население их составило около 100.000 чел. Полагаем, что в XIX в. этнически удинскими всё еще были селения: 1) Агджа-Кала, 2) Араш, 3) Балушен, 4) Баш-Кюнгют, 5) Бум (Бумаван), 6) Гис-Киш, 7) Геораглар, 8) Енгикенд, 9) Заразан-Заргун, 10) Зайзит, 11) Эрманит, 12) Тала, 13) Ткеанлу, 14) Тосик, 15) Халхал, 16) Хачмас, 17) Церик, 18) Карабулак, 19) Кохмух, 20) Кабала, 21) Кум, 22) Кишлаг-Кюнгют, 23) Куткашен, 24) Марсан, 25) Малых, 26) Мирзабейлу, 27) Мыхлыговаг, 28) Мухас, 29) Нидж, 30) Новур-кишлак, 31) Птез, 32) Джоурлу, 33) Сеид-Тала, 34) Султан-Нухи, 35) Согютлу (Большой), 36) Согютлу (Малый), 37) Вардашен, 38) Варданлу, 39) Вандам, 40) Улудаш, 41) Падар, 42) Кур-Мух, 43) Кюк(а)ял, 44) Орабан⁷⁶. Этнически удинскими могли быть также: 45) Шаки (Нуха), 46) Кандак, 47) Хаварик, 48) Мазргу, 49) Чалет (Джалет). М. Бархударянц упоминает еще об одной группе удинских сёл, уже на правом берегу Куры: 50) Крзен (недалеко от Тоуза) и сёла по обе стороны восточной границы Мартакертского р-на, к западу от города Барда: 51) Саров, 52) Маралян-Саров, 53) Гасан-кая, 54) Кагримар (Хорозлу), 55) Караманлу, 56) Йарымджан и 57) Сейсулан⁷⁷.

⁷² Арасханианц А. Экономический быт государственных крестьян..., с. 19–20.

⁷³ Յովսէփեան Ղ. քահ., указ. соч., с. 64–65. Эти сёла перечисляет и М. Бархударянц (Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 16–17; **его же**: Արցախ, Բաքու, 1895.), էջ 33–34, 53–54, 59).

⁷⁴ Бежанов М. Краткие сведения о с. Варташен и его жителях, с. 215.

⁷⁵ Харатян Г. Официальные этнодемографические показатели..., с. 37.

⁷⁶ Խառնատյան Հ., Ուղիների ողիսականը, էջ 118–170; Յովսէփեան Ղ. քահ., указ. соч., с. 64–65; Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 289–293.

⁷⁷ Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 16–17; **его же**: Արցախ, էջ 33–34, 53–54, 59. Бархударянц С. Страницы из истории Арцаха..., с. 43–44.

Хотя село Нидж и город Вардашен были центрами притяжения для удинского населения, сообщения М. Бархударянца фиксируют и обратный процесс, а именно – переселение части удин с левобережья Куры на правобережье⁷⁸. Так, он пишет о переселении из Ниджа и Султан-Нухи на правобережье 50 семей вместе с их меликом: «Абов Юзбаши, которого также звали Черный Абов (его предки владели Ниджом и Султан-Нухи с их окрестностями), оставляет Нидж и с 50 семьями своих родичей около 1600 г. переселяется в гавар Джеваншир»⁷⁹. По Раффи, «Мелик-Бегларяны (правители меликства Гюлистан) – коренные утийцы, из села Ниж. Какие обстоятельства принудили их оставить родину, перебраться в Карабах и поселиться в гаваре Гюлистан, – об этом история умалчивает. Известно только, что первый переселенец, которого турки называли «Кара-юзбаши» («Черный сотник»), а армяне его звали – «Черный Абов», был человеком не простым: на своей родине он имел состояние и правил народом. В начале 16-го века этот «Черный сотник» внезапно появляется в Карабахе, совершенно обнищавший, имея с собой только несколько семей и животных. По началу жили они в палатках на левом берегу реки Тертер (Трту), неподалеку от нынешнего села Талыш. А потом в вечную собственность он получил село Талыш, или Тариндж, в гаваре Гюлистан, возле монастыря hОрек. О «Черном сотнике» известно лишь это. На камне, воздвигнутом на его могиле, находящейся возле упомянутого монастыря, высечена лишь одна строка, из которой видно, что скончался он в году 1632»⁸⁰. Есаи hАсан-Джалалян сообщает, что своими ежегодными набегами северокавказские кочевые племена опустошали области «на том и на этом берегу Куры: области Шакинскую, Капалак, Дасана до окрестностей города Шамахи, и много сёл в районе Партава. Уцелевшие жители сёл, лежащих на равнинах, спаслись бегством и укрылись в горах Арцах»⁸¹. Понятно,

⁷⁸ Ср. **Ալեքսան Զալոբի**, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց Իշխանատոհմերը եւ Արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում, էջ 5:

⁷⁹ **Քարխուտարեանց Մ.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 49:

⁸⁰ **Раффи**, Меликства Хамсы – классический труд по истории Арцах-Карабаха (1600-1827 гг.), пер. с армянского Л.М. Казаряна, Е., 1991, гл. II.

⁸¹ **Есаи Хасан-Джалалян**. Краткая история страны Албанской, Баку, 1989, с. 14–15.

что среди этих людей были удины. Переселенцы с левобережья оседали в основном в Гюлистанском меликстве, в Гюлистане, Талыше и примыкающей равнине. О переселении определенной части удин с левобережья на правобережье реки Кура есть сведения также во время известных трагических событий 1918-1920 гг.⁸² К. Овсепянц о судьбе удин пишет: «В течение многих веков часть удин погибла, часть увелась [в плен], а часть приняла ислам... Теперь удиноязычное население осталось только в поселках Вардашен и Нидж..., а тюркоязычное [также удины армянской веры – Г.А.] – в Джоурлу, Мирзабейлу, Султан-Нухи, Варданлу, Падар»⁸³.

Таким образом, пик процесса дезинтеграции и деэтнизации удинского народа приходится на позднее средневековье и на XVIII–XIX вв.

ՈՒՂԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԷԹՆՈԳԵՆԵԶԻ ԵՒ «ՈՒՏԷԱՑԻՈՑ ԵՐԿԻՐ» ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՃՇՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր: Ուղիներ, աղուաններ, Կովկասյան Ալբանիա, Աղուանից եկեղեցի, լեզգիախոս աղուաններ, էթնոհամախմբում, էթնանուն, ինքնանուն:

Հիմնվելով աղբյուրների նոր վերլուծության վրա՝ ներկայումս հնարավոր է պարզաբանել անտիկ շրջանից մինչև XI-XIII դդ. Կովկասյան Աղուանքում տեղի ունեցած էթնիկ գործընթացների հարցը: Հին և միջնադարյան աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ լեզգիախոս քրիստոնյա աղուանների էթնոհամախմբման գործընթացը IX-X դարերում հաջողությամբ ավարտվեց Բուն Աղուանքի արևմուտքում միասնական ուղի ժողովրդի ձևավորմամբ, որը Շաքի-Հերեթի թագավորության ժամանակաշրջանում դարձավ երկրի գերակշռող ժողովուրդը: Ուղի էթնանունը այս ժամանակ արդեն դարձել էր լեզգիա-

⁸² См. Հայերի կոտորածները Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ . (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, Ե., 2003, էջ 313-319; Ср. Харатьян Г., Официальные этнодемографические показатели..., с. 83-135.

⁸³ Յովսէփեան Ղ. քահ., указ. соч., с. 11-12.

խոս քրիստոնյա աղուանների ինքնանունը, իսկ Աղուանք-Ալբանիա երկրի անունը՝ «Ուտէացոց երկիր» հասկացության հոմանիշ:

CONCERNING THE ETHNOGENESIS OF THE UDI PEOPLE AND ELUCIDATION OF THE TERM “COUNTRY OF UTIANS”

AYVAZYAN G.

Summary

Key words: *Udis, Albanians, Caucasian Albania, Albanian church, Lezgian-speaking albanians, ethnic-consolidation, ethnonym, exo-ethnonym, endo-ethnonym.*

Proceeding from the analysis of available sources, we can now possibly clarify the nature of the ethnic interaction taking place in Caucasian Albania from ancient era up to the 10th–13th centuries. The analysis of the ancient and medieval sources shows that the ethno-consolidation of Lezgian-speaking Albanian Christians in the west of Caucasian Albania, successfully completed in the 9th–10th centuries, leading to the formation of Udi people, who became the dominant population in Caucasian Albania during the period of Shaki-Hereti's kingdom. The ethnonym "Udi" had by this time established itself as a self-denomination (endo-ethnonym) for practically all Lezgian-speaking Albanian Christians, and the name *Atvank* (Albania) is synonymous to "the country of Utians".

АРМЕН МАРУКЯН

*доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник,
заведующий отделом истории Армянского вопроса
и Геноцида армян Института истории НАН РА,
mararmts@yahoo.com*

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И РАЗЛИЧИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ХОЛОКОСТА

Ключевые слова: *Геноцид армян, Османская империя, Первая мировая война, «Тешкиляти махсусе» (Особая организация), Холокост, нацистская Германия, Вторая мировая война.*

После Геноцида армян в конце XIX – начале XX столетия, в годы Второй мировой войны был осуществлен Холокост, а затем аналогичная политика уже во второй половине этого столетия проводилась в Камбодже, Руанде, Бурунди. В конце XX века уже практически на наших глазах проводилась политика геноцида на территории бывшей Югославии и в Дарфуре. В настоящей статье остановимся на сравнительном анализе геноцида армян и Холокоста, что обусловлено рядом соображений:

- во-первых, Геноцид армян и Холокост были совершены во время мировых войн. Младотурки и нацисты рассматривали мировую войну как чрезвычайно удобный момент для осуществления, соответственно, геноцида армян и евреев «с наименьшим шумом и с наибольшей эффективностью», так как другие государства, занятые военными действиями, будут лишены возможности помешать их преступным действиям.
- во-вторых, Холокост на данный момент уже считается международным преступлением, признанным не только со стороны мирового сообщества, но и ответственной за это Германии. Германия до сих пор продолжает нести материальную ответственность за Холокост не только перед непосредственными жертвами данного преступления и их наследниками, но и государством Израиль. С этой точки зрения сравнительный анализ Геноцида армян и Холокоста, несомненно, имеет практическое значение

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

для армянского народа, поскольку демонстрация идентичности этих преступлений наглядно показывает, что в одном случае виновник идентичного преступления остался безнаказанным, а в другом – признал свою вину и несет за это ответственность.

▪ в-третьих, из перечисленных актов геноцида в современной геноцидологии, исходя из состава преступления геноцида, зафиксированного в конвенции ООН 1948 года «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», именно Геноцид армян и Холокост считаются классическими примерами данного преступления.

К сожалению, в армянской историографии можно привести лишь единичные примеры исследовательских работ в области сравнительного анализа Геноцида армян и Холокоста. Этой проблеме посвящены работы известного армянского специалиста в области геноцидологии В. Дадряна¹, позднее была опубликована монография Т. Матосяна². Очевидно, что исследовательские работы в этом направлении должны быть продолжены, и данная статья призвана восполнить этот пробел.

Многие исследователи утверждают, что Геноцид армян и Холокост являются классическими примерами геноцида, ибо в этих примерах наличествуют все пять преступных деяний состава данного преступления, зафиксированных в конвенции ООН 1948 года о геноциде: 1. убийство членов такой группы, 2. причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы, 3. предумышленное создание для такой группы нечеловеческих жизненных условий, которые рассчитаны на ее полное или частичное физическое уничтожение, 4. меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в такой группе, 5.

¹ См. **Dadrian V.N.**, The Comparative Aspects of the Armenian Genocide and Jewish Cases of Genocide: A Socio-historical Perspective. Reprinted from *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*. Edited by Alan S. Rosenbaum, Boulder, 1996. См. также Dadrian V.N., The Historical and Legal Interconnections between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice. In *The Yale Journal of International Law*. The Yale Jour. of Inter. Law, Inc. Summer 1998, Volume 23, Numb. 2.

² См. **Մաթոսյան Տ.**, Հայոց ցեղասպանություն և հրեական Հոլոքոստ. Համեմատման փորձ, Ե., 2005:

насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую³. В этой связи необходимо отметить, что в отношении Геноцида армян это утверждение вполне объективно, так как можно привести многочисленные факты и доказательства, которыми подтверждается наличие всех пяти преступных деяний состава данного преступления, и сам разработчик проекта конвенции ООН о геноциде Р. Лемкин утверждает, что в ходе разработки данного документа он апеллировал к Геноциду армян⁴. В отношении же холокоста данное утверждение применимо с определенной оговоркой, поскольку, исходя из патологической ненависти немцев к евреям и преобладающей в нацистской Германии циничной «арийской» идеологии, практически невозможно доказать наличие пятого преступного деяния – «насильственная передача детей одной группы в другую», зафиксированная в составе преступления геноцида. Очевидно, что историческими фактами не подтверждается массовая насильственная передача еврейских детей в немецкую «арийскую» среду, так как еврейских детей ожидала та же участь, что и их родителей.

Следует отметить, что общие черты Геноцида армян и Холокоста отчетливо видны как в идентичности задействованных в данных преступлениях структур, так и в методах их осуществления. Очевидно, что для реализации геноцидов преступные режимы нуждались в определенных «инструментах» – структурах, которые осуществили бы эти преступления. Будучи вовлеченными в войну, как младотурки, так и нацисты в данном вопросе вынуждены были найти альтернативу армии. Координацию массового уничтожения армян младотурецкое правительство осуществляло при помощи «Особой организации». В деле уничтожения евреев главную роль сыграли группы различных подразделений СС. Несмотря на то, что в организационном плане различие между «Особой организацией» и нацистским СС огромно, тем не менее, эти организации нас интересуют в силу их роли в осуществлении Геноцида армян и Холокоста. При изучении дея-

³ См. Конвенция ООН 9 декабря 1948 года «О предотвращении преступления геноцида и наказании за него» (Права человека. Сборник международных договоров, т. 1, ч. 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994, с. 781).

⁴ Барсегов Ю. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена «комиссии примирения» Гюндуз Актана), М., 2002, с. 53.

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

тельности этих организаций с первого взгляда бросается в глаза тот факт, что, несмотря на военизированный характер этих организаций, они находились под влиянием партийного аппарата. СС на начальном этапе был организацией, обеспечивающей безопасность высших кругов нацистской партии. Уже с 1934 года по специальному решению Гитлера СС за предоставленные услуги получили статус независимой организации в системе нацистской партии⁵.

Несмотря на наличие предположений о том, что деятельность «Особой организации» носила двойственный характер, то есть часть отрядов организации принадлежала военному министерству, а другая часть – ЦК «Единение и прогресс», тем не менее, восточное подразделение «Особой организации», которая впоследствии и осуществила Геноцид армян, находилась под прямым контролем ЦК. Во время депортации и уничтожения армян под контролем ЦК были и те подразделения организации, которые были посланы на Кавказский фронт⁶.

Факт нахождения организаций, осуществляющих массовое уничтожение армян и евреев, под контролем партий не был случаен. Дело в том, что идея уничтожения армян и евреев принадлежала высшим партийным кругам, следовательно, как младотурки, так и нацисты были заинтересованы в предоставлении этой работы таким внутрипартийным структурам, каковыми в одном случае была «Тешкилят-и-Махсуса» («Особая организация»), а в другом – СС. Кроме этого, следует отметить, что главные руководители «Особой организации» и СС были, соответственно, последователями идеологии пантюркизма и национал-социализма. Бехаэддин Шакир, доктор Назым, Зия Гекальп, будучи членами ЦК, были известны и своими пантюркистскими идеями и, в частности, своей ненавистью к армянам. Главный руководитель СС Гиммлер, его заместители Гайдрих, Кальтенбруннер «прославились» как нацисты и ярые антисемиты⁷. Этот фактор

⁵ См. **Մարտիրոսյան Տ.**, указ. соч., с. 96.

⁶ См. **Авакян А.** Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Е., 1995, с. 76–77.

⁷ См. **Buchler Y.**, Komandostab Reichsführer-SS: Himmlers Personal Murder Brigades in 1941. In Holocaust and Genocide Studies, 1986, Vol. 1, Num. 1, p. 12.

играл не последнюю роль в политике, соответственно проводимой младотурками и нацистами в отношении армян и евреев.

Характерно, что как младотурки, так и нацисты для осуществления своих планов использовали преступников, освобожденных из тюрем. Например, в подразделения «Тотенкопф», которые контролировали концлагеря, были вовлечены шесть тысяч заключенных, совершивших особо жестокие преступления⁸. В том, что организаторы двух геноцидов обратились к помощи профессиональных преступников, был определенный расчет. Во-первых, перед палачами в роли жертвы выступали не только мужчины, уничтожение которых было легче «обосновать», но и дети, женщины и старики. Убийство последних требовало полного отсутствия милосердия, и, следовательно, вовлечение преступников в этот процесс было более чем уместным. Младотурки и нацисты учитывали и то, что вышедшие из тюрем преступники, получив индульгенции в виде определенных обещаний, проявляли большую готовность к осуществлению убийств. Наконец, вовлечение преступников было им на руку с точки зрения непривлечения лиц, находящихся на военной или другой службе.

В деле уничтожения армян и евреев были использованы не только силы СС и «Особой организации», но и регулярная армия. Подразделения османской армии были привлечены не только для подавления сил самообороны армян в различных населенных пунктах, но и уничтожения армянских мужчин 18–45 лет, призванных в армию. Армянские солдаты, приблизительное число которых составляло около 100 тысяч человек, были уничтожены в период с 1915 по 1916 гг.⁹

Роль немецкой армии также была значительна в процессе уничтожения мирных жителей в ходе Второй мировой войны. Уже в 1941 году высшее командование немецкой армии официально позволило айзанцгруппам вступить во временные лагеря, разделив евреев и коммунистов-военнопленных, и уничтожить их¹⁰.

⁸ См. Մարթոսյան Տ., указ. соч., с. 103.

⁹ Ղազարեան Հ., Յեղասպան թուրքը, Պէրոպ, 1968, էջ 420:

¹⁰ Headlend R., The Einsatzgruppen: The Question of their Initial Operations. In Holocaust and Genocide Studies. Publish in association with the US Holocaust Memor. Council and Yad Vashem, 1989, vol. 4, Nom. 4, p. 405.

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

Несомненно, в процессе уничтожения армян и евреев определенная роль была отведена также полиции. Это обуславливалось тем, что полиция являлась важной составляющей тоталитарной власти в Османской империи и нацистской Германии, а также тем, что полицейские структуры этих стран находились под непосредственным контролем правящих партий младотурок и нацистов. Так, Талаат, будучи министром внутренних дел, непосредственно руководил действиями полиции и жандармерии. Именно они сопровождали караваны депортированных армян, в большинстве случаев взяв на себя обязанности палачей¹¹. Немецкая полиция тоже осуществляла процесс «разоблачения», контроля и сопровождения евреев. В деле уничтожения евреев главный вклад принадлежал «Главному имперскому отделению по безопасности» «RSHA» («Reichssicherheitshauptamt»), созданному в 1939 г. Оно, в свою очередь, состояло из ряда подразделений, главными из которых были тайная гражданская полиция «Гестапо» («Geheime Staatspolizei»), уголовная полиция «Крипо» («Kriminalpolizei») и служба безопасности – «СД» («Sicherheitsdienst»)¹².

В процессе уничтожения армян самое активное участие принимало мусульманское население: турки, курды, черкесы, в некоторых случаях кочевые арабские племена привлекались к ликвидации оставшихся еще в живых армян в концентрационных лагерях пустынь Сирии и Месопотамии¹³. Немцы также в процессе уничтожения евреев часто обращались к соседним народам. В операциях, проводимых нацистами против евреев в Прибалтике, айзанцгруппам оказывали помощь литовские волонтеры и латышская полиция. На Западной Украине и в Западной Белоруссии нацисты в своей антиеврейской политике также прибегали к помощи национальных сил. Большое содействие немцам оказывали в особенности украинские националисты. Например, в Киеве в массовых убийствах евреев принимала участие украинская полиция¹⁴.

Участие разных народов вместе с преступными властями младотурок и нацистов в процессе истребления армян и евреев было обоюдовыгод-

¹¹ Авакян А., указ. соч., с. 91.

¹² Ушәришһи S., указ. соч., с. 102.

¹³ Авакян А., указ. соч., с. 93.

¹⁴ Кохави Е. Холокост. Сопротивление. Возрождение, М., 2000, с. 192.

ным, так как представители этих народов, уничтожая своих соседей, получали в награду их имущество¹⁵. Использование посторонних сил однозначно было выгодно и для преступных режимов, которые, вовлекая гражданское население в данный процесс, экономили время и ресурсы, а также таким образом пытались скрыть собственную причастность к этим преступлениям.

Общие черты между политикой Геноцида армян и Холокостом можно проследить и в вопросе механизма проведения этой политики. Так, при рассмотрении способов уничтожения армян и евреев можно заметить, что этот процесс протекал под жестоким контролем, который осуществлялся не только во время самого процесса уничтожения этих народов, но и на подготовительной стадии. Речь идет о распространении тотальной антиармянской и антиеврейской пропаганды в Османской империи, нацистской Германии и странах, оккупированных нацистами, а также о конспирации преступных планов по массовому истреблению этих народов и стремлении достичь большей эффективности и максимального результата в осуществлении преступной политики геноцида.

Главной целью антиармянской и антиеврейской пропаганды было изолирование армян и евреев, «обоснование» необходимости их выселения и уничтожения. В данном случае подобным «обоснованием» стало то, что Османская империя и нацистская Германия, находясь в состоянии войны, подвергаются угрозе не только внешних, но и внутренних врагов. Таким образом, будущие жертвы геноцидов – армяне и евреи – государственной пропагандой представлялись в качестве внутренних врагов Османской империи и нацистской Германии. Младотурки, отождествляя армян с вражескими государствами, в первую очередь с Россией, подозревали их в предательстве и желании «ударить туркам в спину». В 1913 г. турецкие власти арестовали всех членов партии «Гнчакян» в Константинополе, обвиняя их в «подготовке» попытки убийства Талаата и его соратников. Военным судом 27 мая 1915 г. двадцать человек из них были приговорены к смертной казни, которая была приведена в исполнение 15

¹⁵ Худавердян К., Саакян Р. Геноцид армян сквозь призму десятилетий, Е., 1995, с. 20.

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

июня¹⁶. Турецкие власти использовали самооборонительные бои армян в Ване, Муса-даге, Шапин-Карахисаре, Урфе и других армянонаселенных пунктах, представляя их как факты, «доказывающие» подозрения в предательстве армян, между тем в этих местах армяне вынужденно прибегали к самообороне, когда наступал их черед быть истребленными¹⁷.

Если младотурки боялись «удара в спину» и, следовательно, применение строжайших мер «обуславливали» самооборонительными боями армян на территории империи, то в случае с нацистами одним из «обоснований» стала начавшаяся антинемецкая партизанская борьба на оккупированных территориях, представляемая нацистами как результат деятельности евреев, чем и «оправдывалась» необходимость уничтожения последних. Как и в случае с армянами, здесь тоже использовались конкретные обвинения. В сентябре 1941 г. виновниками вспыхнувшего в Киеве пожара были объявлены евреи. Во время оккупации Одессы подрыв румынского здания казармы был расценен как еврейское подстрекательство, что послужило причиной убийства 35 тысяч евреев¹⁸.

В методах антиеврейской и антиармянской пропаганды младотурок и нацистов можно отметить еще одну общность. Это – уверенность организаторов в том, что ни один участник не будет нести ответственности за совершенные преступления. В шифровке министра внутренних дел Талаата, отправленной префекту Аллепо 3 октября 1915 года, говорилось: «За совершенные по дороге преступления против армян народ (имеется в виду турецкий народ или мусульманское население – А. М.) не должен быть осужден, так как эти преступления служат правительственным целям»¹⁹. К подобным заверениям в своих действиях впоследствии прибегали также нацисты. В 1941 году Гиммлер прибыл в украинский город Николаев на совещание с руководителями оперативных групп. Во время это-

¹⁶ Гарибджанян Г.Б. Геноцид армян перед судом истории, Е., 1995, с. 74.

¹⁷ См. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության թուրքական հայեցակարգի հիմնական բաղադրիչները («Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը նոր օսմանականության գաղափարախոսության համատեքստում» գիտաժողովի նյութեր, 18 դեկտեմբերի 2015 թ., Ե., 2016, էջ 41):

¹⁸ Кохави Е., Арад И., указ. соч., с. 113.

¹⁹ Гамелен А., Брон Ж.-М. Восстановленная память, Е., 1995, с. 67.

го совещания он вновь озвучил приказ об уничтожении евреев и добавил, что те люди, которые руководили этим процессом или непосредственно участвовали в нем, не несут никакой личной ответственности за исполнение этого приказа и что за это ответственны лишь он и фюрер²⁰.

Для младотурок и нацистов немаловажным было обеспечение конспиративности и сокрытие своих преступных умыслов не только от будущих жертв, но и внешних сил – враждебно настроенных против них государств. Эта предусмотрительность призвана была предотвратить лишнюю шумиху и, самое главное, в будущем освободить от ответственности. В этом вопросе важной проблемой для преступников было сокрытие следов преступлений – трупов жертв. Однако здесь действия турок и нацистов отличались друг от друга. В сокрытии трупов турки особо не выделялись своей последовательностью. Несмотря на приказ властей о немедленном сокрытии трупов после совершения убийств, местные власти не всегда выполняли это требование. Вместо этого для сокрытия трупов армян часто использовались любые средства: их бросали в озера, реки, ущелья, прятали в лесах, часто трупы армян оставляли на дорогах депортации. Это стало причиной беспокойства турецких властей. Так, в сентябре 1915 года Талаат писал префекту Алеппо: «До нас дошли сведения, что иностранные военные, видя брошенные вдоль дорог трупы знакомых личностей (армян), фотографируют их. Приказываю немедленно похоронить их»²¹. По сравнению с турками нацисты для сокрытия своих преступлений использовали и свойственную им немецкую последовательность и технические средства. На территории СССР массовые расстрелы и отравления в машинах совершались исключительно вдали от населенных пунктов, около ущелий или в специально выкопанных ямах, а трупы обязательно засыпались землей²².

Исходя из необходимости конспирации, власти передавали свои приказы об уничтожении устно. Кроме этого, они использовали между собой

²⁰ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-и томах, под общ. ред. Р.А. Руденко, т. 4, М., 1959, с. 628.

²¹ Անտոնյան Ա., Մեծ Ողորդ: Հայկական Վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշան, Ե., 1990, էջ 154:

²² Մաթոսյան Տ., указ. соч., с. 157.

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

специальный «тайный» язык. Так, во время Первой мировой войны истинным значением используемых в Турции слов «переселение» и «перемещение» было «полное уничтожение армян». Кроме этих общих значений, на местах также использовался специальный язык. В переписке Талаата с префектом Алеппо армян называли «известными личностями» или «известными элементами». А в секретных телеграммах вместо приказа об уничтожении использовались словосочетания со скрытым смыслом, такие как «осуществить необходимые действия», «для достижения цели осуществить заранее принятое решение»²³. Нацисты также в процессе преследования евреев использовали слова и словосочетания с переносным смыслом. Например, уничтожение евреев Европы было зашифровано в понятиях «окончательное решение», «эвакуация», «специальное обращение», используемых нацистами, а формулировка «очищенные от евреев» означала, что на данной географической территории евреи были уничтожены²⁴.

Как для Геноцида армян, так и для Холокоста характерны были тотальная экспроприация и грабеж имущества народов-жертв – армян и евреев, как со стороны государств – Османской империи и нацистской Германии, так и непосредственных участников этих преступлений. Известно, что во время насильственной депортации армян младотурецкое правительство приняло временный закон «Об оставленном имуществе». Были созданы правительственные комиссии, призванные произвести инвентаризацию имущества армян, которое, якобы, депонировалось в Османском банке и его филиалах с целью его дальнейшего возвращения армянам²⁵. Однако в планы младотурок не входило возвращение армян в их родные очаги, и в соответствии с этим законом комитетами фактически осуществлялось «узаконенное» присвоение имущества всего армянского населения, обреченного на полное уничтожение²⁶.

²³ Աստուխյան Ա., указ. соч., с. 137, 160.

²⁴ Кохави Е., Арад И., указ. соч., с. 113.

²⁵ См. Աստուխյան Ա., Դարի կողմանուր. հայերի ունեցվածքը Օսմանյան կայսրության ընթացքում 1914–1923 թթ., Ե., 2012, էջ 168:

²⁶ См. Барсегов Ю. Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000, с. 191.

Весь процесс уничтожения евреев также проводился параллельно с грабежом их имущества. На оккупированных территориях Германии немедленно вступали в силу временные законы «об обращении с евреями», согласно которым считалось обязательным конфисковать имущество евреев. Вместе с айнзацгруппами в «смертельные лагеря» отправлялись также специальные комиссары, чтобы проследить за расстрелами и присвоить драгоценности жертв²⁷. Способы уничтожения армян и евреев и присвоение их собственности были доведены до такого совершенства, что и в этом вопросе действия турок и немцев часто совпадали.

Общие черты в преступной политике младотурок и нацистов отчетливо прослеживаются и при сравнении этапов осуществления геноцида в отношении армянского и еврейского народов. Как младотурки, так и нацисты в первую очередь поставили перед собой задачу уничтожения представителей интеллигенции народов-жертв, которая палачами рассматривалась как определенное препятствие на пути полного истребления армян и евреев. В обоих случаях более суровое отношение к последним обуславливалось стремлением преступников исключить возможное организованное сопротивление армянского и еврейского народов. С апреля 1915 года в Константинополе и разных областях империи начался процесс арестов и последующей ликвидации представителей армянской интеллигенции, национальных, партийных деятелей, духовных лиц²⁸. Характерно, что аналогичную политику проводили и нацисты в отношении еврейской интеллигенции. Здесь также основной целью было обезглавить еврейский народ, лишить его людей, способных организовать восстание и руководить ими. «Меньше усилий – больше унесенных людских жизней», такова была основная формула массовых убийств младотурок и нацистов²⁹.

Важной общностью двух геноцидов следует считать и наличие концентрационных лагерей для армян и евреев. Конечно, концентрационные лагеря, созданные младотурецким правительством в пустынях Сирии, по

²⁷ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками, т. 4, с. 101.

²⁸ См. Թէոդիկ, Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան, Ե., 1990, էջ 20-41:

²⁹ Մարթոյան Տ., указ. соч., с. 140.

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

их организации и инфраструктуре невозможно сравнить с концлагерями нацистов в силу фактора времени, уровня развития и экономической мощи нацистской Германии, однако, по сути, в обоих случаях они имели одно и то же предназначение – облегчить процесс «сбора» и уничтожения неугодного элемента.

Наличие стольких общих черт Геноцида армян и Холокоста объясняется также тем, что в годы Первой мировой войны, когда в Османской империи осуществлялся Геноцид армян, в османской армии служили многие немецкие военные инструкторы, даже высокопоставленные офицеры, которые помогали союзнику – Османской империи – вести войну против общего врага – России. Впоследствии многие из этих офицеров, в годы Первой мировой войны служивших в Османской империи, оказались в окружении Гитлера³⁰. Можно допустить, что на основе «опыта» истребления армян турецкими властями немецкие офицеры давали «дельные» советы фюреру или лично на практике реализовывали апробированные на армянах навыки уничтожения людей, в более усовершенствованном виде применяя их в отношении евреев, цыган и славянских народов.

Несмотря на наличие многих общих черт и особенностей Геноцида армян и Холокоста, между ними, несомненно, имеются и существенные отличия.

Как известно, официальные власти Израиля в вопросе Геноцида армян исходят из уникальности Холокоста, с которым, якобы, невозможно сравнивать другие примеры геноцидов, совершенных в отношении иных народов. 8-ого февраля 2002 года посол Израиля в Грузии и Армении Риква Коэн представила официальную позицию властей своей страны в вопросе Геноцида армян, заявив: «Холокост – беспрецедентное явление и ничто, в том числе трагедия армян, не может сравниться с геноцидом евреев». Даже после официальной ноты протеста Армении власти Израиля ответили, что они признают трагедию армянского народа, но при этом вновь утверждают, что она не может идентифицироваться с геноцидом³¹.

³⁰ **Բարդակչյան Գ.**, Հիտլերը և Հայոց ցեղասպանությունը, Ե., 1991, էջ 41:

³¹ См. Պատմության դաս. Իսրայելի համար ցեղասպանության ճանաչումը նուրբ դիվանագիտական հարց է, https://www.armenianow.com/hy/features/8459/history_lesson_genocide_issue_deli

Данная позиция израильских властей поддерживается некоторыми еврейскими исследователями не только в Израиле, но и за его пределами. К примеру, известный французский историк еврейского происхождения Пьер Нора превосходство Холокоста над Геноцидом армян «обосновывает» следующим образом: в Османской империи трагедия армянского народа была связана с тем, что «огромное число людей умерло от голода»³² или тем, что в отличие от Геноцида армян Холокост был осужден Нюрнбергским международным трибуналом³³. Полагаем, историку такого уровня, как П. Нора, должно быть известно, что спланированное истребление армян в Османской империи осуществлялось не только и не столько благодаря обречению людей на голод, хотя предумышленное создание нечеловеческих жизненных условий, рассчитанных на полное или частичное физическое уничтожение национальной группы, согласно конвенции ООН 1948 года, также квалифицируется как геноцид³⁴. Далее, Геноцид армян пока не осужден международной судебной инстанцией, данный довод носит скорее политический характер, так как Нюрнбергский процесс был следствием политической воли государств антигитлеровской коалиции, которую державы Антанты, к сожалению, не проявили после Первой мировой войны, и из этого вовсе не может следовать, что преступление, совершенное в отношении армянского народа, не соответствует составу преступления геноцида или конвенции ООН 1948 года. Как известно, массовое уничтожение армянского населения в Османской империи еще в 1919–1921 годах было осуждено национальными судебными органами преступного государства – военными трибуналами Османской империи, и главные организаторы этих преступлений заочно были приговорены к

³² См. **Нора П.** Историки поняли, что законы – очень опасная вещь, URL://<http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ui>

³³ См. **Nora P.**, Historical Identity in Trouble, URL://http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=182&lang=en

³⁴ См. Конвенция ООН 9 декабря 1948 года «О предотвращении преступления геноцида и наказании за него» (Права человека. Сборник международных договоров, т. 1, ч. 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994, с. 781).

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

смертной казни, в том числе за эти преступления³⁵. Оценки преступных деяний представителей младотурецкого правительства в обвинительных заключениях и вердиктах турецких военных трибуналов совершенно идентичны квалификации преступлений против человечества и геноцида, зафиксированных в документах Нюрнбергского трибунала, независимо от международного статуса данной судебной инстанции³⁶.

Еврейский исследователь Яков Талмон и другие авторы уникальность Холокоста пытаются доказать тем, что сдавшись на милость палачам, евреи лишены были возможности спасти свои жизни сменой веры или превращением в рабов³⁷. В данном аргументе явно прослеживается намек на то, что, приняв ислам, армяне, имели бы возможность спастись от массовой резни, а у евреев, якобы, вообще не было альтернативы, чтобы избежать физической ликвидации. В этой связи считаем уместным заметить, что многие евреи благодаря рабскому труду в концентрационных лагерях все же имели возможность отсрочить свою неизбежную смерть. Точно так же армянские мужчины своим рабским трудом в рабочих батальонах османской армии пытались отдалить свою неминуемую смерть, а часть армян путем принятия ислама хоть и надеялась спастись, но, во-первых, смена веры, по сути, была первым шагом к ассимиляции, ибо для армянской общины армяне-вероотступники фактически уже были потеряны, а во-вторых, последующими шифрованными телеграммами министр внутренних дел Талаат-паша отдал приказ не щадить даже сменивших религию армян.

Эти доводы, а также специфика методологии истребления евреев немцами в годы Второй мировой войны (крематории, газовые камеры и т.д.) приводит вышеназванных авторов к мысли об исключительности и уникальности Холокоста. Говоря о методах, применяемых в отношении армян и евреев, следует в первую очередь учитывать, что между Османской

³⁵ См. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա.Հ. Փափազյանի, Ե., 1988, էջ 126:

³⁶ См. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները, Ե, 2014, էջ 13–45:

³⁷ См. Ասրոն Յա., Անընդունելի անտարբերություն. Սիոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը, Ե., 2013, էջ 51:

империей и нацистской Германией существовал разрыв не только в экономическом, но и технологическом развитии, насчитывающий несколько десятилетий³⁸. Исходя из этого, вполне естественно, что методы уничтожения евреев нацистской Германией должны были отличаться от методов истребления армян в Османской империи. Однако даже несмотря на экономическое и технологическое отставание Османской империи от нацистской Германии, все же в преступных действиях младотурок присутствуют архетипы методов истребления евреев нацистами. Очевидец Геноцида армян – арабский исследователь Файез эл Хосейни свидетельствует о том, что в Битлисе и Муше армян сотнями загоняли в сараи, которые обкладывали сеном и поджигали³⁹. Из этого факта отчетливо видно, что примитивные архетипы крематориев, газовых камер и «душегубок», которые нацисты использовали для ликвидации евреев, применялись также турецкими властями в процессе уничтожения армян. Историческими фактами доказано, что в свое время турецкие врачи проводили различные опыты над армянскими мужчинами, служившими в османской армии, и армянскими сиротами, в частности, прививали им зараженные бактерии сыпного тифа, вследствие чего через несколько дней они умирали⁴⁰. Эти факты позволяют утверждать, что жестокие методы уничтожения людей в крематориях, газовых камерах, «душегубках», а также в результате медицинских опытов, нацисты, через немецких офицеров, служивших в османской армии, скорее всего переняли у младотурок, а затем использовали экономические и технологические достижения Германии для усовершенствования примитивных архетипов этих методов, создав более совершенные «машины убийства», задействованные при ликвидации евреев, цыган и славянских народов.

³⁸ См. **Horowitz I.L.**, Government Responsibilities to the Jews and Armenians: Nazi Holocaust and Turkish Genocide Reconsidered. In *The Armenian Genocide. Documentation*. Vol. 8, Munchen: Institute fur Armenische Fragen, 1991, p. 382.

³⁹ См. **Ղուսեյն Ֆ.**, Հերոսական հայության անցեալէն: Զարդերը Հայաստանի մեջ (ականատեսի վկայություններ), Գահիրէ, 1960, էջ 23:

⁴⁰ См. **Գոյումճյան Վ.**, Թուրք բժիշկների ոճրագործությունները Մեծ Եղեռնի ժամանակ, 2001, Ե., էջ 6–17:

Общие черты и различия Геноцида армян и Холокоста

В этой связи уместно привести мнение известного армянского исследователя В. Дадриана, который справедливо замечает, что даже с учетом отсталости и низкого уровня технологического развития Османской империи можно утверждать, что, по сути, методы, применяемые турками в массовых убийствах армян, были намного ужаснее, поскольку старики, дети и женщины, составляющие подавляющее большинство депортируемых, умирали мученической смертью⁴¹.

Казалось бы, еврейский народ, как никто другой, должен понять боль и трагедию армянского народа и поддержать его. Однако, исходя из прагматического расчета, Израиль поддерживал политику отрицания своего стратегического партнера – Турции. Но эта позиция постепенно дает трещину, и даже такой известный специалист еврейского происхождения, каковым является И. Черни, критикует позицию еврейского государства, заявляя, что Геноцид армян и Холокост – это совершенно идентичные преступления, несмотря на различия в методах их совершения и численности убитых. Более того, отрицание геноцида армян равносильно отрицанию Холокоста⁴². По мнению И. Черни, поскольку Геноцид армян в начале XX века не был осужден, то это воодушевило и подтолкнуло нацистов на совершение подобного преступления уже в отношении еврейского народа⁴³. Очевидно, что И. Черни имел в виду небезызвестную речь Адольфа Гитлера, произнесенную перед немецким командованием: «Кто сегодня помнит об истреблении армян?»⁴⁴.

В общей сложности между Геноцидом армян и Холокостом можно выделить следующие существенные различия:

1. вследствие геноцида армянский народ был истреблен на своей исторической родине и фактически потерял ее, тогда как Холокост осу-

⁴¹ См. **Dadrian V.N.**, *The Comparative Aspects of the Armenian Genocide and Jewish Cases of Genocide*, p. 105.

⁴² **Черни И.В.**, Подход к более широкому определению геноцида: правовое понятие соучастия в геноциде и геноцид как следствие загрязнения и разрушения природной среды (Геноцид – преступление против человечества: материалы 1-го Московского международного симпозиума, М., 1997, с. 112).

⁴³ Там же, с. 111.

⁴⁴ **Dadrian V.N.**, *The Historical and Legal Interconnections between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice*, p. 535.

ществлялся в Германии и в оккупированных ею территориях Европы, которые не являлись исторической родиной евреев;

2. Геноцид армян был совершен со стороны пришлых турок в отношении народа-аборигена – армян, в то время как Холокост осуществлялся аборигенами немцами в отношении пришлых евреев;

3. вследствие Геноцида армян образовалась армянская диаспора, армяне были рассеяны по всему миру, между тем у евреев начался обратный процесс, процесс консолидации, направленный на создание государственности и усиление государства Израиль;

4. вследствие Геноцида армян была потеряна историческая родина – Западная Армения, после Холокоста евреи обрели историческую родину: в 1948 году было создано еврейское государство Израиль на одной из частей исторической родины еврейского народа.

5. в отличие от Холокоста евреев Геноцид армян относился к числу непризнанных геноцидов со всеми вытекающими отсюда последствиями, а именно: Холокост признан мировым сообществом и самой Германией, которая еврейскому народу и государству Израиль до сих пор выплачивает возмещение нанесенного материального и морального ущерба за совершение Холокоста, тогда как за Геноцид армян преступное государство – Турция не только не несет никакой ответственности, но и отказывается признавать сам факт и свою причастность к совершенному преступлению.

Вышеперечисленные различия между Геноцидом армян и Холокостом отчетливо показывают, что Геноцид для армян имел более тяжкие последствия, чем Холокост для евреев. И вовсе не случайно арабский историк Муса Пренс Геноцид армян обозначил новым термином – арменоцид, который автором считается самым геноцидным примером в ряду геноцидов XX века, оставшимся безнаказанным в истории человечества⁴⁵.

Обобщая вышесказанное, следует отметить, что среди армянских специалистов абсолютно отсутствует тенденция отрицания Холокоста. Более того, армянские исследователи склоняются к тому, что опыт борьбы еврейского народа за признание и осуждение Холокоста, а также успехи в

⁴⁵ Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Ե., 2002, էջ 26:

процессе получения репараций от преступного государства – Германии может быть полезен для армянского народа, а также стать прецедентом не только в процессе международного осуждения Геноцида армян, но и ликвидации последствий, то есть в направлении получения репараций от Турции.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՈԼՈՔՈՍՏԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ

ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, «Թեշքիլաթ-ը Մահսուսե» (Հայուկ կազմակերպություն), Հոլոքոստ, նացիստական Գերմանիա, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ:

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունից հետո, արդեն Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում իրագործվեց Հոլոքոստը, իսկ այնուհետև նույն հանցավոր քաղաքականությունն իրականացվեց Կամբոջայում, Բուրունդիում, Ռուանդայում, իսկ XX դարավերջին արդեն մեր աչքերի առջև ցեղասպանություն կիրառվեց քաղաքականությունը տեղի ունեցավ նախկին Հարավսլավիայի տարածքում և Դարֆուրում: Տվյալ հոդվածի շրջանակներում անդրադարձ է կատարվել Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի համեմատական վերլուծությանը, փորձելով վերհանել դրանց հիմնական ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Համեմատական վերլուծության հիման վրա գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի միջև բազմաթիվ ընդհանրությունները պայմանավորված են նաև նրանով, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ Օսմանյան կայսրությունում իրագործվում էր հայերի ցեղասպանությունը, օսմանյան բանակում ծառայում էին գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնցից մի քանիսը հետագայում հայտնվեցին Հիտլերի շրջապատում և, ամենայն հավանականությամբ, նացիստներին փոխանցեցին հայերի բնաջնջման թուրքերի գործելաոճի իրենց տեսած «փորձը»: Երկու հանցագործությունների տարբերությունների հետ կապված եզրա-

կացվում է, որ հանցավոր պետության անպատժելիությունից և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարված չլինելու պայմաններում այդ հանցագործությունը հայ ժողովրդի վրա շարունակում է ավելի ծանր ազդեցություն ունենալ, քան Հոլոքոստը՝ հրեա ժողովրդի:

COMMON FEATURES AND DISTINCTIONS BETWEEN THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE HOLOCAUST

MARUKYAN A.

Summary

Keywords: *the Armenian Genocide, the Ottoman Empire, World War I, Teskilat-i Mahsusa ("Special organization"), the Holocaust, Nazi Germany, World War II.*

After the perpetration of the Armenian Genocide at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the Holocaust was carried out in the years of WWII. Later a similar criminal policy was executed in Cambodia, Rwanda, Burundi, while at the end of the 20th century we witnessed the same genocide policy in the territories of former Yugoslavia and Darfur. Within the frames of the present article, a comparative analysis of the Armenian Genocide and the Holocaust has been carried out, aiming to reveal common features and differences between them.

Through a comparative analysis a conclusion is drawn according to which, the existence of numerous common features between the Armenian Genocide and the Holocaust can be accounted for by the fact that in the years of WWI when the Armenian Genocide was being accomplished in the Ottoman Empire high-ranking German officers served in the Ottoman Army. Some of those officers later appeared in Hitler's circle of confidants and in all likelihood they shared with the Nazis the skills of exterminating Armenians exercised by the Turks. As far as the differences of these two crimes are concerned, it can be concluded that due to the impunity of the criminal state, the consequences of the genocide are still part of our reality. Hence, this crime still has a more profound impact on the Armenians than the Holocaust has on the Jewish people.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY

NORA YENGIBARYAN

*Senior Researcher, PhD,
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA,
Department of Early Archaeology,
norayengibaryan@gmail.com*

ARSEN BOBOKHYAN

*Senior Researcher, PhD,
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA,
Department of Early Archaeology,
arsenbobokhyan@yahoo.com*

URARTIAN SEALS OF LAKE SEVAN REGION

Key words. *Sevan Lake region, Urartu, 7th–6th centuries BC, elite, seals, stamps, cylinder stamps.*

Introduction

The data concerning seals in the Urartian cuneiform sources are sparse. There are only two known Urartian references to seals: one is a mentioning of an iron seal ordered by Sarduri II in connection with his victory in the land Kulha, and another one is a reference concerning a seal-keeping official (^{LUNA}4 DIR)¹.

¹ **Diakonoff I.**, Urartian Letters and Documents. Moscow-Leningrad, 1963, N 1₁₀, 2₃, 4₃, 6₃ (in Russian), **Salvini M.**, Corpus dei Testi Urartei I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Tessti, Documenta Asiana VIII, Volume Primo, Roma, 2008, N A 9–3 II₁₁. For finds of royal family seals cf. **Diakonoff I.**, op. cit., p. 1, 5–7, **Seidl U.**, Die Siegelbilder, Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975, Berlin, 1979, N A₁, A₂, B₁, **Seidl U.**, Die Siegelbilder, Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977–1978, Berlin, 1988, N A₃, A₄, A₅, B₂, B₃, B₄, **Salvini M.**, Inscriptions on Clay, in: A. Çilingiroğlu, M. Salvini (eds), Ayanis I, Roma, 2001, Fig. 8 a–f.

Urtian Seals of Lake Sevan Region

Assyrian sources also provide information on Urtian seals: in particular concerning the loss of a seal that hung on Sarduri II's neck after the Arpad battle (743 BC)².

In contrast to the written sources, archaeological data are quite abundant. Examples of seals have been found in the whole territory of Urartu³. This article aims at presenting seals found from the northeastern regions of Urtian kingdom, particularly from the Sevan Lake basin.

Seals from the Region of Lake Sevan

There are eleven Urtian seals known from six sites around Lake Sevan, and particularly from Karchaghbyur, Noratus, Tsovinar, Nerkin Getashen, Gavar (Nor Bayazet) and Sarukhan (cf. Fig. 1). Seals from Noratus and Karchaghbyur were found in the burial complexes of the 7th – 6th centuries BC, whereas the others are accidental finds. Those seals have been incompletely described and discussed in the previous research. Hereafter an attempt is made to fill this gap, summarizing them and giving a detailed description and new interpretation.

1. Conical seal, with an opening on the top of the body (serpentine, the height of preserved part 2 cm, diameter 1.6 cm) (Fig. 2/11). On the bottom surface a dog or wolf-headed, winged gryphon is depicted, looking backward, with bird rudder and feather covered body. A crescent moon is present above its wing.

It was discovered in the ruined burial in Sarukhan necropolis (excavated by A. Piliposyan). The seal is kept in Erebuni Museum (inventory 165/1). Only its drawing has been published⁴.

The parallels of the seal are of stone and clay⁵.

² **Diakonoff I.**, Assyrian-Babylonian Sources on the History of Urartu ("Journal of Ancient History", 1951, N 2, p. 311, 41(67) (in Russian).

³ For details cf. **Seidl U.**, Urtäische Glyptik, in: H.-J. Kellner (Hrsg.), Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens, Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung, 1976, N 2, München, S. 61, **Piliposyan A.**, Seals of the Armenian Highlands in the System of Ancient Near Eastern Glyptics, Yerevan, 1998 (in Armenian), **Ayvazian A.**, Urtian Glyptic: New Perspectives, Dissertation, University of California, Berkeley, UMI Microfilms, Ann Arbor, 2006.

⁴ **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 14, Fig. 6, **Movsisyan A.**, Van Kingdom Hieroglyphics, Yerevan, 1998, Tab. XXXII, Fig. 1 (in Armenian).

⁵ **Piotrovsky B.**, Karmir Blur II, Excavation Results 1949–50, Yerevan, 1952, Fig. 22⁷, 9, 22 (in Russian), **Seidl U.**, Bastam I, Taf. 39/7 C₄, 8 C₅, Taf. 42/4 D₁₃.

2. Bell-shaped seal, with circular ear (bronze, height 2,1 cm, diameter 0.7 cm) (Fig. 2/9). Due to the damage, there is a cavity on the bottom surface.

It was found in N 22 burial at necropolis "Hayrei Kharabek" in Karchaghbyur village during excavations of 1971–1972 (supervised by H. Mnatsakanyan). The artefact is kept in the History Museum of Armenia (inventory 2565/204) and has been published along with the materials unearthed in the burial⁶.

The samples of similar type are of stone and bronze and are quite widespread⁷.

3. Disk-shaped seal with concave sides and longitudinal opening (stone) (Fig. 2/8). A sitting lion with raised tail is incised on one surface, while on the other surface an image of a horse with accentuated mane is depicted. Both have an image of a moon crescent above their backs.

The seal is from Gavar, however the precise place of discovery is unknown. The first reference has been made by B. Piotrovsky⁸.

This type of seals is known only in small quantity⁹.

4. Truncated cone-shaped seal with semi-circular ear attached to the body by means of square pedestal-shaped foundation (steatite, height 3 cm, bottom 1.5 x 1.0 cm) (Fig. 2/2). The images are repeated: on the wide sides a lion with bent clawed low extremities, raised tail ending with a tassel is depicted, looking to the right with its head oriented to the seal bottom. A spike is depicted on each narrow side. Images of four fish are incised on the bottom surface.

⁶ **Yengibaryan N.**, in: Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. (ed.), *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in Lake Sevan Basin, I. The Southern Shores*, Documenta Asiana VII, Roma, 2002, Pl. III/15.

⁷ **Martirosyan H., Mnatsakanyan H.**, Urartian Columbarium of Nor-Aresh ("Bulletin of Social Sciences", 1958, N 10, p. 63–84, Tab. 1 (in Armenian), **Piotrovsky B.**, Karmir Blur, I, Excavation Results 1939–49, Yerevan, 1950, Fig. 46_{3,5}, Fig. 47 (in Russian), **Yesayan S., Kalantaryan A.**, Oshakan I, Main Results of Excavations, 1971–1983, Yerevan, 1988, Tab. LIV, Fig. 13 (in Russian), **Özdem F. (ed.)**, *Urartu: War and Aesthetics*, Istanbul, 2003, p. 144, 146, 148, 154.

⁸ **Piotrovsky B.**, *Urartu and Transcaucasia* ("Brief Reports of the Institute of History of Material Culture", 1940, N 3, p. 33, Fig. 9 (in Russian), cf. also **Kuftin B.**, Urartian "Columbarium" at the Foot of Ararat and the Kura-Araxes Aeneolithics, *Bulletin of the Museum of Georgia*, 1944, N 13–B, Tbilisi, p. 59 (in Russian).

⁹ **Israelyan M.**, *History of the Fortress-Town Erebuni* (According to Epigraphic and Archaeological Data), Yerevan, 1971, p. 97, Fig. 12_{2,3} (in Armenian), **Kuftin B.**, op. cit., Tab. IX₃, Seidl U., Bastam II, Taf. D 42.

Urartian Seals of Lake Sevan Region

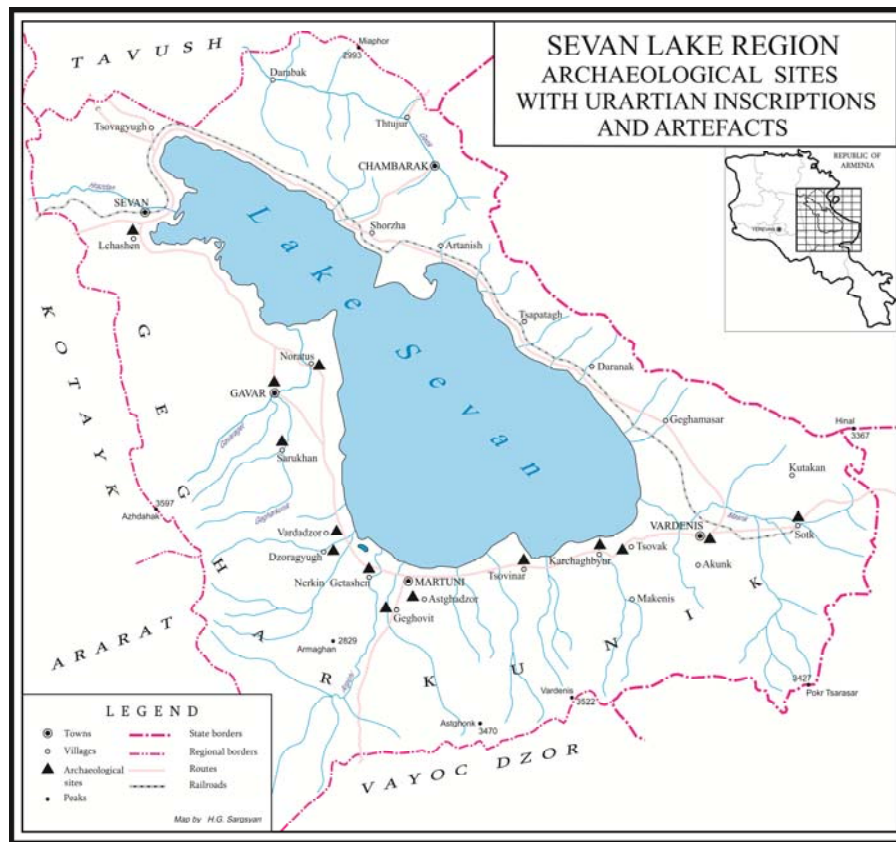

Figure 1. Lake Sevan Region: Archaeological sites with Urartian inscriptions and artefacts.

The object was unearthed in N 21 burial at Noratus necropolis in 1989 (supervisors A. Piliposyan and N. Yengibaryan) and is kept in the Erebuni Museum (inventory 156/288). Both the image¹⁰ and its description¹¹ have been published.

Seals of the similar type are known from various sites¹².

¹⁰ **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 63, Fig. 3, **Movsisyan A.**, op. cit., Tab. XXXII, Fig. 3.

¹¹ **Yengibaryan N.**, Urartian Burials in Noratus, in: G. Tiratsyan (ed.), Scientific Conference dedicated to the Results of Field Archaeological Investigations in 1989–1990 in the Republic of Armenia, Conference Abstracts, Yerevan, 1991, p. 67 (in Armenian), cf. also **Ayvazian A.**, op. cit., p. 75, Fig. 3.9.

¹² **Movsisyan A.**, op. cit., Tab. XXI, Fig. 21–23, **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 64, Fig. 4, **Karapetyan I.**, **Yengibaryan N.**, Burial with a Priest Seal in Argishtikhinili ("Bulletin of Yerevan University", 2002, N 2, Tab. I, Fig. 1 (in Armenian), **Piotrovsky B.**, Karmir Blur, III, Excavatin

5. A four-sided seal with circular handle (bronze, height 2.8 cm, side length 1.1 cm, differs from the previous seal by rectangularity of the sides) (Tab. 1/7). Side surfaces are edged from the top and bottom with side belts consisting of oblique and wavy lines, enclosed in grooved lines. The images of the sides are: a bull with accentuated horns, long tail and raised left extremity, looking backwards and to the right, and a bird with long legs and beak, looking to the left – probably a stork or a crane (the schematic nature of the image does not allow more precise definition), as well as a long-horned deer with a pointed snout, raised upper leg and looking to the left. Only an image of crescent shaped horns has been preserved on the fourth side: most probably, it was a depiction of a goat. On the bottom surface of the seal is a stylized image.

This seal was found at the Nerkin Getashen necropolis in 1906 during excavations conducted by E. Lalayan. Nowadays it is kept in the History Museum of Armenia (inventory 20/105). It was brought to the museum among the artefacts received from Armenian Ethnographical Society in Tbilisi¹³.

Parallels to the seal are known from the whole territory of Urartu¹⁴.

6. Cylinder seal with circular ear (soap-stone, height 3.1 cm, diameter 1.4 cm) (Fig. 2/10). The images are present on the side surfaces and bottom surface. Only depictions of a part of clothing and wings are visible, as the side surfaces were worn as a result of usage. Most probably, it was an image of a winged creature. On the bottom surface there is an image of a bird looking to the left.

This seal, along with a collection of metallic items found at the site Tsovinar, was granted to the Armenian Ethnographic Society in Tbilisi by Z. Margaryan, from where it was later brought to Yerevan. It is registered at the History Museum of Armenia (collection 120/10). Its image¹⁵, as well as partial description¹⁶ have been published.

Results 1951–53, Yerevan, 1955, Fig. 24 (in Russian), **Taşyürek A.**, Some New Urartian Seals Mostly from the Adana Regional Museum (“*Oriens Antiquus*”, 1979, N XVIII, Taf. XXIVb).

¹³ Partial description is given in **Martirosyan H., Mnatsakanyan H.**, Urartian Columbarium of Nor-Aresh (“*Bulletin of Social Sciences*”, 1958, N 10, p. 68). For the image cf. **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 63, Fig. 2.

¹⁴ **Piotrovsky B.**, Karmir Blur III, Fig. 42, **Taşyürek A.**, op. cit., Taf. XXVa, **Seidl U.**, Bastam I, S. 149, D₁₇, **Tarhan T.**, An Urartian Intramural ‘Pithos Burial’ from the Mound of Van Kalesi (“*Istanbuler Mitteilungen*”, 1993, N 43, Fig. 34).

¹⁵ **Piotrovsky B.**, Urartu and Transcaucasia, p. 33, Fig. 9, **Movsisyan A.**, op. cit., 1998, Tab. XVIII, Fig. 1,2.

Uartian Seals of Lake Sevan Region

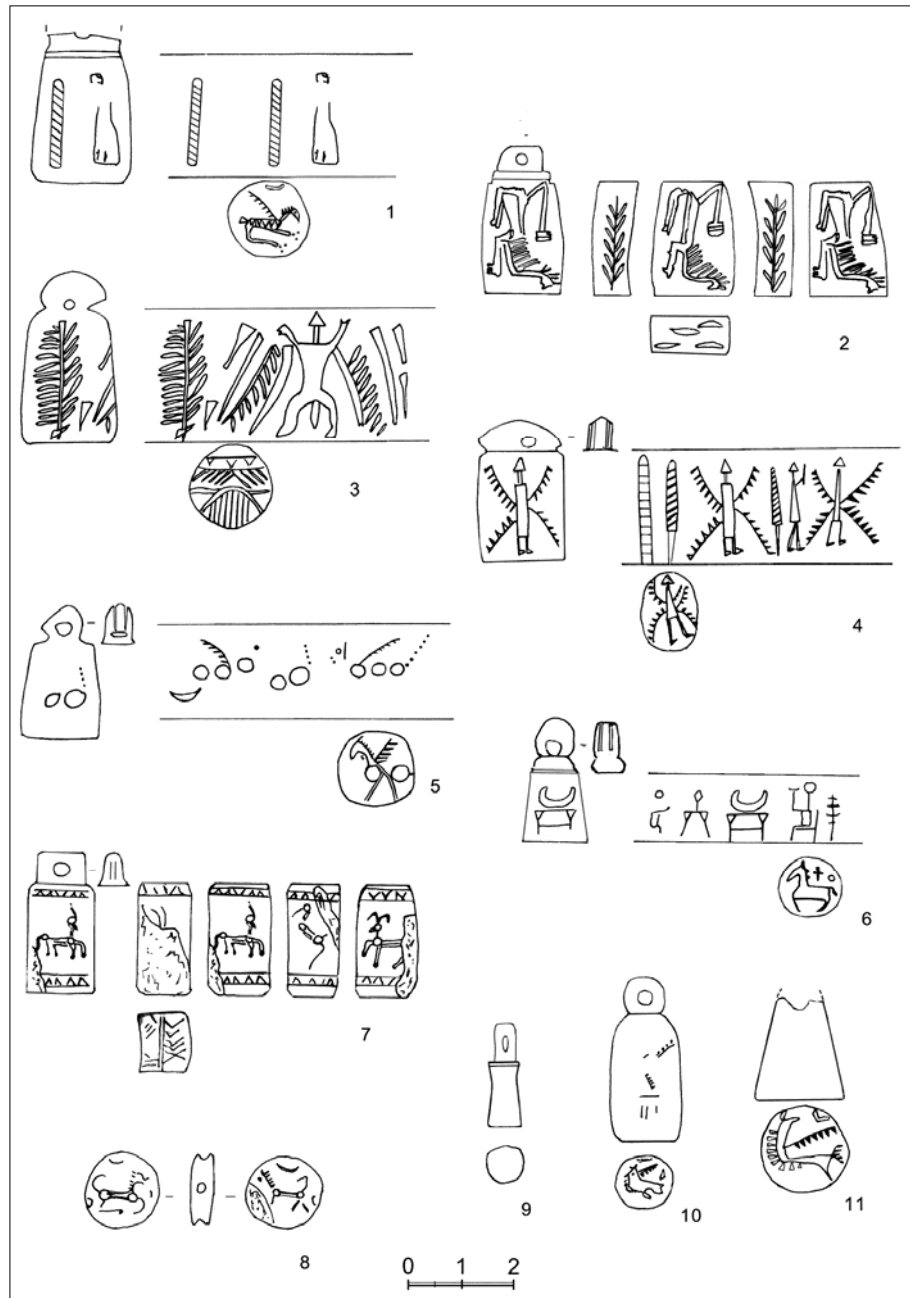

Figure 2. Uartian seals from the Lake Sevan Region.

¹⁶ **Kuftin B.**, op. cit., p. 59, Fig. 33_{3,4}, **Barnett R.**, The Uartian Cemetery at Igdir ("Anatolian Studies", 1963, N XIII, p. 190, Fig. 40_{3,4}).

Examples of seals of the same type are numerous¹⁷.

7. Truncated cone-shaped seal with semi-circular ear (stone, height 2.6 cm, diameter 1.5 cm) (Fig. 2/5). On the bottom surface there is an image of an eagle, taking a step with its right leg. The body is depicted by means of rounded concave dimples. There are three images on the side surfaces: the dimples, representing the bodies are preserved along with the outlines of the wings and eyes that are depicted as incised dots. In the central part of the composition there is an image of a scorpion, the body of which is depicted through two dimples and the tail – by dots, which are oriented upward, gradually becoming smaller.

Authenticity of this reconstruction is evidenced by the seals found from Çavuştepe on which the scorpions are depicted in the same manner of incision¹⁸. From the preserved details of the images at the right and left sides of the scorpion image it can be concluded that one is an eagle-headed gryphon with a scorpion tail, and the other- a winged bird or gryphon with a moon crescent under its tail. It was discovered at the Tsovinar site. The history of discovery, publication, and inventory number is the same as N 6 seal.

The presented type of Urartian seals is quite widespread¹⁹.

8. Truncated cone-shaped seal with a semi circular ear on the top (chalcedony, height 3.1 cm, diameter 1.7 cm) (Fig. 2/3). A tree of life with dense branches growing from the body is depicted on the side surface. A winged creature with a tail, a pointed hat (helmet), and raised hands is standing, facing the tree. A winged solar disk is incised on the bottom surface of the seal.

The item was found in N 21 burial of the Noratus necropolis in 1989 (excavations by A. Piliposyan and N. Yengibaryan) and is kept at the Erebuni Museum

¹⁷ **Piotrovsky B.**, Karmir Blur I, Fig. 46, **Taşyürek A.**, op. cit., Tab. XXIIa, XXIVa, **Wartke R.**, Toprakkale: Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin, 1990, Abb. 16.

¹⁸ **Işık Ç.**, Untersuchungen zu einem urartäischen Göttertypus ("Archäologische Mitteilungen aus Iran", 1985, N 18, Abb. 7), **Erzen A.**, Çavuştepe I, Ankara, 1988, Pl. XXXVIII b.

¹⁹ **Martirosyan H.**, **Torosyan R.**, Sarcophagus from Argishtikhinili ("Historical-Philological Journal", 1986, N 3, Tab. 2, Fig. 8) (in Armenian), **Kuftin B.**, op. cit., Tab. IX_{1,2}, **Tiratsyan G.**, Urartian Armavir (According to the Archaeological Excavation Data), in: V.G. Lukonin (ed.), Culture of the East, Antiquity and Early Medieval Period, Leningrad, 1978, p. 106–113 (in Russian), Fig. 5, **Taşyürek A.**, op. cit., Taf. XXIIa, b, XXIIb, XXIIIa, b, **Seidl U.**, Bastam I, Taf. 38/1, 4, 7, 10, Taf. 39/1, 40/1, 41/3.

Urartian Seals of Lake Sevan Region

(inventory 156/286). The image of the seal²⁰ and its description²¹ have been published.

For the parallels, see N 7 seal²².

9. Truncated cone-shaped seal with semi-circular grooved ear, which is attached to the body by rectangular pedestal-form foundation (jet, height 2.4 cm, diameter 1.2 cm) (Fig. 2/6). The side surface of the seal bears an image of a goddess sitting under the tree of life, on an armchair with a high seat back, holding a bowl in the right raised hand. Four-legged low tables are placed in front of her with crescent shaped bread on one table and a spike on the other. On the opposite side is an image of a worshipper, facing the tables. On the bottom surface of the seal is an image of a running horse with a tree of life and celestial body on its back is depicted.

It was unearthed in N 22 burial of the Noratus necropolis in 1989 (excavations by A. Piliposyan and N. Yengibaryan) and is kept in Erebuni Museum (inventory 156/287)²³.

For the parallels, see N 7 seal.

10. Truncated cone-shaped seal with semi-circular ear, decorated with double groove (bone, height 2.7 cm, bottom diameter 1.5 x 1.1 cm) (Fig. 2/4). The images are incised on the side and bottom surfaces. Images on side surfaces are framed with a groove on both sides. There is an image of a stela between the two trees of life and a person in worshipping pose dressed in short, knee-length clothes with two winged spirits – all wearing pointed helmets or hats on their heads.

The seal was discovered in N 28 burial at “Hayrei Kharabek” necropolis in Karchaghbyur during 1971–1972 excavations (supervised by H. Mnatsakanyan). It is kept in the History Museum of Armenia (collection 2565/67)²⁴.

²⁰ **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 57, Fig. 5, **Movsisyan A.**, op. cit., Tab. XXXII, Fig. 2.

²¹ **Yengibaryan N.**, *Urartian Burials in Noratus*, p. 68.

²² For side images cf. also the seal from Karmir Blur, where the creature has no tail, but another animal is depicted, most probably, a wolf or a dog: **Piotrovsky B.**, *Karmir Blur II*, Fig. 22²⁰.

²³ For the image of this seal cf. **Piliposyan A.**, op. cit., Tab. 56, Fig. 4, **Movsisyan A.**, op. cit., Tab. XXXII, Fig. 1, **Ayvazian A.**, op. cit., Fig. 5.10, and for preliminary description **Yengibaryan N.**, op. cit., p. 68.

²⁴ For drawing of the seal and its preliminary description cf. **Yengibaryan N.**, in: Biscione R. et al., op. cit., p. 425, Fig. 1.

Similar scenes are present on a number of cylinder and stamp seals²⁵.

11. Truncated cone-shaped seal with an incomplete ear (clay, height 2.7 cm, bottom diameter 1.6 cm) (Fig. 2/1). The images are depicted on the side and bottom surfaces. Side surface images are extremely worn due to long-term usage. They represent a man, dressed in a long dress, wearing high rectangular hat with a flat top, and two stelae. On the bottom surface there is an image of a bird with a sharp beak, legs ending with accentuated claws, tail, feather-covered body and moon above its head. Between the stelae, parallel to those, there is a poorly preserved single-line cuneiform inscription, representing ideograms of the words “God” and “Moon” – ^DSIN = “moon deity”, ▶◀▶▶▶²⁶. The Urartian moon deity in the form of an ideogram ^DSIN and syllabic sign ^DŠelardi (alternative reading ^DMelardi) is evidenced only in the inscriptions of Mher kapisi²⁷.

It was found from N 19 burial at the “Hayrei Kharabek” necropolis in Karchaghbyur, during 1971–1972 excavations (supervised by H. Mnatsakanyan) and is kept in the History Museum of Armenia (collection 2565/248).

Although the artefact was published by N. Yengibaryan²⁸, the image of the inscription is not given in the article. Besides in its textual part the editors of the volume changed ^DSIN into ^DHal-[di-e] without any evidence or agreement²⁹.

Nowadays this seal, with a perpendicula inscription attached to its body, is the only known Urartian example. Usually inscriptions on stamps are observed in the form of horizontal line, above and below the image. Only on the stamp of Rusa II discovered from Ayanis the inscription is on the horizontal and vertical sides of the image³⁰.

²⁵ **Piotrovsky B.**, Urartu and Transcaucasia, Fig. 89, **Işık Ç.**, Neue Beobachtungen zur Darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rollstempelsiegeln (“Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 1986, N 101, Abb. 2a– 5a), **Abay E.**, Seals and Sealings, in: A. Çilingiroğlu, M. Salvini (eds), Ayanis I, Roma, 2001, Fig. 16.

²⁶ Cf. **Borger R.**, Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1981, N 472 (275).

²⁷ **Salvini M.**, Corpus dei Testi Urartei I, N A 3–17, 41.

²⁸ **Yengibaryan N.**, in: Biscione R. et al., op. cit., p. 418, Pl. I, Fig. 1.

²⁹ Cf. also **Yengibaryan N.**, Urartian Seals with an Image of a Stela (“Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, 2017, N XI/1–2, p. 213, Fig. 1/3–4, 2/2).

³⁰ **Abay E.**, op. cit., Fig. 5.

Discussion

The seals found in Lake Sevan region can be classified into two main groups: stamps (conical, bell shaped, discoid, prism shaped) and cylinder stamps (truncated cone and cylindrical).

Stamp seals are known in the Levant and Anatolia since the Neolithic period. One of their types is represented by a small number of discoid and square (rectangular) seals with two-side images, the initial examples of which have been known in the Hittite world since the second half of the 2nd millennium BC³¹.

The earliest examples of prism shaped (truncated cone-shaped or four sided) seals can be considered Hittite seals with a hammer-shaped handle³². However those seals were mainly used in Urartu and disappeared after its collapse³³.

The type of cylinder seal with ear, which is a synthesis of stamp and cylinder seals, can be found in Mesopotamia since the first half of the 3rd millennium BC, and in Asia Minor – since the beginning of the 2nd millennium BC. At the beginning of the 1st millennium BC cylinder seals gradually gave way to cylinder stamp seals, and those seals with an ear had widespread use especially in Urartu. Cylinder seals were used until the 5th century BC³⁴.

Inscribed seals were introduced at the beginning of the 3rd millennium BC in Mesopotamia and since the mid 2nd millennium BC³⁵ have become widespread. Inscriptions of the cylinder seals of the Neo-Assyrian period are written in horizontal and vertical lines³⁶. Vertical type of writing evidenced on the Karchaghbyur seal seems to be a local imitation of Neo-Assyrian style.

The seals were worn in various manners: on neck, head, chest and waist, as well as on a string of beads, or strung on a fibula or pin. Among the discussed

³¹ **Collon D.**, *Ancient Near Eastern Seals*, in: D. Collon (ed.), *7000 Years of Seals*, London, 1997, p. 11, 15.

³² **Akurgal E.**, *The Art of Hittites*, New-York, 1962, Fig. 52.

³³ Cf. **Piotrovsky B.**, *Van Kingdom (Urartu)*, Moscow, 1959, Fig. 76, **Abay A.**, *op. cit.*, Fig. 15, 16 (in Russian).

³⁴ **Collon D.**, *First Impressions, Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London, 1993, Fig. 93, 393, 490, 588, 665, 841.

³⁵ **Collon D.**, *op. cit.*, 105.

³⁶ **Harbordt S.**, *Neoassyrische Glyptik des 8. – 7. Jh. v. Chr.* ("State Archives of Assyria Studies" I, Helsinki, 1992, Taf. I, Fig. 1, 4).

seals, only those found in N 21 Noratus burial and N 19 Karchaghbyur burial were worn on the neck. The method of usage of other seals is unknown.

Conclusions

Currently eleven Urartian seals are known from archaeological sites of Lake Sevan basin, discovered in Karchaghbyur, Noratus, Tsovinar, Nerkin Getashen, Gavar and Sarhukhan. These seals are represented by two types: stamps and cylinder stamps, with corresponding subtypes. They find parallels in various Urartian sites and can be placed in the general context of the Ancient Near Eastern glyptics.

Although the written sources mentioning the conquest of Lake Sevan region go back to the 8th century BC³⁷, however the archaeological context (burials) of the studied seals and other typical Urartian objects refer to the 7th–6th centuries BC, when a certain coexistence of local and Urartian cultures can be traced. Burial inventories of the mentioned graves are mainly represented by artefacts characteristic of the local culture in which separate Urartian objects have been discovered. This and other data demonstrate that Urartian assemblage in the region is evidenced only through materials of elite character³⁸.

³⁷ Five inscriptions are known in the region of Lake Sevan belonging to the 8th century BC Urartian kings Argishti I (Lchashen), Sarduri II (Vardadzor, Tsovak) and Rusa I (Gavar, Tsovinar), which reflect the process of conquest of the region known as Uduri Etiuni (for details cf. **Salvini M.**, in: Biscione R. et al., op. cit., p. 37–60). The sixth inscription is reported again from Lchashen made on basalt, the inscribed side of which was unfortunately erased through turning it to a basin by the villagers (**Lalayan E.**, Excavations in Nor Bayazet Province in 1908, *Ethnographic Review*, 1910, N XIX/1, p. 71 (in Armenian). Among the inscribed objects, besides the Karchaghbyur seal (Fig. 2/1), are also a bronze bowl fragment with cuneiform inscription from Gavar (Gayseryan 1984) and a bronze jug fragment with hieroglyphic sign from Geghovit (**Gayseryan V.**, Bronze Objects with Urartian Inscription from Kamo ("Herald of Social Sciences", 1984, N 2, p. 101–102 (in Armenian). (**Piliposyan, A., Mkrtchyan R.**, Van-Tospian/Urartian Cave-Burial of Geghovit, *Archaeological Monuments of Armenia* 18, Yerevan, 2001, p. 30, Tab. 30/7 (in Armenian).

³⁸ Cf. **Piliposyan, A., Mkrtchyan R.**, op. cit., **Biscione R. et al.**, op. cit., **Avetisyan P., Bobokhyan A.**, The Pottery Traditions in Armenia from the Eighth to the Seventh Centuries BC ("Acta Iranica", 2012, N 51, p. 373–378), **Kunze R., Bobokhyan A., Pernicka E., Meliksetian K.**, Projekt Ushkiani. Untersuchungen der Kulturlandschaft um das prähistorische Goldrevier von Sotk, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte, 2013, N 67, Halle, S. 49–88, **Yengibaryan N.**, Sevan Lake Culture during the 8th – 6th Centuries BC (According to Burial Complexes), PhD Dissertation Abstracts, National Academy of Sciences of Armenia, Yerevan, 2014 (in Armenian).

In this regard, it is noteworthy that despite the chronological gap, the distribution of seals and other attributes of Urartian presence in Lake Sevan basin (on its western and southern shores) coincides with the extension of Urartian inscriptions and inscribed objects that once again evidences the specific mechanisms via which the Urartian elite-palatial assemblage spread.

ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐԸ

ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆ Ն., ԲՈՐՈՒՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր. Սևանա լճի տարածաշրջան, Ուրարտու, մ.թ.ա. VII–VI դդ., վերնախավ, կնիքներ, դրոշմ, գլանադրոշմ:

Սևանա լճի ավազանից մինչ այժմ հայտնի են 11 ուրարտական կնիք՝ Կարճաղբյուրից, Նորատուփից, Ծովինարից, Ներքին Գետաշենից, Գավառից (Նոր Բայազետ), Սարուխանից: Դրանք երկու տեսակի են՝ դրոշմ և գլանադրոշմ, համապատասխան ենթատեսակներով: Այդ կնիքները զուգահեռներ ունեն ուրարտական տարբեր հուշարձաններում և տեսանելի են ընդհանուր հինարևելյան կնիքագործության համատեքստում: Քննարկվող կնիքների հնագիտական համատեքստը (դամբարաններ) ընդհանուր առմամբ վերաբերում է ուշ-ուրարտական փուլին՝ մ.թ.ա. VII–VI դդ., երբ նկատվում է տեղական և ուրարտական պալատական մշակույթների որոշակի համատեղություն: Ընդ որում, դամբարանների գույքը հիմնականում ներկայացված է տեղական մշակույթին բնորոշ արտեֆակտերով, որոնց մեջ ի հայտ են գալիս առանձին ուրարտական առարկաներ: Այս իրողությունը հաստատվում է նաև տարածաշրջանում իրականացված հնագիտական աշխատանքներով, որոնք ցույց են տալիս, թե ուրարտական նյութական մշակույթն այստեղ արտահայտված է միայն վերնախավային բնույթի նյութով: Այս առումով ուշագրավ է, որ կնիքների տարածույթը Սևանի ավազանում (նրա արևմտյան և հարավային ափերին) համընկնում է ուրարտական արձանագրությունների տարածույթին, ինչը մեկ անգամ ևս վկայում է ուրարտական վերնախավային-պալատական մշակույթի տարածման յուրահատուկ մեխանիզմների մասին:

УРАРТСКИЕ ПЕЧАТИ ИЗ РЕГИОНА СЕВАНСКОГО ОЗЕРА

ЕНГИБАРЯН Н., БОБОХЯН А.

Резюме

Ключевые слова: регион Севанского озера, Урарту, VII–VI вв. до н.э., элита, печати, штампы, цилиндрические штампы.

Из бассейна озера Севан в настоящее время известны 11 урартских печатей, найденных из Карчахбюра, Норатуса, Цовинара, Неркин Геташена, Гавара (Нор Баязета) и Сарухана. Эти печати представлены в двух типах – штампы и цилиндрические штампы, с соответствующими подтипами. Они имеют параллели в различных урартских памятниках и могут быть рассмотрены в контексте общей древневосточной глиптики. Археологический контекст печатей (погребения), как правило, восходит к поздне-урартскому периоду, к VII–VI векам до н.э., когда наряду с местной культурой существовала также урартская дворцовая культура. Причем инвентарь погребений в основном включает в себя артефакты местной культуры, среди которых находятся отдельные урартские объекты. Сказанное подтверждается проведенными в регионе археологическими работами, которые показывают, что урартская материальная культура представлена здесь лишь элитарным материалом. В этой связи заслуживает внимания тот факт, что территория распространения печатей в бассейне озера Севан (западное и южное побережья) совпадает с ареалом распространения урартских надписей, что еще раз указывает на особые механизмы дисперсии урартской дворцовой культуры.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ART

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ
instart@sci.am

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Քանալի քառեր՝ Կոմիտաս, կոմպոզիտոր, հայ արվեստ, նկարչություն, քանդակ, հուշարձաններ:

Կոմիտասի կերպարին անդրադարձել են հայ արվեստագետներից շատերը՝ կերպարվեստի տարբեր տեսակներում ու տարբեր ժանրերում: Նրան նվիրված բազմաթիվ կտավների, գծանկարների և քանդակների հետ մեր հանդիսականն առիթ է ունեցել ծանոթանալու 1969-ին Հայաստանի նկարչի տանը բացված՝ Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված, և 2015-ին Հայաստանի ազգային պատկերասրահում կայացած՝ հայ արվեստագետների մեծ ցուցահանդեսների ընթացքում¹:

Հասկանալի է, որ մեկ հոդվածի մեջ հնարավոր չէ լիարժեք ներկայացնել, առավել ևս՝ հանգամանորեն բնութագրել այդ մեծաքանակ նյութը: Ուստի կբավարարվենք միայն Կոմիտասին նվիրված այն նկարներով ու քանդակներով, որոնք մեր կարծիքով ինչպես գեղագիտական ակնհայտ արժանիքներ, այնպես էլ վավերագրական նշանակություն ունեն:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Կոմիտասի կերպարով ներշնչված մեր այն արվեստագետների ստեղծագործությունները, որոնք եղել են նրա ավագ ու կրտսեր ժամանակակիցները և հանճարեղ երաժշտին ան-

¹ Առաջին ցուցահանդեսի ուղագումով հրատարակված պատկերազարդ կատալոգը՝ արվեստաբան Մանյա Ղազարյանի համառոտ ներածականով, լույս է տեսել 1970 թվականին (տե՛ս Կոմիտասը հայկական կերպարվեստում, Ե., 1970):

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

ծամբ տեսնելու, նրան ընկերակցելու, հետը շփվելու երջանիկ հնարավորություն են ունեցել: Խոսքը, մասնավորաբար, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Լևոն-Սերովբե Քյուրքչյանի մասին է, որոնք էլ հայ կերպարվեստում կոմիտասյան շարքի հիմքերն են դրել:

Ազգային բնանկարի հիմնադիր **Գևորգ Բաշինջաղյանի** (1857–1925) ստեղծագործական ժառանգության մեջ հազվադեպ են դիմանկարի ժանրին պատկանող կտավները: Այդ առումով մասնագետների և արվեստասերների համար հաճելի անակնկալ դարձած նրա յուղաներկ աշխատանքներից է սրանից մի քանի տարի առաջ ԱՄՆ մասնավոր հավաքածուներից մեկում հայտնաբերված և Մեծ եղեռնի 100-ամյակի կապակցությամբ 2015-ին Երևանում լույս տեսած «Կոմիտաս» պատկերագրքում վերատպված՝ բազկաթռոին նստած, դեռ երիտասարդ վարդապետի անթվակիր դիմանկարը²: Հավանական է, որ այս կտավը Բաշինջաղյանը վրձնել է իր թիֆլիսյան աշխատանքում 1900-ական թվականների կեսերին՝ Կոմիտասի Թիֆլիս կատարած այցելություններից մեկի ժամանակ:

Կոմիտասին նվիրված երկու կտավի հեղինակ է **Փանոս Թերլեմեզյանը** (1865–1941): Դրանցից առաջինը՝ «Կոմիտասը գետափին» փոքրաչափ էտյուդը, նկարիչն ստեղծել է 1911-ին: Ինչ-ինչ պատճառներով հետագայում նրան չի հաջողվել այն խոշորացնել ու վերածել մեծադիր ավարտուն պատկերի: Մեկ տարի անց երգահանն ու գեղանկարիչը մեկնել են Կոմիտասի ծննդավայր Քյոթահիա: Շուտով նրանք ուղևորվել են հանքային ջրերով հարուստ մի բուժավայր, որտեղ էլ ապրել են շուրջ մեկ ու կես ամիս՝ մերձակա անտառում խփած վրանի տակ, բնության գրկում: Հենց այստեղ է Թերլեմեզյանը սկսել և ամիսներ անց ավարտել Կոմիտասի հայտնի դիմանկարը (1913)³: Ժանրային առումով այն կարելի է բնութագրել որպես թեմատիկ դիմանկար, ուր մեծ տեղ է հատկացված գետինն նստած և ծառին թիկնած, ընթերցանությամբ կլանված երաժիշտ-բանահավաքի սևազգեստ ֆիգուրն ընդգծող բնական շրջապատին: Գունագեղ կտավին ազգային շեշտակի երանգ են տալիս գետինն փռված հայկական գորգը, ծառին հենված քամանչան և Քյոթահիայի հայ վարպետներին լայն համբավ բերած հախճապակյա իրերը՝ կապտանախշ գեղեցիկ սափորն ու գավաթը:

² Տե՛ս Կոմիտաս, Ե., 2015, էջ 20:

³ Այս դիմանկարի ստեղծմանը և հետագա պատմությանը վերաբերող մանրամասները տե՛ս Կիրակոսյան Մ., Փանոս Թերլեմեզյանի կյանքը և ստեղծագործությունը, Ե., 2014, էջ 60–62:

Կոմիտասի կենդանության օրոք նրա կերպարին անդրադարձած արվեստագետներից էր կոմպոզիտորի հետ դեռևս Բեռլինում վերջինիս ուսանելու տարիներից մտերմացած՝ Ռոդոլֆ Ժուլիանի փարիզյան ակադեմիայում Փանոս Թերլեմեզյանի հետ միաժամանակ սովորած նկարիչ **Լևոն-Սերովբե Քյուրքյանը** (1872–1924): Այդ մասին տեղեկանում ենք Կոմիտասի աշակերտուհիներից մեկի՝ դաշնակահարուհի Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերից⁴: Պարզվում է, որ 1905–1906 թվականներին նկարիչը Փարիզի Ժան Գուժոն փողոցում գտնվող Ս. Հովհաննես Մկրտիչ նորակառույց հայկական եկեղեցու պատվերով մի շարք որմնանկարներ ու սրբապատկերներ է ստեղծել, որոնցից մեկում սրբերի շարքին է դասել նաև աչքերը դեպի երկինք հառած, երկնային լույսով ճառագայթված ու լուսապսակով փառավորված Կոմիտասին: Օրերից մի օր՝ այցելելով Քյուրքյանի փարիզյան աշխատանոցը և տեսնելով արդեն գրեթե ավարտված այդ պատկերը, երգահանը զայրացել ու պահանջել է «տեղնուտեղը, առանց այլևայլի, ջնջել այդ «մեղապարտ Կոմիտասը»»⁵: Նկարիչը ստիպված հնազանդվել է վարդապետի պահանջին ու ոչնչացրել «իր ոգևորությամբ երկնած ստեղծագործությունը»⁶: Աղավնի Մեսրոպյանի վկայությամբ՝ «Իր ալբոմներուն մեջ Քյուրքյան ուներ Կոմիտասի մատիտանկար ուրվագծերը, սակայն, կոմիտասյան դրաման մեկ կողմեն, և վրա հասած անակնկալ մահը մյուս կողմե, չթողուցին, որ իր վարպետ վրձինով հավերժացներ Կոմիտասը՝ իր իսկության մեջ – հայացքը թափանցած հայ ժողովրդի հոգու խորքերը, սիրտը բաբախուն՝ հայրենի կարոտով»⁷:

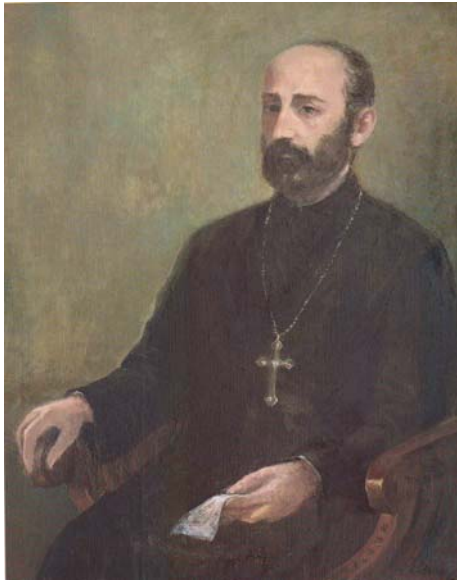
Եղիշե Թադևոսյանը (1870–1936) Կոմիտասի կերպարին իր ստեղծագործություններում առաջին անգամ դիմած հայ արվեստագետն էր: 1890-ական թվականներին նրա ստեղծած՝ գունային թարմ զգացողությամբ ու բազմերանգությամբ աչքի ընկնող կտավներից է «Կոմիտասը Էջմիածնի լճափին»՝ բացօթյա պայմաններում, բնականից կատարված անթվակիր էտյուդը, որն ամենայն հավանականությամբ Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանը դեռ նոր ավարտած նկարիչը վրձնել է 1894 կամ 1895 թվականներին, երբ նկարչություն էր դասավանդում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ նույն տարիներին եկեղեցական

⁴ Տե՛ս **Մեսրոպյան Ա.**, Քյուրքյան և Կոմիտասի սրբանկարը // Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Ե., 2009, էջ 335–338:

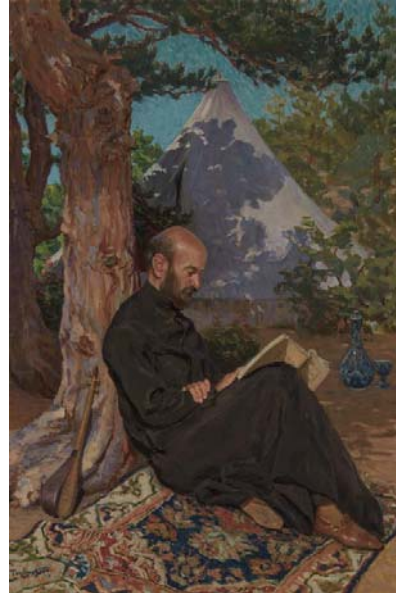
⁵ Նույն տեղում, էջ 336:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

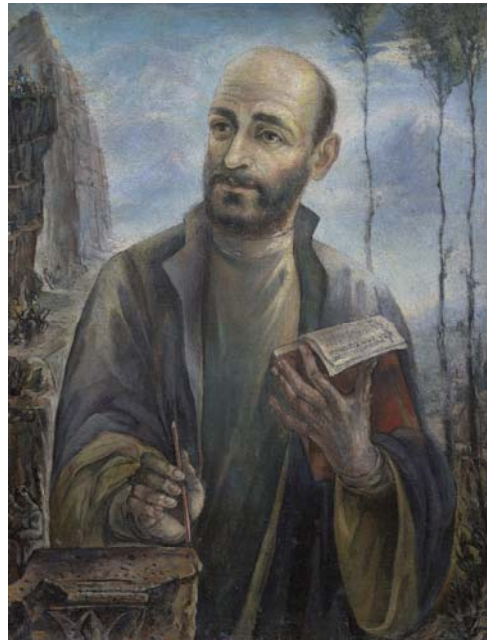
Գևորգ Բաշինջադյան, Կոմիտասի
դիմանկարը, անթվակիր

Փանոս Թերլեմեզյան, Կոմիտաս, 1913

Եղիշե Թադևոսյան, Կոմիտաս, 1935

Երվանդ Քոչար, Կոմիտաս, 1946

Սարգիս Մուրադյան, Վերջին գիշերը:
Կոմիտաս, 1956

Հովհաննես Զարդարյան, Երաժշտագետ
Կոմիտասը, 1951

Գրիգոր Խանջյան, Եղեռն, 1963–1965

Գևորգ Գրիգորյան (Ջոտտո), Ողբ
Կոմիտասի, 1965

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Երգեցողության դասեր էր տալիս նաև իր սերնդակից Կոմիտասը: Լճի սալապատ ափին նստած, մտքերով տարված քսանհինգամյա երաժշտի ֆիգուրը կարծես ձուլվում է լիճը շրջապատող և ջրի մեջ արտացոլվող ծառերի ու պարզ երկնքի կանաչ և կապույտ երանգների հետ:

Հավանաբար, այդ նույն տարիներին կամ փոքր-ինչ ուշ է ստեղծվել Թադևոսյանի՝ վավերագրական ճշտությամբ կատարված, բայց և մարդկային ջերմ ու կենդանի նկարագիր ունեցող գրաֆիկական աշխատանքներից մեկը՝ Կոմիտասի հայտնի, նույնպես անթվակիր գլխանկարը:

Իր կյանքի վերջում նկարչի կերտած գլուխգործոցներից է «Կոմիտաս» (1935) կտավը, որի համար ելակետ են ծառայել դեռևս 1903-ին Բյուրականում արված նախանկարը, ուր բանահավաք-երգահանը պատկերված է վանականի ճերմակ կապայով՝ հասակով մեկ կանգնած ու ծառին հենված, ինչպես և տասնամյակներ անց՝ 1931-ին Թադևոսյանի վրձնած յուղաներկ էսքիզները: Կոմիտասյան շարքում վերջինը դարձած իր այս կտավում արվեստագետը խորացրել ու ընդհանրացրել է Կոմիտասի կերպարը. երաժիշտը ներկայացված է որպես հայ ժողովրդի ազգային ոգու, մեր ողբ ու լացի, խինդ ու ծիծաղի ճշմարիտ կրող և արտահայտիչ: Նկարը լուծված է գունային նուրբ անցումներով, կիսատոներով և անդրադարձներով հարուստ իմպրեսիոնիստական եղանակով:

Նկատենք, որ Թադևոսյանի այս ստեղծագործությունը հայ նկարչության մեջ Կոմիտասի մահվանն արձագանքած, թեպետև վաղուց մտահղացված առաջին աշխատանքն է: Միաժամանակ, ցավալուր այդ նույն առիթով եզակի մեկ այլ պատկեր է կերտել **Արմեն Զիլինգարյանը** (1910–1986): Հայաստանի ազգային պատկերասրահին պատկանող, ստվարաթղթի վրա յուղաներկով նրա կատարած՝ «Կոմիտասի թաղումը» հորիզոնաձիգ փոքրադիր էտյուդն իր կոմպոզիցիոն դասավորությամբ և մուգ, միգամած գուներանգներով հիշեցնում է ֆրանսիացի նշանավոր նկարիչ Գյուստավ Կուրբեի «Թաղումն Օրնանում» (1849–1850) հայտնի կտավը: Պատկերասրահի էլեկտրոնային շտեմարանից տեղեկանում ենք, որ Զիլինգարյանի այս անթվակիր աշխատանքը իբր, ստեղծվել է 1935 թվականին, ինչը տարակուսելու առիթ է տալիս, քանի որ Կոմիտասի աճյունը Հայաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի նախաձեռնությամբ և Համամիութենական կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության Անդրկովկասի մարզկոմի առաջին քարտուղար Լավրենտի Բերիայի հատուկ թույլտվությամբ Փարիզից Երևան է տեղափոխվել ու հողին հանձնվել ոչ թե

1935-ի հոկտեմբերին, նրա մահից անմիջապես հետո, այլ ամիսներ անց՝ 1936-ի մայիսին⁸: Հետևաբար, մնում է կամ կասկածի տակ առնել պատկերասրահի շտեմարանում նշված տարեթիվը, կամ էլ ենթադրել, որ Չիլինգարյանի աշխատանքն իրականության հետ կապ չունեցող, սոսկ նկարչի ստեղծագործական երևակայությամբ կյանքի կոչված, ինքնահինար տեսարան է:

Գեղարվեստական ընդհանուր մոտեցումներով, ոճական լեզվով ու կատարողական եղանակով իրապաշտական ճշմարտահավատ աշխատանք է եղիշե Թադևոսյանի աշակերտ **Հատիկ (Հրահատ) Գրիգորյանի** (1898–1966)՝ Կոմիտասին պատկերող անթվակիր, մեր կարծիքով 1940-ական թվականների վերջում ստեղծված գծանկարը:

Առավել նրբագեղ ոճով ու կերպարի ոչ այնքան արտաքին տեսքը, որքան հոգևոր հուզահակ ներաշխարհը հայտաբերող, եթերային գրեթե անմարմին տպավորություն է թողնում նույն տարիներին բեմանկարիչ ու քանդակագործ **Ստեփան Թարյանի (Թարխարարյան, 1899–1954)** հեղինակած, կարմրավուն կավճամատիտով կատարված «Կոմիտասի դիմանկարը» (1947):

1940-ական թվականներին ստեղծված երփնագիր գործերից են **Երվանդ Քոչարի** (1899–1979)՝ այդ տարիներին մոմաներկերով կատարված «Կոմիտաս» (1946) կտավը և **Վեհիկ Տեր-Գրիգորյանի** (1903–1965)՝ վենետիկյան հին վարպետների ոճով աշխատված «Կոմիտասի դիմանկարը» (1946), որտեղ երիտասարդ երգահանի կերպարը փոքր-ինչ իդեալականացվել ու ռոմանտիկական շնչով է օժտվել:

Մատիտով, կավճաներկերով, միագույն ու գունավոր փորագրության տարբեր տեխնիկաներով մեծադիր դիմանկարներ է ստեղծել **Հրաչյա Ռուկ-կյանը** (1915–1992): Նրա առավել հաջող աշխատանքներից է Հայրենական մեծ պատերազմից անմիջապես հետո սկիզբ առած՝ «Բույլ հանճարաց» կոչվող պորտրետային շարքը, որի մեջ ընդգրկված են նաև Կոմիտասին նվիրված մի քանի պատկերներ՝ «Կոմիտասը Փարիզում» (1947), «Կոմիտաս. «Գարուն ա...»» (1965), «Կոմիտաս» (1979) և այլն:

Գևորգ Գրիգորյանը (1897–1976), նույն ինքը՝ **Ջոստոն**, առավելապես զբաղվել է հաստոցային նկարչությամբ, սակայն նրա միջին չափսերի կտավներն ասես պատերից իջած որմնանկարներ լինեն: Գրիգորյանի գրեթե բոլոր աշխատանքները, քիչ թե շատ, աչքի են ընկնում կոմպոզիցիոն կոռ կառուց-

⁸ Կոմիտասի աճյունի թաղման սգո արարողությունը տեղի է ունեցել 1936 թվականի մայիսի 28-ին (տե՛ս Կոմիտասի թաղումը // Խորհրդային արվեստ, 1936, № 10, 1 հունիսի, էջ 137):

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

վածքով, կոշտ ու կոնստրուկտիվ գծանկարով, սիլուետների խստապարզությամբ, ոսկեդարչնագույն, սև, արնակարմիր մթին տոների ասկետիկ ոգով, խեղված ձևերի ու ծավալների հատուկ և կտրուկ շեշտադրումներով: Գեղարվեստական այս հատկանիշներն առավել ցայտուն ու տպավորիչ են Գրիգորյանի վրձնած դիմանկարներում, որոնցից են նաև Կոմիտասի դիմանկարը (1965) ու վերջինիս մահը սգացող գեղանկարչական ռեքվիեմները՝ «Ողբ Կոմիտասի» (1965) և «Չարենցի հրաժեշտը Կոմիտասի հետ» (1974) կտավները:

1950-ական թվականներին հայ նկարիչների հեղինակած՝ թեմատիկ մեծադիր պատկերներից է **Հովհաննես Զարդարյանի** (1918–1992) վրձին պատկանող՝ դաշնամուրի առջև կանգնած, դեպի մեզ շրջված ու ստեղծագործական խոհերով տարված երգահանին ներկայացնող յուղանկարը (1951): Կտավի ընդհանուր առմամբ լուսավոր գունաշարին դրամատիկ թաքնված երանգ ու թեթև լարվածություն է հաղորդում Կոմիտասի երկարափեշ խալաթի և հատակին փռված գորգի կարմիր թույրերի ու լայնափեղկ պատուհանից երևացող ծյունապատ լեռների՝ Արագածի և Արարատի, կապույտ ու ճերմակ սառը գույների հակադրությունը:

Հայ արվեստագետները Մեծ եղեռնի, ինչպես և Կոմիտասի եղերական ճակատագրի՝ մինչ այդ արգելված թեմաներին անդրադառնալու հնարավորություն ստացան միայն Խորհրդային Միության կոմկուսի XX համագումարում Ն. Խրուշչովի կարդացած՝ Ստալինին քննադատող ու դատապարտող զեկուցումից հետո, այսպես կոչված «հալոցքի»՝ չափավոր ազատականության շրջանում: Հենց այդ տարիներով են թվագրված սույն թեմաներն արծարծող մի շարք կտավներ, որոնցից է **Մկրտիչ Սեդրակյանի** (1922–2009) «Եղեռն» կամ «1915 թվական» (1960) բազմաֆիգուր հորինվածքը, որի գաղափարական առանցքն են կազմում կտավի աջ կողմում պատկերված Կոմիտասի և նրա շուրջ խմբված հայ գաղթականների կերպարները:

Սարգիս Մուրադյանին (1927–2007) ճանաչում բերած առաջին աշխատանքներից է հեղձուցիչ թանձր մթնոլորտի մեջ թաղված, չարագույժ կարմիր տոներով լուծված «Վերջին գիշերը: Կոմիտաս» (1956) հայտնի պատմանկարը, որի հետ որոշ նմանություն ունի դրանից չորս տարի անց՝ 1960 թվականին **Սիմոն Գալստյանի** (1914–2000) վրձնած «Ժողովուրդը կերգի» մեծաչափ կտավը:

Հետագայում՝ 1960-ական թվականներին Սարգիս Մուրադյանի ստեղծած կտավներից են «Կոմիտաս. 1915 թվական» (1965) յուղանկարը, որն իր շիկացած գույներով ու ներքին գերլարված հուզականությամբ նմանություն-

ներ ունի նորվեգացի նկարիչ, էքսպրեսիոնիզմի վառ ներկայացուցիչ Էդվարդ Մունկի նշանավոր «Ճիչ» (1893) ստեղծագործության հետ: Գեղարվեստական այլ սկզբունքներով՝ արտաքուստ ստատիկ, ուրվագծային հստակ ձևերով, դեղնամոխրագույն ու հանքահողային դալուկ տոներով է լուծված Մուրադյանի «Անտունին» (1969), ուր արևակեզ ամայի դաշտում՝ քանդված, ավերված օջախի ֆոնին տեսնում ենք սևազգեստ Կոմիտասի մենավոր կերպարը:

Գեղարվեստական վառ մտածողությամբ, պրոֆեսիոնալ վարպետ կատարմամբ են աչքի ընկնում **Գրիգոր Խանջյանի** (1926–2000) գրքային ձևավորումները, առաջին հերթին՝ Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի համար 1963–1965 թթ. սև ջրաներկով նրա վրձնած գրաֆիկական մեծադիր թերթերը, որոնք տվյալ շրջանում հայկական գրքարվեստի ձեռք բերած՝ հիրավի բարձրագույն նվաճումներից են:

Սևակի պոեմի բանաստեղծական բարդ բազմաձայնության մեջ առանձնանում են ժողովրդի և նրա ծոցից ելած հանճարեղ անհատի ճակատագրերի ընդհանրության, ինչպես նաև կյանքի լուսավոր ու մութ կողմերի հակամարտության, հավերժ պայքարի գաղափարները: Դրանք համարժեք դրսևորումներ են գտել Խանջյանի պատկերումներում, որտեղ նա գրաֆիկական արտահայտիչ միջոցների՝ գծերի փափկության, մուգ ու գորշ թավշային տոների, ստվերագծային մեղմ անցումների շնորհիվ գրեթե երփնագեղ տպավորության է հասել:

Ժողովրդական երգերից բխող բանատողերի ներքին մեղեդուն համապատասխան՝ փոխվում են նաև գրաֆիկական այդ պատկերների կոմպոզիցիոն ռիթմը, լուսատոնային լարվածության ու հագեցվածության աստիճանը, սև ու սպիտակի փոխադարձ հարաբերումները, որոնցով էլ, ի վերջո, պայմանավորված են խանջյանական թերթերում առկա հուզական մթնոլորտը, հոգեբանորեն ներագդող ուժը, դրանց ինտոնացիոն-ելեմենտային ընդհանուր՝ մերթ քնարական խաղաղ, անվրդով, մերթ հանդիսավոր, զվարթ, ցնծալի, մերթ էլ ողբացող կամ ցասումնալի հնչերանգը:

Հավատարիմ մնալով Սևակի մշակած բանաստեղծական հայեցակարգին, նկարիչը պոեմի հերոսին ներկայացնում է ոչ թե մեկուսի, այլ հարազատ բնության, պատմական և կենցաղային լայն ֆոնի վրա: Միևնույն ժամանակ հայրենի երկրի, հայ ժողովրդի հավաքական կերպարը, ազգային ոգին, բնավորության ուրույն գծերը, ինչպես և պատմական իրադարձությունների ներքին իմաստը բացահայտվում են Կոմիտասի անձնական ճակատագրին զուգահեռ՝ սուրբկտիվորեն բեկված ու տարրալուծված:

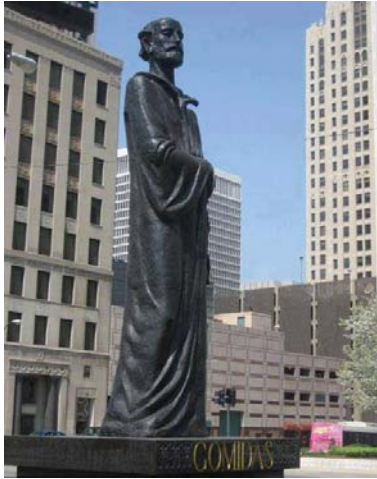

Մարտիրոս Սարյան,
Կոմիտաս, 1969

Դմիտրի Նալբանդյան,
Վերնատուն, 1976

Արա Հարությունյան, Կոմիտասի մահաբրձանը
Երևանում, 1955

Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյան, Կոմիտասի
հուշարձանը Դետրոյթում, 1980

**Դավիթ Երևանցի
(Բաբայան),**
Կոմիտասի
հուշարձանը
Փարիզում, 2003

Լևոն Բեյրության,
Կոմիտասի հուշարձանը
Սանկտ Պետերբուրգում,
2015

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Գրաֆիկական այդ պատկերներն ստեղծելիս Խանջյանը քաջ գիտակցել է, որ անհնար է տառացիորեն վերարտադրել պոեմի հարուստ բովանդակությունը: Մեջտեղ բերելով հերոսի կերպարը և, Սևակի պես, պատկերաշարքը ծայրիծայր թափանցելով ժողովրդական երգերի, հայկական նվագների լայնօրհորով, նկարիչը կանգ է առել ընդամենը ինը՝ առավել կարևոր, հանգուցային դրվագների ու տեսարանների վրա, որոնք վերնագրել և շարադասել է հետևյալ հերթագայությամբ. «Առաջին երգը», «Երազ», «Քնարական երգ», «Աշխատանքային երգ», «Բեռլին (Կռունկ)», «Հարսանեկան երգ», «Խմբավար», «Եղեռն», «Մթագնում»: Գրքի համապատասխան հատվածներում, դրա հարակից, հանդիպակաց էջերում զետեղված պատկերներում Խանջյանը ներկայացրել է երգահանի կյանքի և ստեղծագործության կարևոր շրջափուլերը՝ էջմիածնի վեհարանի կիսախավար սրահում երգող դեռահաս տղան, հայկական ժողովրդական երգը աշխարհին մատուցող հասուն երաժիշտը, Հայոց ցեղասպանության մեծագույն զոհը...

Պատկերաշարի աստիճանական ծավալմանը, գեղարվեստական կերպարի տրամաբանական զարգացմանը զուգընթաց քնարական համերաշխ, խաղաղ, մեղմ երանգներն ու եղանակները հետզհետե փոխարինվում են դրամատիկական մոտիվներով և իրենց ողբերգական բարձրակետին հասնում խելահեղ Կոմիտասի ծնկած ֆիգուրում⁹:

Գծանկարի և փորագրության տեխնիկաներին հավասարապես տիրապետող նկարիչներից էր **Վահրամ Խաչիկյանը** (1923–2002): Մարդկային տարբեր բնավորություններ են ներկայացված նրա բազմաթիվ դիմանկարներում, որոնցում արվեստագետը հասնում է հոգեբանական խոր արտահայտության: Մեր մեծերին, այդ թվում Կոմիտասին պատկերող նրա լինոփորագիր և ածխանկար կենդանագրերում՝ առանձին թերթերում ու եռապատկեր հորինվածքներում, նյութի և տեխնիկայի ճիշտ ընտրության, գրաֆիկական սուղ միջոցների, ընդհանրացված խոշոր ձևերի, լուսատոնային մոդելավորման, սև ու սպիտակի սուր հակադրության և գեղարվեստական այլ հնարանքների շնորհիվ մարդկանց կերպարներն օժտվում են հանդիսավոր վեհությամբ ու զուսպ հուզականությամբ («Կռունկ», «Կոմիտաս», «Անտունի», 1969–

⁹ Պարույր Սևակի «Անլուելի զանգակատուն» պոեմի համար Գրիգոր Խանջյանի կատարած կոմիտասյան պատկերաշարքը վերջերս մանրամասնորեն նկարագրել ու վերլուծել է արվեստաբան Վարդիթեր Գամաղելյանը (տե՛ս. **Гамгагелян В.** Комитасовский цикл Григора Ханджяна «Несмолкаемая колокольня» // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2018, № 3, էջ 245–258):

1972):

1969 թվականին Կոմիտասի կերպարին է անդրադարձել նոր ժամանակների հայ նկարչության նահապետը՝ 90-ամյա **Մարտիրոս Սարյանը** (1880–1972): Նրա գծանկարում խոշոր պլանով պատկերված, հայացքը դեպի հեռուներն ուղղած երգահանի կիսաֆիգուրը կարծես ծուլվում է հայրենի բնության, հայկական լեռնաշխարհի վեհ տեսարանի հետ՝ ընկալվելով որպես սեփական արվեստում մեր ժողովրդի հոգևոր նկարագիրը խորապես բացահայտած նվիրական անձ:

Սարյանի աշակերտ ու նրա հետևորդ **Հենրիկ Սիրավյանի** (1928–2001) հաստոցային աշխատանքները հիմնականում գյուղական և ճարտարապետական մոտիվներ արծարծող՝ խոհական փոքր-ինչ թախծոտ հնչերանգ ունեցող բնանկարներ են կամ այլաբանորեն իմաստավորված թեմատիկ հորինվածքներ, որոնցից է նաև «Կոմիտաս» (1961) եռապատկերը: Այն աչքի է ընկնում լույսով շաղախված գուներանգների նուրբ ձայնակցումներով ու զուգորդումներով, կոմպոզիցիոն պարզ դասավորությամբ: 1969-ին Սիրավյանն ստեղծել է Կոմիտասին նվիրված կտավներում հազվադեպ հանդիպող՝ կոմպոզիտորի ոչ թե սգասիրտ, այլ կենսածիժաղ, ժպտադեմ կերպարը: Նույն թվականին էջմիածնում՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դահլիճում, նկարիչներ **Հակոբ Հակոբյանի** (1923–2013) և **Աշոտ Մելքոնյանի** (1930–2009) հետ նա կատարել է Կոմիտասի կերպարով ու նրա հավաքած հայկական գեղջկական երգերի մոտիվներով ներշնչված, գմբեթավոր շենքի ճարտարապետությամբ թելադրված բոլորածիր՝ սեղանակերպ ութ մասից բաղկացած որմնանկարը:

Գունապլաստիկական լակոնիկ, սակայն էքսպրեսիվ ոճով էին լուծված 1969-ին Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ազգային ակադեմիական թատրոնում պարուսույց Մաքսիմ Մարտիրոսյանի բեմադրած՝ Էդգար Հովհաննիսյանի «Անտունի» բալետի համար **Մինաս Ավետիսյանի** (1928–1975) առաջարկած դեկորները: Կոմիտասի դառնավետ ճակատագրին նվիրված այս ներկայացման գաղափարական և կերպարային բովանդակությունը նկարիչը բացահայտել էր գունային սուր լուծումների՝ սև, սպիտակ, արնաթույր կարմիր ու մթին կապույտ տոների հակադրության, բնական և ճարտարապետական ոճավոր ձևերի զուգադրության միջոցով:

Առավելապես լուսավոր պայծառ գույներով, ընդհանրացված հարթ ու կոկիկ ձևերով, գեղարվեստական կերպարի մետաֆորիկ մեկնաբանությամբ են հատկանշվում ինքնուս տաղանդավոր գեղանկարիչ՝ վաղամեռիկ **Կորյուն**

Նիկողոսյանի (1939–1976) դիմանկարները և թեմատիկ պատկերները, որոնցից է ներամփոփ ու լուռ խոհականությամբ, բանաստեղծական թախծոտ, տխրագին տրամադրությամբ աչքի ընկնող «Կոմիտաս» (1969) կտավը:

1970-ական թվականներին հայ նկարիչների ստեղծած՝ Կոմիտասին պատկերող աշխատանքներից ոչ միայն իր չափսերով, այլև ազգաշունչ բովանդակությամբ առանձնանում է **Դմիտրի Նալբանդյանի** (1906–1993)՝ Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահում պահվող «Վերնատուն» (1976) մեծածավալ՝ ավելի քան 4 մետր երկարություն և շուրջ 3 մետր բարձրություն ունեցող խմբակային դիմանկարը, որտեղ պատկերված են Հովհաննես Թումանյանի տան վերնահարկում հավաքված, Կոմիտասի դաշնամուրային նվագն ունկնդրող հայ ականավոր գրողներն ու բանաստեղծները, նկարիչներն ու դերասանները:

Հայաստանում սյուրռեալիզմի և այսպես կոչված «մոգական ռեալիզմի» առջև ճանապարհի հարթած նկարիչ **Վալենտին Պողոսյան** (1924–1998) բնորոշ գործերից է իր պատկերագրությամբ ու կամարակապ շրջանակով սրբապատկեր հիշեցնող «Կոմիտաս» (1980) կտավը: Թանձր խավարից ընդառաջ՝ դեպի մեզ է շարժվում սեփական հոգու մշտավառ լույսը խորհրդանշող, փարոսի նման խավարը ճեղքող անտեսանելի մի ճրագ կամ մոմ ափի մեջ պահած մարգարեակերպ ու սրբաշնորհ երաժիշտը:

Էդուարդ Արծրունյանի (1929–2010) լավագույն գործերից է «Կոմիտաս. խոհեր» (1986) յուղանկարը: Երիտասարդ արվեստաբան Մարգարիտա Քամալյանի դիպուկ դիտարկմամբ՝ այն հիշեցնում է ռուս անվանի նկարիչ Իվան Կրամսկոյի «Քրիստոսն անապատում» (1872) հայտնի կտավը¹⁰, թեև Արծրունյանի նկարում գործողության վայրը ոչ թե անմարդաբնակ անապատն է, այլ խավարի մեջ թաղված կիսավեր տան կամ եկեղեցու ներքնամասը: «Երկնքից իջնող լույսի ստվար շիթը լուսավորում է մտախոհ գլխահակ սքեմավորի կերպարը», - գրում է արվեստաբանը և ավելացնում. «Ինչպես և Կրամսկոյի Քրիստոսը, նա ընկղմված է կյանքի և մահվան, հոգևոր փշածածկ ուղու ընտրությանն առնչվող բարդ խոհերի մեջ»¹¹:

Հայկական մոնումենտալ ու դեկորատիվ նկարչության մեջ բացառիկ տեղ են գրավում 1980-ական թվականներին **Գրիգոր Խանջյանի** էսքիզների

¹⁰ Տե՛ս **Քամալյան Մ.**, Կոմիտաս վարդապետի մի շարք դիմանկարների շուրջ // Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտական մշակույթը: Գիտական հոդվածներ, Ե., 2016, էջ 216 և 217:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 217:

հիման վրա Ֆրանսիայում գործված «Հայոց այբուբեն» և «Վարդանանք» խոշորաչափ գորելենները, որոնք ստեղծվել են Ս. Էջմիածնի հատուկ պատվերով՝ վեհարանի նիստերի դահլիճի պատերը զարդարելու նպատակով: Հետագայում նկարիչը դրանք որմնանկարների վերածեց, որոնք էլ հարդարեցին մայրաքաղաքի Հյուսիսային պողոտան եզրափակող նախկին Սանդղաջրվեժի՝ ներկայիս Գաֆեսճյան արվեստի կենտրոնի ստորին սրահի մեծ որմը: «Վարդանանքի» գլխավոր հերոսի՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի շուրջ համախմբված մարդկանց շարքերում տեսնում ենք ոչ միայն նրա ժամանակակիցների, Ավարայրի ճակատամարտի իրական մասնակիցների ու հերոսների, այլև նոր և նորագույն շրջանների ազգային պատմության ու մշակույթի երախտավորներից շատերի, այդ թվում՝ Կոմիտասի կերպարները:

Կոմիտասի կերպարը ներշնչել է նաև մեզանում, ցավոք, քչերին հայտնի տաղանդավոր գեղանկարիչ, ծնունդով գյումրեցի, 1960-ին Լենինգրադի Գեղարվեստի ակադեմիան ավարտած, իսկ մինչ այդ շուրջ երկու տասնամյակ Վորկուտայում՝ ստալինյան աքսորում անցկացրած, ապա Լենինգրադի մարզի Կոլպինո քաղաքում ապրած և ստեղծագործած **Գերասիմ Կարապետ Գյոկչակյանին** (1916–1999), որի մահից հետո նրա այրին Հայաստանի ազգային պատկերասրահին նվիրեց նկարչի շուրջ 80 կտավ՝ ներառյալ Կոմիտասին նվիրված երկու աշխատանք: 1995 և 1996 թվականներին յուղաներկով կատարված՝ միջին չափերի այդ պատկերները, ինչպես և Գերասի ստեղծագործություններից շատերը, իրենց ընդհանրացված, պարզեցված ու ոճավորված ձևերով և դեղնադարչնագույն ու մոխրագույն միալար գույներով մոնումենտալ խստաշունչ տպավորություն են թողնում, ընկալվում որպես որմնանկարներ: Կոմիտասն այստեղ ներկայացված է հոգևոր լարված, անձնվեր կյանքով ապրող, Աստծուն ու ազգին ծառայող սրբի ճգնական տեսքով:

Կոմիտասի տագնապահույզ հոգևոր աշխարհը բացահայտող՝ ակրիլային ներկերով ու յուղամատիտով կատարված մեծադիր պատկերների հեղինակ է **Հենրի Էլիբեկյանը** (ծն. 1936): Թանձրաժող մռայլ, առավելապես մուգ կապույտ, կանաչ, դեղին գույների խուլ ձայնակցության, կտրուկ աղճատված, խեղված ձևերի, ներկի անկանոն կուտակումների ու հոսահետքերի սուր համադրության շնորհիվ դիտողի վրա չափազանց էքսպրեսիվ տպավորություն գործող այդ դիմահայաց գլխանկարներից քսաներեքը արվեստագետը հանդիսականի դատին է հանձնել 2015 թվականին մայրաքաղաքի Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանում բացված իր անհատական ցուցահանդեսի ժամանակ:

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Վերջին տարիներին ստեղծված աշխատանքներից են նաև **Ռուբեն Արուստյանի** (ծն. 1947) «Կոմիտաս-Անտունի» (2008) և «Կոմիտասը՝ խաչը ձեռքին» (2014) կտավները: Եթե առաջին պատկերում արվեստագետն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է երգահանի դեմքի վրա և լայն վրձնահարվածների, լուսաստվերային կտրուկ բախումների ու գունային շեշտադրումների շնորհիվ ստեղծել դրամատիկ թանձր, հուզական լարված մթնոլորտ՝ բացահայտելով կերպարի ներքին՝ հոգեցունց ապրումները, ապա երկրորդ կտավն ունի կոմպոզիցիոն ավելի բարդ կառուցվածք, գաղափարական ավելի լայն և խորհրդավոր բովանդակություն: Անդրադառնալով Արուստյանի այս ստեղծագործությանը և այն համեմատելով իսպանացի հանճարեղ վարպետ Էլ Գրեկոյի «Քրիստոսը՝ խաչը ձեռքին» (1585 և 1602) հանրահայտ կտավների հետ՝ Մարգարիտա Քամայանը նկատում է, որ Կոմիտասն այստեղ «ներկայացված է որպես «վասն հաւատոյ և վասն հայրենեաց» հալածված մարտիրոս»¹²:

Վերը նշված հայ նկարիչներից զատ, տարբեր առիթներով, առավելապես 1969-ին՝ կոմպոզիտորի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանին ընդառաջ, նրա կերպարին են անդրադարձել նաև Մհեր Աբեղյանը (1909–1994), Խաչատուր Եսայանը (1909–1977), Եփրեմ Սավայանը (1909–1974), Կարո (Կարապետ) Տիրատուրյանը (1911–1975), Սուրեն Սաֆարյանը (1923–1988), Անատոլի Պապյանը (1924–2007), Ալեքսանդր Գրիգորյանը (1927–2008), Հենրիկ Մամյանը (1934–2014), Սեյրան Խաթլամաջյանը (1937–1994), Ռուդոլֆ Խաչատրյանը (1937–2007), ֆրանսահայ նկարիչ Ռիշար (Խաչատուր) Ժերանյանը (ծն. 1921), ամերիկահայ նկարիչ Քաջազը (Քաջագունի Քեչեճյան, 1924–2004) և շատ ուրիշներ:

Ի տարբերություն հայ սակավաթիվ նկարիչների, մեր քանդակագործներից և ոչ մեկին բախտ չի վիճակվել Կոմիտասի կերպարը կարծր նյութերով մարմնավորելու նրա կենդանության օրոք: Հայ կերպարվեստում Կոմիտասին պատկերող առաջին քանդակներն ի հայտ են եկել միայն Հայրենական մեծ պատերազմից հետո՝ 1940-ական թվականների կեսերին: Նկատի ունենք 1945-ին **Ստեփան Թարյանի** կերտած մարմարե և գիպսե քանդակները, նույն թվականին **Թորգոմ Չորեքյանի** (1910–1977) ստեղծած գիպսե կիսանդրին և մեկ տարի անց՝ 1946-ին **Սուրեն Ստեփանյանի** (1895–1971) հեղի-

¹² Նույն տեղում:

նակած մարմարե «Կոմիտասը»: Ճիշտ է, դրանից տասը տարի առաջ՝ 1935 թվականին, Կոմիտասի դիմագծերը գիպսին է հանձնել այդ տարիներին Փարիզում բնակվող արևմտահայ նկարիչ **Արիել (Հարություն) Աճեմյանը** (1904–1965), սակայն պատմական ու վավերական արժեք ներկայացնող այդ աշխատանքը պարզապես երգահանի արդեն անկենդան դեմքից վերցրած կադապար կամ, այլ կերպ ասած՝ մահադիմակ է, որի բնօրինակը պահվում է Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում՝ Մխիթարյան միաբանության թանգարանում: Դրա հիման վրա հետագայում բրոնզից ձուլված կրկնօրինակներից մեկն էլ ցուցադրվում է Երևանում՝ Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտում:

1970 թվականին **Երվանդ Քոչարը** կերտեց Կոմիտասի գիպսե գլխաքանդակը, իսկ մեկ տարի անց Էջմիածնի՝ ներկայիս Վաղարշապատի կենտրոնում՝ Կոմիտասի անունը կրող հրապարակում, տեղադրեց երգահանի պղնձե հուշարձանը:

Սերգեյ (Սարգիս) Բաղդասարյանի (1923–2001) ստեղծագործության մեջ մեծ թիվ են կազմում կավից ծեփված ու բրոնզից ձուլված դիմաքանդակները, որոնք աչքի չեն ընկնում հոգեբանական խոր բնութագրերով, բայց փոխաբերելով բացահայտում են մարդկային հոգու վառ ապրումները, անմիջապես դիմում մեր զգացմունքներին ու տպավորվում հիշողության մեջ: Դրանք եռանդով մշակված, պլաստիկորեն հագեցած, տարածական դինամիկ լուծումներ գտած, խոշոր ձևերում ու ծավալներում ամբողջացած աշխատանքներ են: Նույն հատկանիշներով է օժտված նաև Բաղդասարյանի «Կոմիտասը» (1969):

Ղուկաս Չուբարյանի (1923–2009) կերտած հաստոցային գործերում դիմաքանդակը ևս առաջնային տեղ է գրավում: Չուբարյանը ևս նախապատվություն է տալիս փափուկ նյութերին և իր ծեփակերտ աշխատանքներին վերջնական, հղկված տեսք է հաղորդում ձուլման միջոցով: Իր դիմաքանդակներում նա հաճախ է անդրադարձել ազգային մշակույթի անցյալն ու ներկան իրար շաղկապող մեծ գործիչներին, որոնց շարքում առանձնակի ուշադրություն է հատկացրել Կոմիտասի կերպարին: Նրան նվիրված իր պորտրետային աշխատանքներից մեկում («Կոմիտաս», 1971) Չուբարյանը դիտողի հայացքը ամբողջապես սևեռել է վեղարակիր վարդապետի մտամփոփ դեմքին՝ հրաժարվելով օժանդակ դետալներից ու նկարագրական հավելյալ մանրամասներից:

Իր ստեղծագործության մեջ երգահանի կերպարին հաճախ է դիմել նաև **Արա Հարությունյանը** (1928–1999): Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգու պանթեոնում 1955-ին տեղադրված երաժշտի բրոնզե մահարձանը քանդա-

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

կագործի դիպլամային աշխատանքն է: Գրանիտե կլոր պատվանդանի հետ շուրջ 2,5 մետր բարձրություն ունեցող այդ հուշակոթողն աչքի է ընկնում համաչափ հղկված ձևերով և կոմպոզիցիոն դասական պարզությամբ:

Տասնամյակներ անց՝ 1988 թվականին, Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի մերձակա պուրակում է հանգրվան գտել քանդակագործի մոնումենտալ վերջին աշխատանքը՝ Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի բարձրությունը շուրջ 3 մետր է: Թեև քանդակը կոթողային խոշոր մասշտաբներ ունի, այն իր շուրջ կամերային մտերմիկ մթնոլորտ է ստեղծում: Դրան են նպաստում թե՛ հուշարձանը գետնից կտրող, այն շրջապատից «մեկուսացնող» պատվանդանի բացակայությունը, թե՛ Կոմիտասի նստած ու ծառի թիկնած ֆիգուրի բնական դիրքը և թե՛ նրա մտազբաղ դեմքի արտահայտությունը: Դա սեփական մտքերի ու աղոթքների, ստեղծագործական խոհերի մեջ խորասուզված, բայց և արտաքին աշխարհի ու շրջակա բնության հետ սերտորեն կապված Կոմիտասն է: Հարությունյանի աշխատանքն ընդհանուր առմամբ գեղարվեստական հետաքրքիր լուծում է ստացել, թեև ակնհայտ է, որ երգահանի կերպարը կերտելիս հեղինակը հենվել է նաև Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Գրիգոր Խանջյանի մեզ արդեն ծանոթ գործերի վրա:

Արա Հարությունյանը կերտել է նաև Կոմիտասի մարմարե և բրոնզե մի շարք դիմաքանդակներ, որոնք հիմնականում կոմպոզիտորի վերոհիշյալ մահարձանի և Կոնսերվատորիայի դիմացի պուրակում տեղադրված հուշարձանի համար նախատեսված էսքիզներ են: Հատկապես ուշագրավ է մարմարե «Կոմիտասը» (1954): Բնորդի դեմքին խաղացող թեթև ժպիտը, կիսախուփ աչքերն ու գլխի հակումն արտահայտում են նրա հոգում արթնացած հույզն ու մեղեդին:

Արձանագործը նաև Կոմիտասին նվիրված գծանկարների և օֆորտների հեղինակ է:

Գեղարվեստական լեզուն արդիականացրած ու արտահայտչական միջոցները նորոգած հայ ժամանակակից արվեստագետներից է **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյանը** (ծն. 1933): Իր քանդակներում և գրաֆիկական աշխատանքներում նա հրաժարվում է նկարագրական պասսիվ եղանակից, ջանալով բացահայտել արժարժվող թեմայի կամ ներկայացվող կերպարի բուն էությունը: Այդ նպատակով նա ոչ միայն ընդհանրացնում, այլև միտումնավոր խեղում, փոխակերպում է բնական ձևերը՝ դրանց օժտելով սիմվոլիկ բազմմաստ նշանակությամբ: Այդպիսի տպավորություն են թողում, մասնավորա-

Աղասյան Ա.

պես, 1960-ական թվականներին Կոմիտասի հուշարձանի համար նրա կատարած էսքիզները և նույն տարիներին ու հետագայում պլաստիկական ջղաձիգ ձևերով լուծված դիմաքանդակները՝ «Կոմիտաս» (1961, 1965 և 2002), «Կոմիտաս-բանաստեղծ» (1965), «Կոմիտաս-Դոն Կիխոտ» (1969) և այլն: 1980 թվականին ԱՄՆ Միչիգան նահանգի Դետրոյթ քաղաքում Ջեֆերսոնի պողոտայում գտնվող Ռենեսանս կենտրոնի հարևանությամբ, կանգնեցվել է Չաքմաքչյանի կերտած՝ Կոմիտասի 4 մետրանոց բրոնզե հուշարձանը: Դժվար չէ նկատել, որ քանդակագործն այստեղ պարզապես խոշորացրել, թեև մասնակիորեն «խմբագրել» ու վերամշակել է դեռ 1965-ին իր իսկ ստեղծած գործերից մեկը:

1995 թվականի հոկտեմբերի 21-ին, Կոմիտասի մահվան 60-րդ տարելիցի նախորդ օրը, Փարիզի Վիլթուիֆ արվարձանի Պոլ Գիրո հիվանդանոցի հոգեբուժարանի բակում՝ հոգեբուժարան, որտեղ իր մահկանացուն է կնքել երգահանը, տեղի է ունեցել նրա բրոնզե կիսանդրու հանդիսավոր բացումը: Ֆրանսիայի Շավիլ քաղաքում բնակվող **Արշավիր Եղիազարյանի** (ծն. 1947) հեղինակած հուշարձանի գրանիտե պատվանդանին ֆրանսերենով փորագրված է. «Կոմիտաս վարդապետ, հայագգի կոմպոզիտոր, բուժվել և մահացել է Պոլ Գիրո հիվանդանոցում: Աքսորվել է 1915 թվականի ապրիլի 24-ին երիտթուրքերի կառավարության հրամանով: Դա XX դարի առաջին ցեղասպանության նախերգանքն էր, որին զոհ գնացին 1,5 մլն հայեր»:

2003 թվականին Փարիզի Ելիսեյան պալատի հարևանությամբ՝ Ալբեր Առաջինի ծառուղուն հարող պուրակում, որը 2009 թվականից «Երևանյան պարտեզ» է կոչվում, **Դավիթ Երևանցի (Բաբայան, ծն. 1940)** տեղադրեց Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի ընդհանուր բարձրությունը 6 մետր է: Արձանի թիկունքում պատկերված է մաշտոցյան տառերով զարդարված խաչքարը: Վարդապետի ձախ ձեռքում գիրքն է, իսկ աջից նրա մարմնին է հավել գեղաչյա մի մանուկ: Պատվանդանի վրա հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գրված է. «Ի յիշատակ Կոմիտաս վարդապետին և 1915-ին Օսմանեան կայսրության գործած ցեղասպանության 1500000 հայ զոհերուն»: Վերջերս՝ 2019 թվականի հունվարի 29-ին, Երևանի Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի ներքին բակում՝ չինարի ծառի տակ զետեղվեց Դավիթ Երևանցու փարիզյան հուշարձանի փոքրաչափ տարբերակը:

2006 թվականին Հայ Դատի Մոնրեալի կենտրոնական գրասենյակը Քվեբեկի քաղաքապետարանին նվիրեց **Սամվել Ղազարյանի** (ծն. 1949) կերտած՝ Կոմիտասի բրոնզաձուլ կիսանդրին, որի բացման արարողությունը տե-

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

դի ունեցավ 2008-ին՝ Քվեբեկի Ազգային ժողովի հարևանությամբ ընկած «Բանաստեղծների զբոսայգում»:

Դրանից յոթ տարի անց՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի կապակցությամբ, Սանկտ Պետերբուրգի Վասիլևյան կղզու այգիներից մեկում տեղադրվեց Կոմիտասի գրանիտե 5 մետրանոց հուշարձանը, որի հեղինակն է **Լևոն Բեյբությանը** (ծն. 1954):

Վերոհիշյալ հայ քանդակագործներից բացի, Կոմիտասին նվիրված աշխատանքներ են ստեղծել նաև Արա Սարգսյանը (1902–1969), Արամիկ (Արամ) Ղարիբյանը (1908–1991), Նիկոլայ (Նիկողայոս) Նիկողոսյանը (1918–2018), Երեմ Վարդանյանը (1922–1985), Խաչատուր Իսկանդարյանը (1923–2015), Արտաշես Հովսեփյանը (1931–2017), Լևոն Թոքմաջյանը (ծն. 1937), Յուրի Մինասյանը (ծն. 1942), Գագիկ Ղազարյանը (ծն. 1947), Լենինգրադում (ներկայիս Սանկտ Պետերբուրգ) ապրած ու ստեղծագործած Լևոն Լազարևը (Լազարյան, 1928–2004) և Էդուարդ Աղայանը (1936–1993), թիֆլիսաբնակ գեղանկարիչ ու արձանագործ Ռուդոլֆ Սաֆարովը (Սաֆարյան, 1938–1994) և ուրիշներ:

Կանցնեն տարիներ ու տասնամյակներ, ասպարեզ կգան նոր նկարիչներ և քանդակագործներ, որոնք կրկին ու կրկին կդիմեն Կոմիտասի անմոռաց կերպարին, որովհետև, ինչպես ժամանակին նկատել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը՝ «Հայ ժողովուրդը կոմիտասեան երգին մէջ գտաւ, ճանչցաւ իր հոգին, իր ոգեկան ինքնութիւնը: Կոմիտաս վարդապետ սկիզբ մըն է, որ վախճան չունի: Ան պիտի ապրի հայ ժողովուրդով, հայ ժողովուրդը պիտի ապրի իրմով, ինչպէս երէկ, ինչպէս այսօր, այնպէս ալ յաւիտեան»¹³:

¹³ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ // Էջմիածին, 1969, Բ, Փետրուար, էջ 4:

KOMITAS IN ARMENIAN ART

AGHASYAN A.

Summary

Key words: *Komitas, composer, Armenian art, painting, sculpture, monuments, monumental plastic arts.*

Many Armenian artists have addressed the image of Komitas in different genres of fine arts. Paintings by such artists as Gevorg Bashinjaghyan, Panos Terlemezyan, Yeghishe Tadevosyan and Levon-Serovbe Kyurkchyan are of particular interest as they knew the great composer personally.

Later, starting from the period of the Khrushchev Thaw, the period of moderate liberalism, the great composer's image became the source of inspiration in the paintings and drawings by Martiros Saryan, Gevorg Grigoryan (Giotto), Yervand Kochar, Dmitri Nalbandyan, Hrachya Rukhkyan, Hovhannes Zardaryan, Hakob Hakobyan, Suren Safaryan, Grigor Khanjyan, Sargis Muradyan, Edward Artsrunyan, Henri Elibekyan, Rudolf Khachatryan and many others.

The first statues of Komitas were created only after the Great Patriotic War in the mid 1940s. Later on original statues dedicated to Komitas were sculpted by such renowned masters of easel painting and monumental plastic arts as Yervand Kochar, Ara Sargsyan, Nikoghayos Nikoghosyan, Sargis Baghdasaryan, Khachatur Iskandaryan, Ghukas Chubaryan, Ara Harutyunyan, Artashes Hovsepyan, Arto Chakmakchyan, Levon Tokmajyan, David Yerevantsi.

Monuments to Komitas are erected in Yerevan (by sculptor Ara Harutyunyan), Vagharshapat (by Yervand Kochar), Detroit (by Arto Chakmakchyan), Paris by (Arshavir Yeghiazaryan and David Yerevantsi), Quebec (by Samvel Ghazaryan) and St. Petersburg (by Levon Beybutyan).

ОБРАЗ КОМИТАСА В АРМЯНСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

АГАСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: *Комитас, композитор, армянское изобразительное искусство, живопись, графика, скульптура, памятник.*

К образу Комитаса обращались многие из армянских художников – в разных видах и жанрах изобразительного искусства. Особый интерес представляют полотна таких мастеров, как Геворк Башинджагян, Фанос Терлемезян, Егише Тадевосян и Левон-Серовбе Кюркчян, которые были лично знакомы с гениальным композитором.

Впоследствии, начиная со времен «оттепели» – умеренного хрущевского либерализма, образ великого музыканта все чаще становился источником творческого вдохновения в живописных и графических произведениях Мартироса Сарьяна, Геворка Григоряна (Джотто), Ерванда Кочара, Дмитрия Налбандяна, Грачьи Рухкяна, Ованеса Зардаряна, Акопа Акопяна, Сурена Сафаряна, Григора Ханджяна, Саркиса Мурадяна, Эдуарда Арцруняна, Генри Элибекяна, Рудольфа Хачатряна и многих других.

Первые скульптурные работы с изображением Комитаса появились лишь в середине 1940-х годов, сразу же после окончания Великой Отечественной войны. Позже с посвященными ему самобытными произведениями выступили такие признанные мастера армянской станковой и монументальной пластики, как Ерванд Кочар, Ара Сарксян, Николай Никогосян, Сергей Багдасарян, Хачатур Искандарян, Гукас Чубарян, Ара Арутюнян, Арташес Овсепян, Арто Чакмакчян, Левон Токмаджян, Давид Ереванци и другие.

Памятники Комитасу установлены в Ереване (скульптор – Ара Арутюнян), Вагаршапате (скульптор – Ерванд Кочар), Детройте (скульптор – Арто Чакмакчян), Париже (скульпторы – Аршавир Егиазарян и Давид Ереванци), Квебеке (скульптор – Самвел Казарян) и Санкт-Петербурге (скульптор – Левон Бейбутян).

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ,
abekaryan@mail.ru

ՄՈՆԻՏԱԼԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1962–1968)

Քանալի բառեր՝ Սիյուռք, մոնրեալահայ գաղութ, եկեղեցի, «Մամիկոնյան» մշակութային միություն, «Հայ տուն», թատերախումբ, «Բուրաստան» հանդես:

Մոնրեալի հայ գաղութը սկսել է ձևավորվել դեռևս 1920-ական թվականներին, սակայն հայերն այստեղ հիմնականում հաստատվել են 1950-ական թվականների կեսերից¹: Մերձավոր Արևելքի երկրներում ենթարկվելով քաղաքական ու տնտեսական հալածանքի՝ հայերն ստիպված եղան լքել տասնյակ տարիների ընթացքում ստեղծած իրենց «տունն ու եկեղեցին, դպրոցն ու ակումբը, թափառական հայու ցուպը դարձնել ձեռք առած եկած ու հաստատուած էին Գանատայի այս հեռավոր ափերը»²: Այստեղ արժե նշել, որ օտարության մեջ ապրող հայերը, մի անգամ ևս ընտրելով անձանոթ և անապավեն տարագրության ուղին, իրենց հետ բերեցին այն, ինչ անբաժան էր իրենց արյունից ու էությունից՝ պատվասիրության, ազգային արժանապատվության բարձր զգացումը: Նույնիսկ երկու հարյուր հոգուց պակաս հայ տղամարդիկ ու կանայք, 1950-ական թվականների կեսերին հաստատվելով Մոնրեալում՝ անստույգ, անորոշ ապագայով, սկսել են խոսել, խորհել, վիճաբանել, երազել ոչ թե անձնական բարօրության, սեփական ընտանիքի կերտման ու վայելք-

¹ Կանադահայ գաղութի կազմավորման և զարգացման մասին մանրամասն տե՛ս մեր հետևյալ հոդվածները Կանադահայ գաղութի պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, 565/1, էջ 21–29. Կանադահայ գաղութի կազմավորումը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Հասարակական գիտություններ, 1996, 89/2, էջ 52–64. Կանադահայ գաղութի զարգացումը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Հասարակական գիտություններ, 1998, 95/2, էջ 43–53:

² Սէֆերեան Ն., Քսանամեակ Սուրբ Յակոբ Եկեղեցւոյ շաբաթօրեայ վարժարանի, Հորիզոն, Մօնթրէալ, 1980, 19 մայիսի, 2:

ների, այլ օտարության մեջ ազգապահպան աշխատանքին լծվելու, հայեցիությունը պահպանող տաճարների և օջախների ստեղծման մասին³:

Դեռևս 1920-ական թվականների վերջերին, Մոնրեալ գաղթած փոքրաթիվ հայերը Նյու Յորքի Առաջնորդարանի հովանու ներքո անմիջապես կազմավորել են ծխական խորհուրդ, որն էլ հետագայում հանդիսացել է Մոնրեալի Հայաստանյայց առաքելական Սուրբ եկեղեցու ստեղծման հիմնաքարը (1957-ին Կանադայի իշխանությունները ստորագրել են երկրում եկեղեցու պաշտոնական ճանաչման դիմումը): Սկզբնական շրջանում, եկեղեցական արարողությունները՝ տարին չորս անգամ, կատարվել են հրավիրված հոգևորականի կողմից, սեփական տներում և վարձու սենյակներում, իսկ 1962-ին գնվում է երկու հարակից շինություն, որոնցից մեկը դառնում է Մոնրեալի հայ համայնքի կենտրոնը և անվանվում «Հայ տուն», որտեղ անցկացվում են հավաքույթներ, ժողովներ, ճաշկերույթներ, դասախոսություններ, թատերական և մշակութային երեկույթներ, հայոց լեզվի դասավանդում և այլ միջոցառումներ: Եկեղեցին այստեղ դառնում է գաղթական հայի միակ հոգեկան հենարանը, նրա մխիթարության, քաջալերության, ուժի և հույսի աղբյուրը:

Ինչպես սփյուռքի առաքելական բոլոր եկեղեցիները, այնպես էլ Մոնրեալի թեմը հայի համար չի հանդիսացել լոկ կրոնական հաստատություն, այլ ծառայել է որպես կարևոր ազդակ՝ հայերի միասնականության և ազգապահպանության գործում: Նրա ծոցից են ծնունդ առել Մոնրեալում գործող գրեթե բոլոր հայապահպան և ազգային կազմակերպությունները՝ կուսակցական, բարեգործական, մշակութային, երիտասարդական և այլն: Եկեղեցու անդամների որոշմամբ և քվեարկությամբ է ընտրվել Կանադական հայկական կոնգրեսի (Canadian Armenian Congress) Մոնրեալի վարչությունը, որն զբաղվել է հայերի Կանադա գաղթելու գործերով: Մոնրեալի եկեղեցին մինչև 1962 թվականը չի ունեցել իր սեփական տաճարը, սակայն ունեցել է Կանադայի կառավարության կողմից տրված բոլոր պաշտոնական իրավունքները՝ վավերացնելու հայ համայնքի ծննդի, ամուսնության և մահվան արձանագրությունները: Եկեղեցին ունեցել է նաև իր մշտական հոգևոր հովիվը, եկեղեցական արարողությունները կատարվել են յուրաքանչյուր կիրակի՝ Մոնրեալի Անգլիկան եկեղեցու կողմից սիրահոժար տրամադրված մատուռում:

Եվ այսպես, սկսած 1962-ից Մոնրեալի ազգային եկեղեցին և հայ համայնքն ունեցել են իրենց գործունեության կենտրոնը՝ «Հայ տուն» անվանու-

³ Հայաստանեայց Եկեղեցույ դերը Մոնրեալի հայ գաղութի կազմութեան մէջ, Բուրաստան, 1967, թիւ 50, էջ 9:

մով: «Հայ տունը» մոնրեալահայերի համար, իրոք, դարձել է հայ մշակույթի ու հավատքի պահպանման բացառիկ կենտրոն⁴: Ելնելով դրանից, մոնրեալահայերն անտարբեր չեն մնացել մշակույթի հանդեպ, և եկեղեցու հովանու ներքո հավաքվել են «Հայ տան» մեջ և ստեղծել բազմաթիվ հանձնախմբեր ու վարչություններ, մշակութային, բարեգործական, կանանց, երիտասարդական, հայրենակցական, մարզական և այլ կազմակերպություններ, շաբաթօրյա և կիրակնօրյա վարժարաններ: 1963-ից լույս է ընծայվել «Բուրաստան» եկեղեցական, գրական և մշակութային ամսաթերթը (հետագայում՝ կրոնաբարոյական, մշակութային երկամսաթերթ): Ցավոք, այնպիսի հեղինակավոր հանրագիտարանում, ինչպիսին է «Հայ Սփյուռք հանրագիտարանը», տեղ է գտել անճշտություն՝ «Բուրաստան» երկամսյա (չնայած այն նախապես եղել է մեկամսյա) հանդեսի լույս ընծայման սկիզբ համարվել է 1964 թվականը, մինչդեռ այդ թվականը դրա հրատարակության երկրորդ տարին է⁵:

1960-ական թվականներին Մոնրեալում հայերի թվաքանակի արագընթաց և զգալի աճը հայ համայնքի առջև դրեց նոր հիմնախնդիր. անհրաժեշտություն դարձավ ձեռք բերել ավելի մեծ և ավելի հարմար հողակտոր՝ եկեղեցի և մշակութային կենտրոն կառուցելու համար, քանի որ «Հայ տունը» արդեն մեծ դժվարությամբ էր կարողանում ապահովել օրեցօր աճող ու ծավալվող մոնրեալահայ գաղութի կրոնական, մշակութային ու կրթական պահանջմունքները, հատկապես հայոց լեզվի պահպանումը և հայ զավակների հայեցի դաստիարակության գործընթացը: Բացի դրանից, «Հայ տունը», որտեղ կատարվում էին նաև եկեղեցական արարողություններ, եկեղեցական կառույց չէր, իսկ «հայ ժողովուրդը, ուր որ գտնուած է եւ ինչ պայմաններու ալ տակ, իր գոյատեւումը պահպանելու եւ զայն յաջորդ սերունդներու փոխանցելու մտահոգութեամբ եւ վճռական կամքով զիտցած է իր լումաներով կառուցանել իր սեփական եկեղեցին, իր սեփական դպրոցը եւ իր սեփական մշակութային

⁴ Մէթր Հ. Սիւմպիլեան, Մշակույթը (խմբագրական), Բուրաստան, 1964, 16, էջ 1-2:

⁵ Տե՛ս Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 335 և 341: Այդ անփութությունն առավել ևս անհասկանալի է, քանի որ վերոհիշյալ հանրագիտարանի «Կանադա» բաժնի հեղինակը կանադահայ Ն. Ուզունյանն է, ով երկար տարիներ եղել է Մոնրեալի Հայաստանյայց առաքելական Սուրբ եկեղեցու «Մամիկոնեան» մշակութային միության ատենադպիրը և ատենապետը: Ի դեպ, հանրագիտարանի այդ բաժինը, մեր կարծիքով, ներկայացված է բավական պարզունակ, մակերեսային, ոչ լրիվ և զերծ չէ առանձին թերություններից (օրինակ, էջ 332-ում սխալմամբ նշվում է, որ Զորջթաունի տղաները 1936-ին են հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, իսկ էջ 341-ում արդեն բերված է ճշգրիտ տարեթիվը՝ 1926):

կեդրոնը»⁶: Մոնրեալի հայ գաղութը, չնայած այն հանգամանքին, որ նորաստեղծ էր և բաղկացած էր տարբեր երկրներից գաղթած ու տարբեր ըմբռնումներ ունեցող հայորդիներից, չէր կարող բացառություն կազմել և մոտ ապագայում նույնպես պետք է ունենար իր սեփական եկեղեցին, դպրոցը և սեփական մշակութային կենտրոնը: Այդ մասին հիշատակում է նաև Կ. Պոլսի «Մարմարա» թերթը⁷: Իրոք, 1965-ին եկեղեցին քաղաքի գեղատեսիլ վայրերից մեկում մոնրեալահայերի ինքնաբուխ նվիրատվություններով գնում է հողատարածք⁸, հետագայում ստանում է նաև քաղաքապետարանի արտոնագիրը⁹:

Սակայն, նոր եկեղեցի չի կառուցվում, այլ՝ 1970-ին, «օտար եկեղեցիի մը գետնայարկի մատուռէն, մեծ ոստում մը կատարելով», գնվում է մի ընդարձակ կալվածք՝ «իւր հսկայ տաճարով, յարակից սրահներով, բազմաթիւ սենեակներով եւ այլ յարմարութիւններով»¹⁰, որը նույն թվականին անհրաժեշտ նորոգման, բարեկարգման ու հարդարման աշխատանքներից հետո օծվում է որպես առաջնորդարան՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով:

Ինչպես տեղեկանում ենք «Բուրաստան» ամսաթերթից, 1962-ի փետրվարի 21-ին և 22-ին Մոնրեալի հայ համայնքի մի քանի խանդավառ անդամներ, հիմնականում՝ պոլսահայեր, ձեռնամուխ են եղել «Վարդանանք» ողբերգության բեմադրությանը, որից ցուցադրել են ընդամենը երկու արար¹¹: Հավանաբար, բեմադրել են հատվածներ արևմտահայ գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Սմբատ Բյուրատի (Տեր-Ղազարենց, 1862–1915) «Ավարայրի արծիվը կամ Վարդանանք» երկից, քանի որ այդ երկը 1960-ական թվականներին, ինչպես նշում է Կարո Շամյանը, Վարդանանց մասին գրված «գործերէն միակն է որ տակաւին կ'երեւի մեր բեմերուն վրայ»¹²: Ներկայացումը հանդիսականներն ընդունել են ջերմությամբ, իսկ դերակատարները՝

⁶ Սեփական եկեղեցի, դպրոց եւ մշակութային կեդրոն (խմբագրական), Բուրաստան, 1967, 50, էջ 1:

⁷ **Յովնանեան Յ.**, Գանատահայ լուրեր Մօնթրէալէն, Մարմարա, 1965, 12 մայիսի, էջ 2:

⁸ Տե՛ս **Քէսթեքեան Յ.**, Աւետիս Մօնթրէալի հայ ժողովուրդին. Հայաստանեայց եկեղեցոյ հողը գնուած է, Բուրաստան, 1965, թիւ 28, էջ 7–8:

⁹ Սեփական եկեղեցի, դպրոց եւ մշակութային կեդրոն (խմբագրական), Բուրաստան, 1967, 50, 3:

¹⁰ Մեր եկեղեցին՝ տասը տարի ետք (խմբագրական), Բուրաստան, 1980, թիւ 200, էջ 2:

¹¹ Տե՛ս Մամիկոնեան մշակութային միութիւն, Բուրաստան, 1965, թիւ 23–24–25, էջ 15:

¹² **Շամյան Կ.**, Վարդանանց եղելութիւնը մեր մշակոյթին մէջ, Բուրաստան, 1968, 55, էջ 21:

Բեքարյան Ա.

ոգևորված հաջողությունից, որոշում են ստեղծել մի թատերախումբ և իրենց առաջին ներկայացման պատվին այն անվանել «Մամիկոնյան»: Թատերախմբի ատենապետուհու և բեմադրիչի պարտականություններն ստանձնել է Էլրա Աքքիպրիթյանը¹³, Մոնրեալի «փոքր նորակազմ» գաղութի «տիպար հայուհի մը», ով «դժուարութիւններու դէմ, մաքառող, վճռական կին մը եղած է»¹⁴:

1962–1964 թվականների ընթացքում վերոհիշյալ թատերախումբը Մոնրեալի Ուկրաինական սրահում է. Աքքիպրիթյանի բեմադրությամբ հայ հասարակայնությանը ներկայացրել է մի շարք թատերգություններ: Այսպես, 1962-ի սեպտեմբերի 10-ին ներկայացվել է Հ. Ամիրենցի «Թիւ 5 խելագարը»¹⁵ զավեշտախաղը, 1963-ի մարտի 9-ին՝ «Վարդանանք» ողբերգությունը (ամբողջությամբ), իսկ 1964-ի փետրվարի 23-ին՝ «48 օխանոց գլխու փորձանքը» երեք արարով զավեշտախաղը: Այդ նույն թվականին էլ թատերախումբը ներկայացնում է «քրքչալիւր զավեշտ մը՝ բազմաթիւ անգամներ Պոլսոյ եւ զանազան վայրերու մէջ ներկայացված եւ մեծ ժողովրդականութիւն շահած Գրիմ Սիմոնի»¹⁶ «Հարս եւ կեսուր» կատակերգությունը¹⁷:

1963-ի ապրիլի 6-ին Մոնրեալի եկեղեցու ծխական խորհրդի որոշմամբ «Հայ տան» սրահում կազմակերպվել է երեկույթ՝ նվիրված «Մամիկոնեան»

¹³ Աքքիպրիթյան Էլրա (ծնվ. 1930, Կ. Պոլիս) – ավարտել է Բանկայթիի (Կ. Պոլիս) Անադարտ հողության հայ կաթոլիկ քույրերի Ս. Հռիփսիմյանց վարժարանը: 1957-ին հաստատվել է Կանադայում: Երկար տարիներ եղել է «Մամիկոնեան» թատերախմբի ատենապետուհին, որին հետագայում փոխարինել են Նուրհան Ուզունյանը, Արաքսի Արթինյանը, Սելմա Քեքլիկյանը և ուրիշներ:

¹⁴ Մամիկոնեան թատերախումբը եւ գեղարուեստական կեանքը Մօնթրէալի մէջ, Մարմարա, 1964, 12 ապրիլի, 3:

¹⁵ Տե՛ս 3-3-3. Ամիրենց (Յովհաննէս Ամիրեան), Թիւ 5 խելագարը, Քրքչալիւր կատակերգութիւն, Երեք արար եւ մէկ պատկեր, Կ. Պոլիս, 1921: Պոլսահայ երգիծաբան Հովհաննէս Ամիրենցը (Ամիրյան, 1872–1966) խմբագրել է «Զուռնա» երգիծական թերթը, հրատարակել «Ծիծաղներ» (1909), «Աղջիկներու լոթարիան» (1914), «Անկուտիներուն տարեցոյցը» (1915, 1919, 1921, 1922), «Ակնցի Հաճի աղան եւ սամաթիացի Գոհար տուտուն» (1920), «Սինէմա հի, հի, հի, հա, հա, հա» (3 պրակ, 1921) գործերը և այլն: Հետագայում ձեռնադրվել է հոգևորական և մեկնել Բուենոս Այրես, դարձել տեղի հայոց քահանան:

¹⁶ Գրեմ Սիմոն (Սիմոն Էքմեքճյան, 1891–1962), սփյուռքահայ երգիծաբան, դերասան, ստորագրել է նաև Զինվոր Սիմոն, Սիմոնե, Էշեք Սիմոն և այլ ծածկանուններով: Նվիրվել է արվեստի զանազան ճյուղերի՝ երգիծական ոտանավորներից մինչև թատերգություններ, աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին՝ «Կավոշ», «Հոս-հոս», «Կիկօ» և այլն: Հանրահայտ կատակերգություններն են՝ «Դայի Կարապետ» և «Հարս ու կեսուր»:

¹⁷ Մօնթրէալի «Մամիկոնեան թատերախումբ»-ի կոչը հայ երիտասարդութեան, Բուրաստան, 1964, թիւ 15, էջ 15:

թատերախմբին, որտեղ բարձր գնահատականի է արժանացել ինչպես թատերախմբի, այնպես էլ դրա ատենապետուհի և բեմադրիչ է. Արքիպրիթյանի գործունեությունը: Մասնավորապես նշվել է թատերախմբի վերջին՝ «Վարդանանք» թատերգության շատ հաջող բեմադրությունը (խոսքը 1963-ի մարտի 9-ի բեմադրության մասին է): Երեկոյթին ներկա են եղել նաև Շարլ Ազնավուրի մայրը և դուստրը¹⁸:

1964-ի դեկտեմբերին թատերախումբը համալրվում է նոր ուժերով, ընդլայնում իր գործունեության շրջանակը և վերակազմավորվում է որպես «Մամիկոնեան մշակութային միություն, որի «միակ նպատակն է (ընդգծումը մերն է – Ա.Բ.), մեր ազգային արուեստի լեցուն գանձարանը բանալ մեր ժողովուրդին առջև եւ անկէ կաթիլ առ կաթիլ ծանօթացնել Հայ Արուեստին հրաշալիքները»¹⁹: Միության վարչության անդրանիկ կազմում ընդգրկվել են Արժանապատիվ Տեր Ղևոնդ քահանա Փափազյանը (հովիվ), Էդա Արքիպրիթյանը (ատենապետուհի), Հակոբ Քեսթեքյանը (փոխատենապետ), Նուրհան Ուզունյանը (ատենադպիր), Արամ Մելքոնյանը (փոխատենադպիր) և այլք²⁰:

Իրոք, «Մամիկոնեան» մշակութային միությունը, բացի ներկայացումներից, հետագայում կազմակերպել է բազմաթիվ մշակութային երեկոյթներ: Այսպես, 1965-ի հունվարի 30-ին «Հայ տան» մեջ կազմակերպվել է առաջին մշակութային երեկոն՝ նվիրված հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին: Մեծ բանաստեղծի ստեղծագործություններից արտասանվել են հատվածներ: Երեկոյթի ուղագրավ պահերից էր Հ. Թումանյանի «Թագավորը և չարչին» ոտանավորի դրամատիկ մատուցումը և «Անուշ» օպերայից մեներգի կատարումը: Երեկոյի ընթացքում Պետրոս Գույումճյանն²¹ ունկնդիրներին է ներկայացրել իր վերջին բանաստեղծությունը՝ նվիրված «անմահ

¹⁸ Տե՛ս Մամիկոնեան թատերախումբի նուիրում երեկոյթ, Բուրաստան, 1963, 2, էջ 15–16:

¹⁹ Մամիկոնեան մշակութային միություն, Բուրաստան, 1965, թիւ 23–24–25, էջ 16:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

²¹ Գույումճյան, Պետրոս (1910–1965), սփյուռքահայ մանկավարժ, բանաստեղծ, լրագրող: Հաճախել է Կ. Պոլսի Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության վարժարանը, բայց չի ավարտել: Երկար տարիներ աշխատակցել է Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթին և «Կավոզ» երգիծական հանդեսին: Քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով հեռացել է Թուրքիայից և երկար դեգերումներից (Սիրիա, Ֆրանսիա, Մոնրեալ) հետո ի վերջո հաստատվել է Տորոնտոյում: Աշխատակցել է «Բուրաստան» ամսաթերթին:

քերթողապետ» Հովհաննես Թումանյանին և «Մամիկոնեան» մշակութային միությանը²²:

Երեկոյթ-հանդեսը մեծ տպավորություն է թողել ներկաների վրա, որոնք դժվարությամբ են հեռացել «Հայ տնից»²³:

1965-ի մարտի 6-ին, «Մամիկոնեան» մշակութային միությունը «Հայ տան» մեջ կազմակերպել է երկրորդ երեկոն՝ նվիրված պոլսահայ ռոմանտիկ քնարերգու, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Սիպիլի (Զաբել Հովհաննեսի Խանջյան, Զապել Ասատուր, 1863–1934) հիշատակին: Էմմա Արսլանյանի բացման խոսքից հետո, Նուրիան Ուզունյանը, «իրեն յատուկ քաղցր լեզուով եւ ուսուցչի վայել համոզիչ ու յստակ ոճով»²⁴, ունկնդիրներին ծանոթացրել է Սիպիլի կյանքին ու գրական գործունեությանը: Երիտասարդ դերասանների՝ Նադյա և Արշալույս Դշխոյան քույրերի, Վերժին Քեսթեքյանի և փոքրիկ Հերա Աքքիարիթյանի հաջող խաղարկությամբ ներկայացվել է նաև Սիպիլի «Որբուհի» թատերգությունը:

Նույն թվականի մայիսի 16-ին խնդրո առարկա հաստատությունը «Հայ տան» մեջ կազմակերպել է հայ երաժշտությանը նվիրված երեկո՝ հայ մայրերի պատվին, որի ընթացքում իր առաջին ելույթն է ունեցել նաև Հարություն Թումանյանի ղեկավարությամբ ստեղծված նորակազմ մանկական երգչախումբը: Երեկոյի ընթացքում կատարվել են հատվածներ Արամ Խաչատրյանի, Բարսեղ Կանաչյանի, Գուրգեն Ալեմշահի, Աշոտ Սաթյանի և ուրիշների ստեղծագործություններից, ինչպես նաև ժողովրդական երգեր²⁵: Իսկ հուլիսի 8-ին՝ չորեքշաբթի երեկոյան, այդ միության նախաձեռնությամբ մոնրեալահայ հասարակությանն առաջին անգամ ներկայացվել է հայերեն կինոֆիլմ՝ Ռիջընթ պատկերասրահում ցուցադրվել է «Հայֆիլմ» կինոստուդիայի արտադրության «Առաջին սիրո երգը»²⁶:

²² **Գույումճեան Պ.**, Տաղ՝ ազգային անմահ քերթողապետ, Յովհաննէս Թումանեանէ մինչեւ Մամիկոնեան մշակութային միութիւն, Բուրաստան, Բ. տարի (ամսաթերթի 1965-ի առաջին համարներում Գ-ի փոխարեն թյուրիմացաբար նշվում է Բ):

²³ Տե՛ս Արաքս, Գեղարուեստական երեկոյ նուիրուած՝ անմահ քերթող Յովհաննէս Թումանեանի, նույն տեղում, էջ 22:

²⁴ Արաքս, Գեղարուեստական երեկոյ նուիրուած քնարերգակ բանաստեղծուհի Զապել Ասատուրի (Սիպիլ), Բուրաստան, 1965, թիւ 21, էջ 18:

²⁵ Տե՛ս Երաժշտական երեկոյ, կազմակերպութեամբ Մամիկոնեան մշակութային միութեան, ի պատիւ մայրերու, Բուրաստան, 1965, թիւ 23-24-25, էջ 16:

²⁶ Հայկական ֆիլմի ցուցադրութիւն, նույն տեղում, 17:

1965-ի հոկտեմբերի 24-ին՝ կիրակի օրը, տվյալ հաստատությունը, նշել է Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տպագրության 300-ամյակը՝ «Հայ տան» մեջ կազմակերպելով հայ թատրոնի պատմությանը նվիրված երեկույթ-հանդես²⁷:

Անդրադարձ է կատարվել նաև թարգմանական թատերգություններին: Այդ առնչությամբ Վահրամ Փափազյանի մասին հիշողություններով հանդես է եկել Տիգրան Մելիքյանը, ներկայացվել է «Օթելլո» ողբերգության երրորդ արարի չորրորդ տեսիլը՝ մոներալաբնակ սիրված ուսուցիչ Գեղամ Սիմոնյանի (Օթելլո) և Նադյա Դժխոյանի (Դեզդեմոնա) շատ հաջող դերակատարությամբ: Մոլիերի «Ագահի» (արար 5, տեսիլ 5)՝ իր հարստությունից զրկված հերոսի հուզումները և ապրումները ճշմարտացիորեն է ներկայացրել Մարտիրոս Շատախցյանը:

Վերջապես, անդրադառնալով հայ արդի թատրոնի պատմությանը, նշենք, որ Վարդգես Պարոնը և Աիդա Ծերունյանը հաջողությամբ կատարել են Վ. Աճեմյանի «Նա գտել է իր տեղը» ներկայացումն տեսարան մը²⁸: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը գնում է անվանի մանկավարժ, պրոֆեսոր Վարդան Աճեմյանի (1905–1977) թատերական մանրապատման մասին, առավել ևս, որ դա վկայում է նաև երեկույթ-հանդեսի ականատեսներից մեկը²⁹:

Ինչպես ամեն տարի, այնպես էլ 1966-ին, «Մամիկոնեան» մշակութային միությունը անդրադարձել է Վարդանանց տոնին՝ փետրվարի 26-ին, կազմակերպելով գեղարվեստական երեկո: Բացման խոսքով հանդես է եկել միության փոխատենապետ Հակոբ Քեսթեքյանը³⁰: Այնուհետև, Սոնա Շատախցյանն արտասանել է Վահան Թեքեյանի «Խորհուրդ Վարդանանց», իսկ Դենի Թոփալյանը՝ Մառի Աթմաճյանի³¹ «Վարդան Մամիկոնեան» բանաստեղծությունը:

²⁷ Տե՛ս Բուրաստան, 1965, թիւ 27, էջ 22. Հայ թատրոնի ծաղկաքաղը, Բուրաստան, 1965, թիւ 28, էջ 27:

²⁸ Հայ թատրոնի ծաղկաքաղը, Բուրաստան, 1965, 28, էջ 27:

²⁹ Տե՛ս **Ներկայ մը**, Մամիկոնեան թատերախմբին գործունեությունները «Քուլիս», 1966, № 458, 15 հունվարի, էջ 25:

³⁰ Գեղարուեստական երեկույթ Վարդանանց տոնին առթիւ, Բուրաստան, 1966, թիւ 33, էջ 18:

³¹ Աթմաճյան, Մառի Միհրանի (1913–1999), սփյուռքահայ բանաստեղծուհի, գրական-հասարակական գործիչ, ծնվել է Բաֆրայում (Թուրքիա): Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ընտանիքով տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունը՝ Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանում: 1922-ին տեղափոխվել է Հունաստան, որտեղ ավարտելով հայկական նախակրթարանը՝ մեկ տարի հաճախել է Սալոնիկի ֆրան-

Բեքարյան Ա.

Երեկոյի գլխավոր մասը կազմել է Սմբատ Բյուրատի «Վարդանանք» թատերգության չորս տեսարանների ներկայացումը: Ներկայացման ընթացքում Արշալույս Դշխոյանն արտասանել է Ժակ Հակոբյանի³² «Կանք ու կը մնանք» բանաստեղծությունը, առանձին տեսարաններում հնչած երգերը կատարել է Ա. Գալայճյանի փոքր խումբը, իսկ մեներգով հանդես է եկել Աիդա Ծերունյանը:

Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տպագրության 300-ամյակին նվիրված միջոցառումների շրջանակներում 1966-ի հոկտեմբերին «Մամիկոնեան» մշակութային միությունը նախաձեռնել և իրականացրել է մի շարք այլ միջոցառումներ: Այսպես, հոկտեմբերի 15-ին միությունը «Հայ տան» մեջ կազմակերպել է մշակութային երեկո՝ նվիրված հայ մանրանկարչությանը: Երիտասարդ պոլսահայ ճարտարագետ Կարո Շամյանը իր մեկուկես ժամյա բավական հետաքրքիր և դյուրընկալելի դասախոսության մեջ վերլուծել է Մայր Հայաստանում, Կիլիկիայում և տարբեր հայ գաղթօջախներում մանրանկարչական դպրոցների զարգացման հիմնական հատկանիշները, բացատրել այն ազդեցություններն ու փոփոխությունները, որոնք կրել են այդ դպրոցները դարերի ընթացքում³³:

սիական իգական լիցեյ: 1925-ին տեղափոխվել է Հալեպ, 1928-ին՝ Եթովպիա, իսկ 1929-ին՝ Փարիզ, որտեղ հետևել է Մարգարիտ Բաբայանի երաժշտական և Սորբոնի համալսարանի գրականության դասընթացներին: 1930-ական թվականներից բանաստեղծություններ է տպագրել «Ջանք», «Մշակոյթ», «Անահիտ», «Պայքար», «Բազմավեպ», «Նոր գիր» և այլ պարբերականներում: Հրատարակել է Գողգոթայի շուշաններ (1947), Աստեղաքաղ (1951), Յալիտենական ուղիներ (1956), Գաղթաշխարհի երգեր (1961), Ոսկի գեղօն (1967), Հրեղեն աշտարակ (1970), Վերջալույսէն առաջ (1974), Յուրեղական ուղիներով (1974) բանաստեղծությունների ժողովածուները և այլ գործեր: Երկար տարիներ եղել է ֆրանսահայ գրողների միության նախագահը:

³² Հակոբյան, Ժակ (Ժագ) Ստեփանի, սփյուռքահայ բանաստեղծ, ծնվել է 1917-ին Երուսաղեմում: Փոքր հասակից տեղափոխվել է Եգիպտոս, սովորել Գալուստյան և Պերպերյան վարժարաններում, ֆրանսիական լիցեյում: Ավարտել է Կահիրեի համալսարանը (1942)՝ քիմիկոս-դեղագործի մասնագիտությամբ: 1968-ից հաստատվել է ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Փասադենա քաղաքում: 1938-ին հրատարակել է բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ Գաղտնի ճամբան խորագրով, որն արժանացել է Վ. Թեքեյանի դրական գնահատականին՝ մամուլում: Հետագայում հրատարակել է Մեղրալուսին (1943), Մարդ մը մեռավ (1947, նվիրված Վ. Թեքեյանի հիշատակին), Մեսրոպաշունչ (1947), Վերածնունդ (1949), Ոսկեդափնի (1957), Մասիսածին (1963), Ջահեր (1964), Հայատուրփ (1970, չափածո վեպ), Ուլունքաշար (1983) և այլ ժողովածուներ: Գրել է նաև թատերգություններ՝ հայրենաբաղձության և կարոտի զգացումներով:

³³ **Զարմունի Օ.**, Հայը, Բուրաստան, 1966, թիւ 40, էջ 14:

«Մամիկոնեան» մշակութային միությունը 1967-ին նույնպես հաճախակի կազմակերպել է մշակութային գեղարվեստական երեկոներ: Այսպես, օրինակ, հունվարի 23-ին երկարատև և համառ աշխատանքից հետո կազմակերպել է «Հայ տան» մատենադարանի բացման արարողությունը, իսկ 1967-ի փետրվարի 25-ին, միությունը, հավատարիմ մնալով իր անվանն ու կոչմանը, «Հայ տան» սրահում կազմակերպել է բանախոսական-գեղարվեստական երեկո՝ նվիրված Վարդանանց հերոսամարտի հիշատակին³⁴:

1967-ի ապրիլի 8-ին միությունը «Հայ տան» սրահում կազմակերպել է դասախոսական երեկո՝ նվիրված հայ թատրոնին: Բացման խոսքով հանդես է եկել միության ատենապետ Նուրիան Ուզունյանը՝ ներկայացնելով հրավիրված դասախոսի՝ սփյուռքահայ հանրաժանոթ դերասան և երգիծաբան Խ. Տետեյանի³⁵ համառոտ կենսագրականը: Խորեն Տետեյանն իր «Թատերական ակնարկներ եւ յուշեր հայ բեմէն» թեմայով դասախոսության մեջ մանրամասնորեն նկարագրել է հայ թատրոնի ստեղծման պատմությունը: Խ. Տետեյանը հակիրճ ներկայացրել է նաև հայ թատրոնի ականավոր դերասաններ Վահրամ Փափազյանի (1888–1968), Հովհաննես Զարիֆյանի (1879–1937), Հովհաննես Աբեյանի (1865–1936), Արշակ Պենյանի (1867–1923), Թովմաս Ֆասուլյաճյանի (1843–1901), Հրաչյա Ներսիսյանի (1895–1961) և անզուգական դերասանուհի Սիրանուշի (1857, այլ տվյալներով՝ 1862–1932) կյանքն ու թատերական գործունեությունը՝ դասախոսությունը համեմելով իր անձնական կյանքի հուշերով և զվարճալի դեպքերով:

³⁴ **Մարտիշատ**, Վարդանանցի տոնակատարութիւնը Հայ տունէն ներս, Բուրաստան, 1967, թիւ 42, էջ 20:

³⁵ Տետեյան, Խորեն (1901–1980), սփյուռքահայ դերասան, սկզբնական կրթությունն ստացել է Զմյուռնիայի Մեսրոպյան և Պոյաճյան վարժարաններում: Փոքր հասակից ունեցել է դերասանական ձիրք և հակում: Զմյուռնիայի «Արտավազդ» թատերախմբի հիմնադիրներից է (1919), եղել է Վ. Փափազյանի և Հ. Աբեյանի խաղընկերը: 1922-ին տեղափոխվել է Սալոնիկ, որտեղ հիմնադրել է հայկական թատերախումբ՝ Հ. Զարիֆյանի մասնակցությամբ: 1930–1963 թվականներին բեմական գործունեություն է ծավալել Կահիրեում, իսկ այնուհետև՝ Կանադայում: Աշխատակցել է նաև «Արևելյան մամուլ», «Կամիթ», «Արև», «Կես կատակ կես շիտակ», «Պայքար», «Նոր օր», «Ապագա», «Մարմարա», «Քուլիս» և այլ պարբերականներին: Հրատարակել է «Ժպիտ» (1947) խորագրով երգիծական պատմվածքների ժողովածուն և «Երիտասարդի մը յուշատետրը...» (1949) վիպակը, գրել է «Թատերական ակնարկներ» (1963), «Կենսագրական գիծեր» գործերը և մոտ մեկ տասնյակ թատերգություններ, ինչպես նաև թատերգության է վերածել Ե. Օտյանի «Ընտանիք, պատիվ, բարոյական» վեպը, որը հեղինակի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ 1968-ին բեմադրվել է Մոնրեալում, Բոստոնում և Պրովիդանսում: 1961-ին Կահիրեում նշվել է Խ. Տետեյանի գրական և թատերական գործունեության 40-ամյակը:

«Մամիկոնեան» մշակութային միության 1967-ին կազմակերպած եզրափակիչ մշակութային երեկոն՝ աշխարհահռչակ երգահան Արամ Խաչատրյանի կյանքն ու գործունեությունը պատկերող կինոնկարի ցուցադրմամբ, կայացել է դեկտեմբերի 9-ին՝ երեկոյան ժամը 9-ին: Բացման խոսքով հանդես է եկել Մարտիրոս Շատախցյանը, իսկ այնուհետև ելույթ է ունեցել միության տարեց անդամ Խորեն Տետեյանը՝ համեմելով իր խոսքը երգիծանքով: Մեկ ժամ տևած կինոնկարը հնարավորություն է ընձեռել օտար ավերում ապրող մեր հայրենակիցներին ավելի մոտիկից ճանաչելու անվանի երգահանին³⁶:

Մշակութային միությունը 1968-ին իր կազմակերպած մշակութային միջոցառումները նույնպես սկսել է երգահան Արամ Խաչատրյանի մասին կինոնկարի ցուցադրմամբ: Այն ցուցադրվել է «Հայ տան» սրահում հունվարի 27-ին: Ընդառաջելով ունկնդիրների ցանկությանը, այդ կինոնկարը 1968-ին ցուցադրվել է երկրորդ անգամ՝ մայիսի 18-ին:

Իննորո առարկա կազմակերպությունը յուրաքանչյուր տարի այս կամ այն կերպ անդրադարձել է Վարդանանց տոնին: 1968-ի փետրվարի 24-ին, շաբաթ օրը՝ երեկոյան ժամը 9-ին, «Հայ տան» սրահում կազմակերպված երեկոյի ընթացքում բացման խոսքով հանդես է եկել միության ատենապետ Նուրիկան Ուզունյանը՝ շեշտելով, որ «Վարդանանքը» պետք է ներկայացվի երկու տեսանկյունից՝ պատմական և հոգեկան ու գաղափարական, որը մեծ ազդեցություն է թողել մեր մշակույթի վրա³⁷:

Նույն թվականի մարտի 30-ին «Հայ տան» սրահում միությունը կազմակերպել է հուշ-երեկո՝ նվիրված հայ մեծատաղանդ դերասանուհի Սիրանույշի կյանքին ու բեմական գործունեությանը: Երեկոն անցել է հուզմունքի, խանդավառության և զվարթության մթնոլորտում³⁸:

1968-ի հոկտեմբերի 19-ին «Մամիկոնյան» մշակութային միությունը, Հայ եկեղեցասեր երիտասարդաց միության մասնակցությամբ, կազմակերպել է գեղարվեստական երեկույթ՝ «Շրջագայութիւն մը հայ մշակոյթի անդաստանին մէջ» նշանաբանով, որի ընթացքում ներկայացվել են մի շարք հայ ակադեմիկոս գրողներ և արվեստագետներ: Իսկ 1968-ի նոյեմբերի 23-ին միությունը, եզրափակելով իր տարեկան գործունեությունը, արժանավայել կերպով

³⁶ Տե՛ս **Մ. Շ.**, Հայկական երեկոյ մը Մօնթրէալի մէջ, Բուրաստան, 1968, թիւ 53, էջ 29–30:

³⁷ Տե՛ս **Մարտիշատ**, Մամիկոնեան մշակութայինի Վարդանանցը, Բուրաստան, 1968, թիւ 55, էջ 17–18:

³⁸ Տե՛ս **Մարտիշատ**, Մեծատաղանդ դերասանուհի Սիրանույշի նուիրում երեկոյ մը, Բուրաստան, 1968, թիւ 56, էջ 32:

տոնել է քաղաքամայր Երևանի 2750-ամյակը՝ ներկայացնելով քաղաքի անցյալը և ներկան արվեստի նմուշներով, արտասանությամբ, երաժշտությամբ, լուսապատկերներով և նկարների ցուցադրմամբ³⁹:

Վերջում նշենք, որ որոշ աղբյուրներում, որպես միության գործունեության սկիզբ, հիշատակվում է 1959 թվականը⁴⁰: Սակայն, մեր կարծիքով, որպես այս հաստատության գործունեության սկիզբ, պետք է ընդունել 1962 թվականը, ինչի մասին տեղեկանում ենք «Բուրաստանից»⁴¹: Իսկ «Մամիկոնյան» թատերախումբը, մեկ անգամ ևս նշենք, գործում է 1962-ի փետրվարից: Այդ մասին հիշատակվում է նաև «Քուլիսում»⁴²: Հետևաբար, մեր կարծիքով, միանգամայն անհասկանալի ու անընդունելի է «Մամիկոնեան» մշակութային միության գործունեության սկիզբ համարել 1959 թվականը: Լավագույն դեպքում այս հաստատության գործունեության սկիզբ կարելի է ընդունել 1962 թվականը («Մամիկոնեան» թատերախմբի գործունեության սկիզբը), իսկ ավելի ճշգրիտ՝ 1964 թվականը: Ցավոք, «Բուրաստան» ամսաթերթի էջերում նույնպես տեղ են գտել իրարամերժ կարծիքներ և վրիպումներ: Այսպես, օրինակ, եթե ամսաթերթի 1964-ի սեպտեմբերյան համարում իրավացիորեն մատնանշվում է, որ «Մոնթրեալի «Մամիկոնեան թատերախումբ»-ը որ ներկայիս երեք տարեկան է...»⁴³ (հիշենք, որ թատերախումբը հանդիսացել է «Մամիկոնեան» մշակութային միության հիմքը՝ ստեղծման սկիզբը), իսկ 1966-ի փետրվարի 26-ին կայացած գեղարվեստական երեկոյի բացման խոսքում միության փոխատենապետ Հակոբ Քեսթեքյանը նույնպես իրավացիորեն «յիշեցուց ներկաներուն թե օրուան թուականը կը զուգադիպեր Մամիկոնեան Մշակութային Ցանձնախումբի կազմութեան չորրորդ տարեդարձին»⁴⁴, ապա «Բուրաստանի» 1980-ի համարներից մեկում կարդում ենք, որ 1980-ի

³⁹ Տե՛ս Մամիկոնեան մշակութային հանձնախումբ, Բուրաստան, 1969, թիւ 66, էջ 28–29: **Ազնաուր Ա.**, Տպաւորութիւններ հոգեկան խնճոյքէ մը, Բուրաստան, 1968, թիւ 61, էջ 13:

⁴⁰ Տե՛ս, օրինակ, Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 338:

⁴¹ Մամիկոնեան մշակութային Վարդանանցը, Բուրաստան, 1965, թիւ 23–24–25, էջ 15:

⁴² Տե՛ս Ան. Եմ, Մոնթրեալի Մամիկոնեան թատերախումբը երեք տարեկան. Աշխարհի զանազան կողմերէ գաղթած արուեստասէրներ կը ջանան վառ պահել հայ լեզուն եւ մշակոյթը, Քուլիս, 1964, № 425, 1 սեպտեմբերի, էջ 17:

⁴³ Մոնթրեալի «Մամիկոնեան թատերախումբ»-ի կոչը հայ երիտասարդութեան, Բուրաստան, 1964, թիւ 15, էջ 15:

⁴⁴ Գեղարուեստական երեկոյթ Վարդանանց տօնին առթիւ, Բուրաստան, 1966, թիւ 33, էջ 18:

Բեքարյան Ա.

մարտի 10-ին եկեղեցու «Մարի Մանուկյան» սրահում տեղի է ունեցել «Մամիկոնյան» մշակութային միության «քսանամյա» գործունեությանը նվիրված հանդես: Այդ կապակցությամբ հրատարակվել է «Մամիկոնեան Մշակ. Յանձնախումբի (Սկզբնական շրջանին Մամիկոնեան Թատերախումբի) անցնող քսան տարիներու ընթացքին տարած գործունեության, զանազան դրուագները ցոյց տուող, գեղեցկորեն եւ ճաշակով պատրաստուած յիշատակի գրքոյկ մը...»⁴⁵: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց գտնել այդ գրքոյկը, որպեսզի տեսնեինք, թե ինչ «դրվագներ» կան միության 1959–1961 թվականներին ծավալած գործունեության վերաբերյալ:

Եզրափակելով մեր խոսքը Մոնրեալի Հայաստանյայց առաքելական Սուրբ եկեղեցու «Մամիկոնեան» մշակութային միության և դրա թատերախմբի գործունեության վաղ շրջանի մասին, վստահությամբ կարող ենք արձանագրել, որ, չնայած բազում դժվարություններին, տարբեր երկրներից Մոնրեալում հանգրվանած և օտար միջավայրում գործող մեր հայրենակիցները, որոնցից յուրաքանչյուրն «իրեն հետ բերած է հայ բարքը, հայ մշակոյթը, հայ լեզուն եւ հայ ապրելու վճռական կամքը»⁴⁶, կարողացել են կատարել հսկայական ազգապահպան աշխատանք՝ ևս մեկ անգամ ապացուցելով, որ հայ էթնոսը ի վիճակի է դիմակայելու ամեն մի դժվարության, հաղթահարելու ցանկացած արգելք և ցանկացած վայրում ստեղծել մի փոքրիկ Հայաստան:

Ճամբայ կը բանայ, կ'ընթանայ նորէն:⁴⁷

THE ACTIVITY BY “MAMIKONYAN” CULTURAL UNION OF THE ARMENIAN APOSTOLIC HOLY CHURCH IN MONTREAL (1962–1968)

BEKARYAN A.

Summary

Key words: *Diaspora, Armenian community in Montreal, church, “Mamikonyan” cultural union, “Haitoon” (“Armenian house”), theatrical troupe, “Boorastan” review.*

⁴⁵ Մամիկոնեան Վ. Ք., Մշակ. Յանձնախումբի 20-ամեակի Հանդիսութիւնը, Բուրաստան, 1980, թիւ 192–193, էջ 13:

⁴⁶ Վազգէն վարդապետ (հովիւ), Առաջին պատգամս, Բուրաստան, 1967, թիւ 42, էջ 1:

⁴⁷ Զարմունի Օ., նշվ. աշխ.:

It was in the middle of the 1950s that the Armenians settled down in Montreal and united around the Armenian Apostolic Church. The present article provides a comprehensive analysis of the activity carried out by “Mamikonyan” cultural union (theatre company) at the early stage of its formation and development (1962–1968). Our research mostly addresses the theatre productions in Armenian, literary and musical evenings dedicated to well-known figures of Armenian culture and other cultural events aimed at preserving Armenian ethnic identity. There exist certain inexactitudes concerning these events that were covered both in periodical and encyclopedic issues. Through the analysis of the primary sources, the study has identified the given inaccuracies in the respective publications. The monthly “Boorastan”, covering the ecclesiastical and cultural events in the community life of the Armenian Diaspora of Montreal was first issued in 1963 but not in 1964 and “Mamikonyan” cultural union under the auspice of the Armenian Apostolic Church was not founded in 1959 but in 1962.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУЛЬТУРНОГО СОЮЗА «МАМИКОНЯН» АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ СВЯТОЙ ЦЕРКВИ МОНРЕАЛЯ (1962–1968)

БЕКАРЯН А.

Резюме

***Ключевые слова:** диаспора, монреальская армянская колония, церковь, культурное общество «Мамиконян», «Хай тун» («Армянский дом»), театральная труппа, журнал «Бурастан».*

В Монреале армяне обосновались, главным образом, с середины 1950-х годов и сплотились вокруг Армянской апостольской Святой церкви. Настоящая статья являет собой обобщенный анализ деятельности культурного союза (театральной труппы) «Мамиконян» на начальном этапе его формирования и развития (1962–1968). Предметом нашего исследования стали театральные постановки на армянском языке, литературные и музыкальные вечера, посвященные известным армянским деятелям культуры, а также иные культурные мероприятия, призванные сохранить

армянскую национальную самобытность. В материалах об этом, представленных как в периодике, так и в ряде энциклопедических изданий, имеются некоторые неточности, которые нам удалось выявить при ознакомлении с первоисточниками. В частности, ежемесячная церковная газета «Бурастан», освещающая события церковной, общинной и культурной жизни армянской диаспоры Монреаля, стала издаваться не с 1964-го, а с 1963-го года; культурный союз «Мамиконян» при Армянской апостольской церкви был создан в 1962-м году, а не в 1959-м.

EVA MNATSAKANYAN

PhD in Philology

Institute of Literature of NAS RA

MnacakanyanEva@mail.ru

THE LITERARY CRITICAL PERSPECTIVE OF TOUMANYAN'S POEM ANUSH

Key words: Hovh. Toumanyan, “Anush”, literary criticism, fine art principles, processing, evaluation, individual psychology

H. Toumanyan's role is exceptionally great in the Armenian literature, particularly in the development of the poetic genre which has been raised by the great master to a level of classical idealism. This, in fact provided a unique role for H. Toumanyan in the Armenian Literature. It is not accidental that in the early phase, when Toumanyan just started appearing in front of the reading audience his poems were always thought highly of. The famous Armenian poet Isahakyan in his letter to Toumanyan stated, “Whatever may happen, your poems have made an era in our literature¹.”

Our study is devoted to the poem “Anush”, which has been one of the immortal pieces in the Armenian Literature. The poem has always been in the center of attention of the literary critics of the time, as well as in the focus of further studies of Toumanyan's works². Our aim is to summarize the appraisals

¹ Իսահակյան Ավ., Երկերի ժողովածու՝ 6 հատորով, հ. 6, Ե., 1979, էջ 41:

² See Ինճիկյան Ա., Հովհաննես Թումանյան. կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869–1899), Ե., 1969, Ղազարյան Հովհ., «Անուշի» ստեղծագործական պատմությունը, Ե., 1975, Հախվերդյան Լ., Թումանյանի աշխարհը, Ե., 1966, Մկրյան Մ.,

The Literary Critical Perspective of Toumanyan's Poem Anush

given to the poem in the perspectives of history, analyze the basis for each point of view, and the valuable insights that served as conceptual bases for the analysis of the poem at that time. There are a great number of studies, critical papers and articles on "Anush". Hence, in this case our aim is not to reveal the amount of evaluations given to the poem, but rather present the essential characteristics and qualities which brought out the real value and uniqueness of the poem. In the light of these features, the critiques also present the existing literary trends, such as the social-political realities and controversial ideological movements, in fact reflecting, the cultural-historical, social-political, psychological tendencies of the time. After the publications of the two basic versions on both, the official criticism and friendly reading audience levels, "Anush" received a lot of controversial appraisals, which "forced the poet to make numerous changes during the years³."

It is known that the poem was first published in "Poems" second volume. In 1891, Toumanyan intended to publish the first version of "Anush" in "Murch". On March 2, 1891, he informed his friend Anushavan Abovyan about his intention and asked for his opinion, enclosing some extracts from the poem in his letter. Abovyan answered, "Getting a little imagination from your poem's extracts, I would not advise you to publish it in "Murch" or in any other magazine. I think, such a beautiful poem, which would make a luxurious ornament for your second collection of poems, will lose its value⁴, if that is the case."

In late November, 1892, the second collection, "Poems", was published in Moscow, and the reader got acquainted with the first version of "Anush", which as already revealed in the studies on Toumanyan, significantly differs from the second edited version.

In 1893, the famous writer and pedagogue Ghazaros Aghayan's small article "Tasting Hovhannes Toumanyan's "Anush" was published in the third issue of "Murch". "In recent times, in the young garden of our literature, new flowers have blossomed one after another. Nowadays, a new flower also

Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը, Ե., 1981, **Григорян К.** Ованес Туманян, Ե., 1969, **Զրբաշյան Է.**, Թումանյանի պոեմները, Ե., 1986:

³ The poem has appeared in additional eight publications and in a separate book, after its first (1892) and second (1903) basic versions.

⁴ **Ինճիկյան Ա.**, Հովհաննես Թումանյան, էջ 125:

blossomed, a fragrant and modest one, as a violet, rising on the banks of clear stream in Gugharats world⁵.” This is how Gh. Aghayan starts his article. In prose and poetry lines the critic emphasizes the unbreakable ties that exist between the poet and his hometown, native country and native people. Of more than fifty works by Toumanyan, Aghayan chooses only the poem “Anush” as a target for criticism, presenting the process and logic of the characters and events. He very delicately correlates Anush (Toumanyan) with Ophelia (Shakespeare), which definitely prompts that Toumanyan with no less mastery than Shakespeare was able to depict the tragedy of woman who loses her love. In terms of historical values, Aghayan’s article does not possess deep analytical insight. It is more valuable as the first and the only printed word on *Anush* with warm and sympathetic overtones.

Instead of this, the poet gets encouraging and inspirational letters from his friends and relatives. In these letters, next to the subjective, exaggerated and sometimes even unacceptable opinions, there were also fundamental points of view which encompassed useful lessons for the young poet. For instance, Toumanyan’s friends, namely – the pedagogue and critic Grigor Vantsyan and journalist Aram Arakelyan approved of the publication of the second volume and considered the poem “Kanch” as the masterpiece of the collection. However, speaking about “Anush”, they noticed that there are delays, which were taken into account by the poet while editing the poem in the future.

Pedagogue and translator Jalal Ter-Grigoryan focuses on the advantages of the second book, writing, “Your present collection has poems woven with the national soul, which show how the artery of the nation is closely attached to your heart. This is very comprehensive and, consequently, very valuable only for the real sons of the nation⁶.” Hence, he considers unacceptable the opinions of others (he means Gr. Vantsyan and A. Arakelyan, – E. M.) with reference to the idea that Toumanyan will perhaps stop being the national poet.

After Aghayan, the only attempt of criticism on Toumanyan’s works known to us is the article by pedagogue, translator and journalist Tigran Piroumyan entitled “A Real Poet (on the new book by Mr. Hovhannes Toumanyan)”, the

⁵ Մուրճ, Թիֆլիս, 1893, թիւ 3, էջ 457:

⁶ **Թումանյան Հովհ.**, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Ե., 1994, էջ 316:

The Literary Critical Perspective of Toumanyan's Poem *Anush*

handwritten copy of which reached us in a draft version. First of all, Piroumyan stresses the unique talent of the young poet, speaking about his first collection. Addressing the second book Piroumyan writes, "We read him, and we stop at every moment because of the writer's talent, freshness of his ideas, strength of emotions, and unreachable flight of his imagination. We stop and become deeply sure that he is not only a bright star among today's numerous "poem makers", but also one of the nineteenth century famous poets of the highest class⁷." The writer has a firm belief that with some of his works Toumanyan has an absolute right to have an equal standing among such famous European poets as Byron, Schiller, Goethe, Pushkin, Lermontov. As a proof for what he said, Piroumyan speaks about "*Anush*" and gives examples of extracts. The interesting fact is that Piroumyan evaluates the poem in terms of two things: aesthetics (mastery of depicting nature and heroes' inner world) and the national content (revealing the rural life, customs and people's mentality). Piroumyan notices the "Godly temper" of the poet, calling him a "Real Poet".

In contrast to Aghayan's and Piroumyan's positive critiques, Leo, a historian, a literary critic, and a representative of cultural-historical school, in his study entitled "Eastern Armenian Literature from the Beginning up to Our Days" expresses a completely different view about "*Anush*". Thinking highly about the poetic strength and social value of the generation of such poets as Patkanyan, Nalbandyan, and Shahaziz, he considers the works of the poets of the coming generation to be very weak, similar and boring. Leo is sure that the contemporary poet, singing only of love, spring and sadness, is not in touch with the social mood of the people.

Naming Hovhannes Toumanyan "Singer of Mountain", he writes that the poetic "creative strength" of the latter faded after his second book of poems. "Since then, Mr. Toumanyan has remained still, he doesn't go ahead⁸." Leo tries to justify this one-sided opinion with his unusual logic: born in the mountains, inspired by the beauty of the nature, the poet has written "sweet" songs as long as he has been tied to his birthplace and native people. However, the city life has decreased his talent.

⁷ See **Ինճիկյան Ա.**, Հովհաննես Թումանյան. կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869–1899), Ե., 1969, p. 329.

⁸ Գեղունի, հ. 1–10, Վենետիկ, 1903, էջ 62:

Further insights of the critic not only contradict one another, but also sometimes reflect stressed out tendencies. Sometimes he confirms that Toumanyanyan is a talent and “The Dog and Cat”, “Goutan Song”, “Akhtamar” are pearls that are unsurpassable in terms of scenery descriptions. However, sometimes he notes that Toumanyanyan “is one-sided and limited”. “But a human being, a human, this is where Toumanyanyan doesn’t succeed,” the critic insists assuredly. “In the description of the mountains, every high flight, every exaggerated coloring is forgivable, as nature is even higher, mystical, fascinating. But here come people and Mr. Toumanyanyan describes them in the same way as mountains: everywhere they are giants, everywhere titans, there are no common people⁹.”

This last remark addresses the basic aesthetics of Toumanyanyan’s works: Why are his heroes giants and titans? Why do “common” people have a real exceptional aesthetic weight in his creative world? These are the major questions that even today do not receive the deserved attention by scholars. But this was the uniqueness of Toumanyanyan’s poetic thinking. This was also the basic ingredient for his creative methodology that couldn’t be totally integrated into any method known in theory. In the literary studies it has been noticed that he wove the poetic epic of his country and nation. Being common people, his heroes get extraordinary qualities in his epic system. Leo couldn’t comprehend this uniqueness of Toumanyanyan’s creative description. He writes about Toumanyanyan and his heroes’ world, that these heroes are just giants “reaching nonsense”, not simple people, and their surrounding is not adequate to their heroic character.

To provide basis for this opinion, Leo speaks about “*Anush*”. The critic’s idea is a surprise: he considers the development of the plotline Saro –Anush – Mosi on the basis of the poem as a simple story, for the depiction of which there was no need to use “sky scratching mountains” and long descriptions of village life. Indeed, we shouldn’t forget that the old version of the poem was at the target of this criticism, and most possibly Leo was not aware of the new one. This doesn’t mean that the poem has no literary value, about what the critic remains silent. However, it is worth mentioning that the long descriptions of nature, indeed, weakened the ideal fictional structure of the poem. In the first

⁹ Ibid.

The Literary Critical Perspective of Toumanyan's Poem *Anush*

version, this gap was noticed by others and the writer has undoubtedly taken into account all these remarks when working on the last version.

Toumanyan's second collection, more specifically the poem "*Anush*" has been addressed on various occasions as well as in future. For instance, in 1910, philologist and pedagogue Grigor Balasanyan writes about the collection in the magazine "*Handes Amsorya*" (Issue N 3). It is worth mentioning that the author of the article speaks only about "*Anush*". The reader feels Balasanyan's evaluative approach when he describes the development of events. Without a serious analysis, he confirms that "*Anush*" is the masterpiece of Toumanyan's works by retelling it and providing rich citations. "Through the poetic flights and rich imagery he takes you to his native nature. This, I believe, is enough, to show Toumanyan's talent, poetic ability and taste. "*Anush*" has psychology and fiction tenderness¹⁰."

The second, basically reworked version was published one decade later, in 1903, in his third collection "Poems". For the first time we learn about the reworked version from Jalal Ter-Grigoryan's letter, where the latter writes, "I am looking forward not only to the reworked version of "*Anush*" but also to your other unpublished poems¹¹." Then until 1903 we do not see any remark on the poem. In his letters to Pilippos Vardazaryan (1902) Toumanyan speaks about "*Anush*" in terms of his philosophical, creative enthusiasm and self-critical thoughts. On October 4, 1902, Av. Isahakyan writes to Toumanyan, "Darling, what are you doing, where is your "*Anush*"? I go on dreaming about it. When you read it in winter, I was fascinated. Hurry up, publish it, so that we can see and enjoy it fully¹²."

Thus, even in the phase of rework, "*Anush*" fascinated Av. Isahakyan and got his unique appraisal. The reflections on the third collection were not delayed. On January 16, 1904 Leo's critique was published in "Mshak" N 2. The critic is of the same opinion that he had in the near past: the analysis and theoretical generalizations are done based on the same value system. According to him, as a village man Toumanyan could initially weave songs and poems by

¹⁰ «Հանդէս ամսօրեայ», N 3, Վիեննա, էջ 72:

¹¹ **Ինճիկյան Ա.**, Հովի. Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), էջ 293:

¹² **Իսահակյան Ավ.**, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 42:

using bright colors and impressions from the nature. “These are external ornaments,” writes Leo and almost immediately adds the controversy “But the poet stays one-sided and simple in terms of context and singing about the mountains¹³.” In the critic’s opinion, “the poet who is singing mountains”, has not become “mature” in terms of context. Moreover, he goes on insisting that after writing “*Anush*” and “*Maro*” Toumanyanyan has not taken a step forward. Here, again, Leo’s unacceptable approach is surprising. The critic totally neglects the valuable work, which was totally different from the previous one. If he were just, he would have at least noticed, that while working on the poem, the writer took into account his remarks as well: the long description of nature and daily life.

In contrast to Leo’s article, writer and social-political activist Av. Aharaonyan, writes a long article in N 1 issue of “Murch”, addressing both the advantages and the shortcomings of the poem. Aharonyan starts the appraisal of “*Anush*” with the opinion that nobody dared to speak about the Armenian village in the Armenian poetry, “where the century long life has created stereotypes which are rich, multicontext and interesting¹⁴.”

It’s worth recalling that one of the basic recommendations of Leo about Toumanyanyan’s works was that the poet was not able to create human stereotypes. On the contrary, as Aharonyan affirms it is Toumanyanyan who masterly uncovers the beautiful and light, dark and closed corners of the Armenian village life, gets into the inner world of the people filled with hatred and love, gives the beautiful image of the nature and enhances the indivisible ties between humans and nature. “And in all this you feel the wild breath of the nature, you feel that a human always speaks, cries, laughs in the language of trees, flowers, grass, rocks and gorges. You feel that human is united with nature. They have one soul, one breath, one giggle, one love and one hatred¹⁵”. These insights by Aharonyan have been developed and deepened in different cases and in different lights by literary scholars and continue to be topical in contemporary Toumanyanyan studies.

¹³ **Լեո**, Մատենագրություն. Հ. Թումանյան «Բանաստեղծություններ», Մշակ, Թիֆլիս, թիվ 2, 1904:

¹⁴ **Ահարոնյան Ավ.**, Հ. Թումանյան՝ «Բանաստեղծություններ», Մուրճ, 1904, թիվ 1, էջ 175:

¹⁵ Ibid, pp. 175–176.

The Literary Critical Perspective of Toumanyán's Poem Anush

Speaking about the main heroes of the poem Anush and Saro, Aharonyan does not carry out a detailed psychological analysis, but retells scenes of the plot very impressively. Using citations from the original, he is able to persuade that Toumanyán has profound knowledge of the environment he represents and has a deep understanding of the people's inner world, living in that particular environment. This, as concluded by the critic, enables the poet to create heroes that embody not only local-national values, but also universal human values at large.

The critic can feel the harmony of sounds in the whole poem, which becoming music, is heard in every line. Giving the example from the last scene of the poem with the cry of Anush, Aharonyan makes interacting recommendations about it, "As all our folk songs, this sorrow of Anush, a tiny part of which is only shown here, possesses obvious harmony, very successful arrangement of words, the reading of which gives one even an impression of a song¹⁶".

It is not accidental that this part of the poem appears fully in A. Tigranyan's opera and attracts the audience up to now, even those of other nationalities. Speaking about the role of poetry in music and music in poetry in his study "Toumanyán's Anush", the Doctor of Musical Arts from New York City University Beata Navratil writes that "Toumanyán's poetry falls into musical settings, and the sheer volume of musical compositions written in Toumanyán's words attests to this. The poem "*Anush*" offers a perfect opportunity to explore the melody of Toumanyán's soul, discover the hidden musical world behind his work, and view him as a worthy son pursuing the great traditions of Armenian poets, whose works connect poetry and music just like those of G. Narekatsi and Sayat Nova¹⁷."

Summing up his critique, Aharonyan writes about Toumanyán's art with obvious fascination, "One needs to read the whole piece, see the whole of the Armenian village full of happiness and sorrow, tears and laughter, to be sure that "*Anush*" is a gem in our fiction literature¹⁸."

¹⁶ Ibid, p. 181.

¹⁷ Navratil B., Music in Poetry and Poetry in Music: Hovhannes Toumanyán, New York, 2015, pp. 5–6.

¹⁸ Ահարոնյան Ավ., Հ. Թումանյան՝ «Բանաստեղծություններ», էջ 182:

The literary critic of “Bazmavep” Mkrtich Poturyan considers “*Maro*”, “*Anush*”, “*Loretsi Sako*” as “National poems”, that is, they are directed towards “hick” audience. It is certain that Poturyan evaluated Toumanyanyan’s best poems with upper and lower criteria that are widely accepted in the estimation of classical literature. The attitude to these poems was also due to their poetic form which according to the critique, is inadequate for the historical character of poetic works.

One of the attempts to criticize Toumanyanyan’s works was the cultural activist and publisher Pilipos Vardazaryan’s small book “The Singer of Sorrow and Sadness Hovhannes Toumanyanyan” where the author tries to reveal the poet’s world of feelings. “*Anush*” is considered to be a dramatic scene because of the folk life, where the reason of the tragedy is a custom. Vardazaryan particularly stresses out the idea that the poet presents the nature of Lori and the life of its inhabitants by intentionally taking a neutral side and never expressing his attitude. This is considered to be the essential characteristic feature of his creativity. Presenting the poem’s plot, Vardazaryan concludes, “In “*Anush*” the poet didn’t do anything artificial. He stayed aloof, neutral, objective, showing neither his sympathy nor antipathy¹⁹.”

Leo has also accused Toumanyanyan of “indifferently watching” his heroes, but if Leo, who understood Toumanyanyan’s poetic language very well represented the issue in order to reduce the writer’s reputation in the eyes of the audience, Vardazaryan simply does not notice the delicate intertwinement of Toumanyanyan’s images, neither does he understand that the poet himself has lived the sorrow of his heroes in advance. Otherwise stated, the reader and the critic Vardazaryan would understand the events in the poem as a common story but not a highly valuable piece of poetry. Vardazaryan does not understand that the night fairies that mourn for the “young lover”, the girls astonished by the lot and the fate of Anush, the mourning women next to Saro’s body, the grievous sounds from the mourning river, the whisper of the trees and flowers smelling laden, and everything and everyone that were born from the poet’s soul and share his breath, express the sorrow accumulated in the poet’s heart.

¹⁹ Վարդազարյան Փ., Վշտի ու թախծի երգիչ Հովհաննես Թումանյան, Թիֆլիս, 1905, էջ 13:

The Literary Critical Perspective of Toumanyan's Poem *Anush*

In his work "The History of the Eastern Armenian Literature", writer, pedagogue, literary historian Levon Manvelyan evaluates "*Anush*" as Toumanyan's masterpiece. Like the previous critics, Manvelyan also starts his words with the plot of the poem. Then, without the heroes' psychological moves, analysis of their relationships, and revealing of the connections between human beings and nature, Manvelyan concludes "*Anush*" represents a fictional unity. It is also beautiful in its details. The first meeting of the lovers in the gorge, near the spring is described with mastery. And the nature is miraculous in poet's descriptions. The moral of the poem is encompassed in the force of love. Of course, it is an old topic. But Toumanyan's talent is seen in his ability to embody this idea in two beautiful souls. The folks are also very successful and possess all the peculiarities of mountain people²⁰.

As can be noticed, "*Anush*" is evaluated from different angles, which are sometimes controversial, and sometimes even coincidental with the evaluation criteria of some literary movements. A follower of the historical-sociological direction Hovakim Solovyan considers usefulness as the most important criterion of art evaluation. According to it, the priorities of community development are connected with the struggle of proletarians. Thus, literary works that are not the expression of that struggle are limited and outdated. In this respect, Solovyan considers Toumanyan's motives of lyrics as "late tunes", and the poet as somebody, who is inspired by the pieces of the past and is a foreigner-writer in the present life. The poem "*Anush*" is considered as unique in its type and Solovyan does not find any work equal to it. However, here the criterion for evaluation is again the Marxist theory of sociological equivalence of art: the poem is distinguished as Toumanyan represents here the familiar image of the native village, customs, environment and people. "This work of Toumanyan, does not have any connection with the fantastic material customary to poems and the work makes an impression of seeing the reality in the village with our own eyes, specifically the people cut from the village life. We may be surprised at the vulgar customs of the village, morals, understanding. However, it is the result of our century-old views. It is allowed to love only in case when the tribal moral of the community is not breached. This is addressed in "*Anush*". Under Toumanyan's pen, the symmetry and form are beautifully followed, and the

²⁰ Մանվելյան Լ., Ռուսահայ գրականության պատմություն Դ, Թիֆլիս, 1911, էջ 83-84:

poem ends with a heart-breaking drama²¹.” With this, the “evaluation” of “*Anush*” is finished as according to the critic, the poem is cut from the real life and “the core needs of the world”. “And the village, does it give now only “wrestling” and “wedding feast” which are only the remnants of a medieval life, that as mentioned above, only the cult brings to light, idolizing them²²?”

For Solovyan, the love story of Anush and Saro is summarized in “narrow understandings of family”, while the poet should be led by the requirement of time and life. Solovyan reminds about the principle of French sociologist G. Tard, according to whom, fine art should have distinct historical aims which should change when transforming from one social state into another.

Despite its depth and beauty, the poem “*Anush*” was not accepted by Poghos Makintseyan, a critic, historian and state activist. In 1912, his two-part article devoted to Hovhannes Toumanyanyan and Avetik Isahakyan was published in “Garoun” collection, book three. The critic studies Toumanyanyan’s works in the context of time, social-political, and historical relationships at the same time trying to allocate it in the field of the New Armenian Literature. Carrying out a detailed study of Toumanyanyan’s works, Makintseyan expresses various, even controversial ideas, which were revealed by those studying Toumanyanyan’s works. Quite justly, literary critic Hrant Tamrazyan considers Makintseyan’s opinion mistaken saying that, “Every art critic has his/ her interest focused on either a person or events²³.” This is a surprising division, which contradicts the criteria of fine arts even in terms of simple logic. Giving an obvious advantage to the appearance of national poem by Toumanyanyan, masterful description of Armenian village life, unique description of nature and scenery, the author of the article hastens to notice that Toumanyanyan did not intend to create characters. He is mostly interested in events. “The brighter and more vivid is the image of village life, the paler and more incomplete are the portraits of the villagers. A luxurious frame for pale faces²⁴.” This approach of Makintseyan is justly considered wrong by literary critic E. Jrbashyan in terms of principles and theory. “In literature, as in “Human Science”, the nature cannot be separated from a human being and

²¹ Սողովյան Հ., Քննադատական տեսություններ. ժամանակակից հայ քնարերգության փիլիսոփայությունը, հ. Ա, Թիֆլիս, 1911, էջ 46–47:

²² Ibid, p. 49.

²³ «Գարուն» ամսնախ, գրական-քննադատական գիրք 3, Մոսկվա, 1912, էջ 254:

²⁴ Ibid, p. 260.

The Literary Critical Perspective of Toumanyán's Poem Anush

opposed to him/her, understood and depicted independent of humanity. It should always carry human character; otherwise it is dead and meaningless. The scenery of mountainous nature here serves the expression of human essence and forces. And the ideal consists only in the harmony between a human being and the nature²⁵.”

Makintsyán insists several times that Toumanyán has a very little consideration for human feelings, human character and the human being as a carrier of individual psyche, as individuality is totally absent in his works. A human has a secondary role in Toumanyán's works: a human is just a means to describe the events in a lively manner²⁶.

Indeed this approach is completely wrong. One of the expressions of Toumanyán's talent is that the poet always keeps sensory world of his heroes and its unseen sides in the center of attention. One of Toumanyán's artistic objectives is to reveal the beauty of the person- individual's soul, which very often stays out of attention and remains unnoticed.

Speaking about the poem “*Anush*”, the critic has a more acceptable approach, considering the heroes as more “live faces”. He considers the madness of Anush much more natural than that of Sako's. However, he repeats that “the village atmosphere and not the villagers is what gives life to the poem and is the force and ornament of the poem²⁷.” Makintsyán unfortunately ignores the tender and unseen stimuli, with which the poet breathes life and artistically distinguishes the characters of the poem. And not only this; the folk environment with its wide epical and daily life display is organically united with the heroes' psychological transformations and is generated as a harmonious world of human relationships, possessing both characteristics: poetic and real.

The historian and Marxist critic Davit Ananun represents another standpoint in his study entitled “The Honoring of the Pat” included in “Garun” collection, which gives room for numerous debates and reactions. The basis of the article is that Toumanyán is a “poet of Armenian peculiarity”, who has always honored the so called “young age” of the folks. Ananun thinks highly of Toumanyán's masterful depiction of village life. The critic ignores the

²⁵ Զրբաշյան Է., op. cit., pp. 92–93.

²⁶ «Գարուն» ամսանախ, գրական-քննադատական գիրք 3, էջ 254–255:

²⁷ Ibid, p. 263.

psychology of people, which is seemingly simple, yet full of unwritten rules. Ananun writes, “He doesn’t know the reasons of natural phenomena, as he is in the simplest relationship with the nature. If the influence on nature is also the influence of people, then it should be said, that the shepherd people, and even the simple farmer change very little in nature. They lead a plain life, their thoughts are far from complex experiments and stay unripe and instead of natural, they develop supernatural. The culture of mountainous people, thus, is a low culture, and its peculiarities are a result of isolated unripe life²⁸.” So, according to Ananun, people living in the mountains cannot “have requirements of rich thinking and complex anger”. This is the criterion that Ananun uses to evaluate “*Anush*”. He pays particular attention to Toumanyanyan’s language and style, and some fine art pieces which fascinate the reader with their artistic flexibility. However, here he does not see the real feelings of people, psychology and individual tragedy either.

Another critic focuses only on the inner layers of the poet’s psychology. In his work “The Lyricist of the Native Land” a representative of psychological school Arsen Terteryan focuses on the controversy and interconnection between the social customs and individual’s world of emotions. In contrast to the one-sided approaches and opinions of the previous critics, Terteryan puts forward the basis for the principles of scientific analysis. He focuses on the logical connections in the inner psychological developments of Toumanyanyan’s heroes and their life bases. He notices the split of people between the pressing chains of traditions and free flight of love. Terteryan writes, “When the lover Saro wrestles with his friend, he becomes the slave of custom for some time, he doesn’t want to fail his competitor. However, when his eyes come to his love, he forgets all the conditions and customs and also the fact, that Anush’s brother is in front of him, and he wins over him. Everything should be forgiven for the sake of love²⁹.”

Focusing on some basic questions, Terteryan, however, doesn’t discuss the poem as a whole system. E. Jrbashyan is just, when he writes that, “Terteryan usually discusses the poem not as a whole with all its components, rather only

²⁸ Ibid, p. 122.

²⁹ Տերտերյան Ա., Երկեր, Ե., 1980, էջ 92–93:

The Literary Critical Perspective of Toumanyán's Poem Anush

one or two characters, with their social psychological content³⁰.” In fact, Terteryan’s method of analyzing the character remains unique in the Armenian reality: he surrounds himself with “similar-fate” main heroes and considering them as “general fiction type”, carries out analysis and generalization of their inner life. For example, Anush, Tamar (“Akhtamar”), then Parvana princess (“Parvana”) are united as characters, carrying the ideas of love and immortality. However, the psychologically deep and tender layers of Anush are presented in a new light, and this speaks about Toumanyán’s talent in controversy to another opinion of the time, that is the poet’s heroes do not possess psychological inner world.

There were numerous critiques and opinions about “Anush”, and consequently it is not only impossible but also unnecessary to address each of them. It is not our aim to sum up all the opinions about the poem. The most important aim here is to highlight the fundamentals of different methodological directions and worldviews, as well as notice the rational solutions and descriptions which later largely promoted the development of the studies on Toumanyán’s life and work.

To sum up, irrespective of controversial and sometimes even surface level opinions about “Anush”, the poem has been rather highly valued in the lifetime of Toumanyán. In each of these opinions there were outlines raising the values of the poem, which later promoted the development of studies on Toumanyán’s life and work in various magnitudes.

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ԱՆՈՒՇ» ՊՈԵՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ԳՐԱՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ Ե.

Ամփոփում

Քանալի քառեր՝ Հովհ. Թումանյան, «Անուշ», գրաքննադատություն, գեղագիտական սկզբունքներ, վերամշակում, գնահատում, անհատական հոգեբանություն:

³⁰ Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, Ե., 1979, էջ 180:

Հոդվածը ներկայացնում է ժամանակի գրաքննադատության՝ Հովհ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմին տված գնահատականները, որոնք որոշակիորեն բացահայտում են ոչ միայն մեծ բանաստեղծի գեղագիտական սկզբունքներն ու մտածողությունը, այլև ժամանակի գրական-քննադատական մտքի (Լեո, Ավ. Ահարոնյան, Տ. Փիրումյան, Գ. Բալասանյան, Պ. Մակինցյան, Դ. Անանուն, Ա. Տերտերյան և այլք) զարգացման միտումները:

«Անուշին» վերաբերող ուսումնասիրությունները, գրախոսություններն ու հոդվածները բավական շատ են, ուստի հոդվածի նպատակն է բացահայտել պոեմին տրված այն էական բնութագրումներն ու հատկանիշները, որոնք բացել են պոեմի իրական արժեքն ու եզակիությունը: Չնայած հնչած կարծիքները երբեմն աչքի են ընկել միակողմանիությամբ, հակասականությամբ, այնուամենայնիվ Հ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմը իր ժամանակին ընդհանուր առմամբ բավական բարձր է գնահատվել: Արտահայտված տեսակետներից յուրաքանչյուրում կային պոեմի արժանիքները վեր հանող ուրվագծեր, որոնք հետագայում մեծ կամ փոքր չափով խթանեցին թումանյանագիտության զարգացումը:

ПОЭМА ОВ. ТУМАНЯНА «АНУШ» В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ СОВРЕМЕННИКОВ

МНАЦАКАНЯН Е.

Резюме

Ключевые слова: Ов. Туманян, “Ануш”, литературная критика, эстетические принципы, обработка, оценка, индивидуальная психология.

Литературно-критическая оценка творчества Туманяна, в частности, его поэмы «Ануш» выявляет тенденции развития литературно-критической мысли того периода (Лео, Ав. Агаронян, Т. Пирумян, Г. Баласанян, П. Макинцян, Д. Ананун, А. Тертерян и др.).

Хотя и о поэме «Ануш» высказывались весьма противоречивые мнения, носившие порой односторонний характер, но в целом поэма получила довольно высокую оценку современников.

AELITA DOLUKHANYAN

*Membre correspondant de l'ANS de la RA,
Docteur en sciences philologiques,
titulaire de la Chaire de la littérature
arménienne ancienne et médiévale
et de la méthode de son enseignement
de l'Université d'état pédagogique arménienne Kh. Abovian
aelita.dolukhanyan@gmail.com*

JEAN-PIERRE MAHÉ, TRADUCTEUR DE L'ŒUVRE *LA VIE DE MACHTOTS* DE KORIOUN

Une nouvelle et admirable traduction française, munie de riches annotations, de l'œuvre *La vie de Machtots* est publiée dans le numéro 30 de la *Revue des études arméniennes*.

La première traduction de l'œuvre *La Vie de Machtots* a été faite par Mekrtitch Émine sur la demande de Victor Langlois. Ce dernier a écrit une grande et intéressante introduction pour cette traduction. On ne sait pourquoi cette traduction de l'œuvre de Korioun, publiée en cinq langues en 2005, à l'occasion du 1600e anniversaire de la création de l'alphabet arménien, est attribuée à Victor Langlois¹, alors que le traducteur de l'œuvre de Korioun a été le célèbre professeur Émine du Séminaire Lazarien de Moscou, qui est aussi le traducteur de *l'Histoire d'Arménie* bien connue de Faust de Byzance et l'auteur de la préface qui y est jointe, incluses dans la *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, composée par Victor Langlois.

Au sujet du traducteur de *La Vie de Machtots*, publiée dans le deuxième tome de la même collection, nous lisons « Corioun, *Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob*, traduite pour la première fois en français par Jean-Raphaël Émine »².

¹ **Korioun**, *La vie de Machtots*, Erevan, 2005, p. 217.

² Voir **Langlois**, *Collection des historiens anciens et modernes de l' Arménie*. t II, Paris, 1969, p. 1.

Le lecteur peut être quelque peu déconcerté par les prénoms Jean-Raphaël, mais dans la préface du même ouvrage de V. Langlois, nous lisons : « M. J- B. Émine est un arméniste de Russie, auquel la science doit un grand nombre d'importantes publications et qui a enrichi le premier tome de notre « Bibliothèque historique » d'une remarquable traduction de Faust de Byzance et présenté minutieusement dans une notice l'origine de l'alphabet arménien et le caractère de la création de cet alphabet »³. Comme nous le voyons, le premier traducteur de Korioun en français est Mekrtitch (Jean-Baptiste) Émine. La liste des traductions étrangères de Korioun est donnée par Artaches Matévossian dans les variantes imprimées et manuscrites de *La vie de Machtots*, publiée par lui en 1994. C'est un ouvrage éminent, à la fin de la préface duquel, l'auteur cite la liste des traductions en langues étrangères :

- a) en allemand, 1ère fois, Tübingen, 1841.
- b) en allemand, 2e fois, Munich, 1927.
- c) en allemand, 3e fois, Düsseldorf, 1963.
- d) en français, Paris, 1869.
- e) en anglais, 1ère fois, aux États-Unis, 1964.
- f) en anglais, 2e fois, Erevan, 1981.
- g) en russe, 1ère fois, Erevan, 1962.
- h) en russe, 2e fois, Erevan, 1981⁴.

A. Matévossian ne mentionne pas le traducteur en français de l'œuvre de Korioun⁵.

La traduction de Jean-Pierre Mahé est remarquable du fait qu'elle présente la variante prolixe de la *Vie*, préparée par Manouk Abégghian, d'où son importance, car elle est fort différente de la traduction de 1969 de Paris.

Lorsque Victor Langlois a publié l'œuvre *La Vie de Machtots*, elle n'avait été traduite qu'en allemand. Bien que différentes analyses de la création de l'alphabet arménien (surtout en arménien) aient existé, mais la critique scientifique, parfois fort partielle, dont les auteurs géorgiens et azerbaïdjanais réfutent le témoignage de Korioun quant à la création par Mesrop Machtots, outre l'alphabet arménien, d'alphabets pour les Géorgiens et les Albanais du Caucase avec l'aide de personnes maîtrisant ces langues, n'existait pas encore.

³ Ibidem, p. 4.

⁴ **Korioun**, *La vie de Machtots*, Erevan, 1994, p. 19.

⁵ Ibidem.

Korioun témoigne : « En outre, quand un certain temps se fut écoulé, l'ami du Christ se préoccupa de la contrée des barbares. Il commença à constituer des signes d'écriture pour la langue géorgienne, selon la grâce que le Seigneur lui avait faite. Il les écrivait, les ordonnait, les dotant d'une forme régulière. Il prit avec lui certains de ses élèves, les meilleurs, il se leva et descendit dans la contrée des Ibères »⁶.

Manouk Abégghian, éminent arméniste, écrit dans la préface du livre de Korioun : « Il (Mesrop Machtots – A.D.) se préoccupe non seulement de l'instruction pour les Arméniens, mais aussi pour les Géorgiens et, plus tard aussi, pour les Albanais du Caucase, qui entretenaient des relations avec les Arméniens »⁷.

L'on sait qu'après l'adoption du christianisme, l'Arménie, la Géorgie et l'Albanie du Caucase se sont retrouvées dans le même champ politique et étaient menacées du même danger d'être envahies par la Perse. C'est ce dont témoigne Éghiché, historien du Ve siècle, dans plusieurs parties de son œuvre *Sur Vardan et la guerre des Arméniens*. Citons deux des plus éloquentes :

a) La charte de Yazdgard II, qui exigeait la conversion, est arrivée dans les pays d'Arménie, de Géorgie et d'Albanie du Caucase⁸.

b) Au tribunal persan, Vassak Siounétsi est accusé d'après un document qui porte son sceau et qui a été envoyé en Géorgie et en Albanie du Caucase pour demander de l'aider à se révolter⁹.

Il est nécessaire de toucher ces questions, car Jean-Pierre Mahé en parle dans la brève introduction à sa traduction.

Dans son annotation en bas de page, l'arméniste français rappelle que les Géorgiens sont convaincus que Machtots n'a pas créé d'alphabet pour eux. Toutefois, il rappelle aussi que la plus ancienne version de la Bible géorgienne est dérivée de l'arménienne, ce qui prouve qu'avant Machtots, les Géorgiens n'avaient pas d'alphabet¹⁰.

Nous trouvons convenable de citer certaines observations de Nicolas Marr, célèbre spécialiste d'études arméniennes et géorgiennes, savant éminent et

⁶ **Korioun**, La vie de Machtots, Erevan, 1962, p. 109–110.

⁷ Ibidem, p. 54.

⁸ **Éghiché**, Sur Vardan, et la guerre des Arméniens. Traduction de l'arménien classique et annotations de E.Ter-Minasian, Erevan, 1989, p. 21 (en arménien).

⁹ Ibidem, p. 267.

¹⁰ *Revue des études arméniennes*, t. 30, 2005–2007, p. 60.

conscientieux, sur les relations littéraires, historiques et culturelles arméno-géorgiennes. Akaki Tsérétéli, prince géorgien, réfute avec conviction l'existence dans le passé de toute influence spirituelle arménienne sur la vie culturelle, spirituelle et politique de la Géorgie en publiant dans la presse des articles de dénégation.

N. Marr rappelle au poète Tsérétéli qu'il est à moitié Géorgien, à moitié Écossais, mais qu'il se considère comme Géorgien. Pour lui, l'important est le fait scientifique : « Il est évident que le poète géorgien ne comprend pas qu'un savant cesserait de l'être dès l'instant où il déciderait de dissimuler la vérité scientifique pour la seule raison qu'elle pourrait être nuisible à ses compatriotes »¹¹.

Marr confirme l'influence littéraire et culturelle arménienne aux Ve-VIIe siècles sur les Géorgiens, ce dont font partie la création de l'alphabet géorgien par Machtots et la traduction géorgienne de la Bible sur le texte arménien. De plus, il écrit : « Si ce n'étaient les auteurs arméniens, une partie considérable du passé des Géorgiens serait restée couverte d'une obscurité impénétrable »¹².

N'oublions pas que le fait que Lazare Parpétsi soit un historien du Ve siècle n'a jamais fait l'objet d'aucun doute ni de la part des arménistes arméniens, ni étrangers. En outre, Parpétsi a la réputation d'être un historien précis, de même qu'il le dit lui-même au début de son ouvrage : « ne pas ajouter ce qui n'a pas eu lieu, ne pas diminuer ce qui a existé », « mais raconter tout avec une prudence raisonnable »¹³.

Manouk Abégghian remarque que Lazare Parpétsi a fait ses études en Géorgie avec Vahan Mamikonian, futur gouverneur de l'Arménie, dans la maison d'Achoucha Bdechkh¹⁴. Quant à Parpétsi, il écrit de l'œuvre *La vie de Machtots* de Korioun : « C'est le moine Korioun qui a écrit tout cela avec vérité pour la première fois. Ce dont nous sommes informés avec précision en relisant de nombreuses fois »¹⁵.

¹¹ **Marr N.**, Sur les relations arméno-géorgiennes dans le passé. La discussion du Professeur Marr avec le prince Akaki Tzerételi : Traduction du russe et annotations par A. Araskhianants, Tiflis, 1898, p. 20.

¹² Ibidem, p. 7.

¹³ **Lazare Parpétsi**, Histoire d'Arménie, Lettre de Vahan Mamikonian, Traduction en arménien moderne et annotation de Bagrat Ouloubabian, Erevan, 1982, p. 17.

¹⁴ **Abégghian M.**, *Œuvres*, t. III, Erevan, 1968, p. 344.

¹⁵ **Lazare Parpétsi**, Histoire d'Arménie, p. 31.

Un demi-siècle seulement était passé depuis l'époque de la création de l'œuvre de Korioun. De plus, Parpétsi vivait dans la maison du maître de la Géorgie et si Korioun avait menti quant à la participation de Machtots à la création de l'alphabet géorgien, alors pourquoi aurait-il dit de Korioun : « il a écrit tout cela avec vérité ».

Victor Langlois énumère dans la préface de l'œuvre *La vie de Machtots* de Korioun les historiens qui ont suivi la version de Korioun dans son témoignage de la création de l'alphabet géorgien. Ce sont Movses Khorénatsi, Lazare Parpétsi, Hovhannes Draskhanakerttsi, Stépanos Assogik, Samvel Anétsi, Kirakos Gandzakétsi, Vardan Arévelsti et d'autres¹⁶. Et parmi ces autres, il y a aussi Movses Kalankatvatsi. Le 27e chapitre de son *Histoire de l'Albanie du Caucase* est consacré à Machtots et à ses compagnons et il y est dit qu'un des archimandrites anciens, inspiré du Saint-Esprit, a créé des alphabets pour trois nations : les Arméniens, les Albanais du Caucase et les Géorgiens¹⁷.

Les Azerbaïdjanais actuels considèrent si outrageant le fait de la création par Machtots d'un alphabet pour les Albanais du Caucase qu'en mai 2002, au cours d'une conférence scientifique réunie à l'Université I. Djavakhachvili de Tbilissi, le représentant de l'Azerbaïdjan a présenté un rapport sur l'écriture des Albanais du Caucase, en la faisant remonter soi-disant au Ier millénaire av. J.-C. À ma question : Alors pourquoi au VIIe siècle de l'ère chrétienne, sur la pièce de monnaie du roi Gorik de l'Albanie du Caucase, l'inscription est faite en arménien, il n'a pas pu répondre. Mais la vérité est la suivante : « Victor Langlois remarque spécialement que son article concerne une pièce de monnaie rare dont il a reçu la photographie de Tbilissi. M. Brosset parle de cette pièce de monnaie dans son ouvrage intitulé *Monographie sur les monnaies arméniennes*. La pièce de monnaie est en cuivre et appartient à Gorik, roi Bagratide arménien de l'Albanie du Caucase. Le général Bartolomé lui a envoyé la photo publiée par Brosset, alors que l'original de la monnaie se trouve à Moscou, chez le prince Alexandre Gagarine. Cette pièce de monnaie nous fonde à parler avec conviction des rois Bagratides arméniens de l'Albanie du Caucase. Sur une face de la pièce de monnaie, on voit l'image de

¹⁶ Langlois V., Collection des historiens *anciens et modernes de l'Arménie*, t. II, p. 6.

¹⁷ Movses Kalankatvatsi, *Histoire de l'Albanie du Caucase*, Erevan, 1983, p. 94.

Jésus-Christ, alors que l'autre face porte une inscription en arménien, écrite avec les lettres de Machtots : « Seigneur, viens en aide au Curopalate Gorik »¹⁸.

Assatour Mnatsakanian, médiéviste bien connu, dit en parlant de l'alphabet de l'Albanie du Caucase : « À l'heure actuelle, il nous est absolument clair que Mesrop a fait don à l'Albanie du Caucase non pas d'un alphabet et d'une écriture, mais de deux alphabets et de deux écritures : séparément, pour la population arménienne du pays et séparément, pour les Albanais. L'alphabet destiné à la population arménienne de l'Albanie du Caucase était le même alphabet arménien que celui de toutes les provinces de l'Arménie, alors que pour la population des Albanais du Caucase, c'était un alphabet nouvellement créé, adapté à l'une des langues des tribus du pays.

Ayant mis à la disposition des Arméniens l'alphabet créé pour eux, Machtots a créé pour les Albanais du Caucase un alphabet de 52 lettres, basé sur la langue du groupe tribal des Gargares, qui s'est conservé jusqu'à nos jours »¹⁹.

Cet alphabet des Albanais du Caucase, conservé dans un manuscrit arménien, est actuellement exposé dans la salle d'exposition principale du Maténadaran Machtots. Le manuscrit est enregistré sous le numéro 7117 et il a été écrit en 1440 au monastère de Mézop. Les scribes en sont Hovhannes Ardjichétsi et Thovma Mézoptési. Ce manuscrit est un recueil. Il contient le manuel linguistique de Thovma Mézoptési, historien, pédagogue, homme d'Église et de culture. C'est là qu'on trouve aussi les lettres des Arméniens, des Hébreux, des Grecs, des Arabes, des Romains, des Géorgiens, des Albanais du Caucase, des Coptes et des Hindous²⁰.

Bien évidemment, ni les philologues géorgiens ni azerbaïdjanais n'acceptent le témoignage de Korioun quant à la création des lettres des Géorgiens et des Albanais du Caucase. Bien au contraire, ils sont très unis et très belliqueux lorsqu'il s'agit de le nier.

Le tableau des discussions scientifiques autour de la création des trois alphabets par Machtots est bien exprimé dans l'ouvrage *Machtots* d'Artaches

¹⁸ **Langlois V.**, *Une monnaie de Gorik de la Dynastie Bagratide de l'Arménie*. Lettre de M. Victor Langlois à M. R. Chalon, Président de la Société royale de numismatique, Paris, 14 février, 1866.

¹⁹ **Mnatsakanian A. Ch.**, *Sur la littérature de l'Albanie du Caucase*, Erevan, 1969, p. 68 (en russe).

²⁰ Catalogue de manuscrits, *du Maténadaran M. Machtots*, t. II, par O. Yéganlian, A. Zeytounian, P. Antabian, Erevan, 1970, pp. 405-406 (en arménien).

Martirosian, dont la traduction russe a été publiée à Erevan en 1988. Ivané Djavakhachvili, qui a d'ailleurs été l'élève de N. Marr à Pétrograd, considère que le témoignage de Korioun sur les alphabets créés pour les Géorgiens et les Albanais du Caucase n'est qu'un conte, disant que les sources arméniennes antérieures à Korioun ne communiquent rien à ce sujet²¹. Comme l'affirme A. Martirosian, il n'y a pas de source arménienne antérieure à Korioun pour qu'on y trouve un témoignage sur les alphabets de Machtots²².

P. Peters, savant européen, apporte une réponse à cette question : « Les critiques géorgiens n'hésitent pas à qualifier de mensonge le récit de Korioun sur la mission de Machtots en Géorgie et la création de l'alphabet géorgien. Nous n'avons pas l'intention de leur démontrer qu'il n'est pas humiliant pour leurs ancêtres d'avoir pris, de même que nos ancêtres, leurs premières leçons d'écriture d'un autre peuple²³. Quoi qu'il en soit, ce n'est pas cela qui est inacceptable pour leur fierté patriotique, mais le fait que l'instruction leur soit venue d'Arménie. Il est au-dessus de nos forces de les convaincre qu'ils sont les obligés de saint Machtots ».

La préoccupation de Machtots de créer une écriture pour les peuples chrétiens voisins, les Géorgiens et les Albanais du Caucase, a poursuivi un but politique qui consistait à consolider le christianisme dans ces pays voisins et amis, ainsi que de traduire les Saintes Écritures dans leurs langues. Il s'agissait de constituer un front uni, afin de résister à la puissante Perse et aux tribus professant d'autres religions. Une circonstance dont témoignent éloquemment les demandes adressées par le gouverneur Vassak Siounétsi aux maîtres de la Géorgie et de l'Albanie du Caucase de s'unir pour lutter ensemble au nom de l'indépendance nationale et religieuse.

En 1997, la volumineuse monographie intitulée *Sayat-Nova* de Charles Dowsett, arméniste anglais, a été publiée (505 pages).

La monographie s'ouvre sur le portrait du roi géorgien Héracl II. Le livre se termine par un bref « Épilogue » dans lequel l'arméniste remarque que Héracl II

²¹ **Martirosian A.**, Machtots, Erevan, 1988, p. 239 (en russe).

²² Ibidem,

²³ À la fin de janvier 2018, j'ai visité le Musée archéologique de La Valette, capitale de la Malte et j'ai vu sur une colonne en marbre blanc l'alphabet des Phéniciens, dont dérive l'écriture de tous les peuples actuels qui écrivent en lettres : les Latins, les Grecs, les Slavons, les Arméniens et bien d'autres. Cet alphabet laissait deviner très nettement le fait que les lettres apparues par la suite en étaient dérivées.

tenait à protéger Sayat-Nova, car il devait connaître l'origine arménienne des Bagratides de la Géorgie²⁴.

En même temps, l'arméniste voit dans l'œuvre trilingue de Sayat-Nova la raison pour laquelle sous Héraclius II, les trois peuples du Caucase, les Arméniens apostoliques, les Géorgiens orthodoxes et les Azerbaïdjanais musulmans vivaient dans des conditions de paix et de solidarité²⁵. C'est cette même solidarité que désirait Mesrop Machtots en créant une écriture pour deux peuples amis, les Géorgiens et les Albanais du Caucase.

Ces détails révèlent l'importance du remarquable travail réalisé par Jean-Pierre Mahé, éminent arméniste et connaisseur de l'œuvre de Grigor Narékatsi, en traduisant en français le texte complet de la *La vie de Machtots* de Korioun et en dotant chacune de ses pages d'annotations de grande valeur.

Traduit de l'arménien par Aïda Tcharkhtchyan

ԺԱՆ-ՊԻԵՐ ՄԱՀԵՆ՝ ԿՈՐՅՈՒՆԻ «ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԵՐԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Ժան-Պիեռ Մահեն, Մաշտոց, Կորյուն, վարք, թարգմանություն, ընդարձակ, ֆրանսերեն, Վիկտոր Լանգլուա

«Վարք Մաշտոցի» երկի առաջին թարգմանությունը իրականացրել է Մկրտիչ Էմինը Վիկտոր Լանգլուայի հանձնարարությամբ: Վերջինս այդ թարգմանության համար գրել է ընդարձակ և ուշագրավ առաջաբան:

Ժան-Պիեռ Մահեի թարգմանությունն աչքի է ընկնում նրանով, որ հայագետը թարգմանել է Կորյունի «Վարքի» ընդարձակ բնագիրը՝ հրատարակված Մանուկ Աբեղյանի կողմից: Ժան-Պիեռ Մահեի նոր թարգմանությունը լիովին տարբեր է 1869 թվականին Փարիզում լույս տեսածից:

Տողատակային ծանոթագրության մեջ Ժան-Պիեռ Մահեն հիշատակում է, թե վրաց բանասերները ժխտում են Մաշտոցի կողմից վրացերեն գրեր

²⁴ Charles Dowsett, Sayat-Nova, An 18th century Troubadour, Lovenii, 1997, p. 450.

²⁵ Ibidem, p. 451.

ստեղծելու փաստը: Մինչդեռ հոգուտ Կորյունի վկայության կա հավաստի փաստ այն մասին, որ Աստվածաշնչի հնագույն բնագիրը 5-րդ դարում վրացերեն է թարգմանվել հայերենից, և դա ենթադրել է տալիս, թե Մաշտոցն է ստեղծել վրացերեն գիրը:

Կորյունի երկի նոր թարգմանությունը շնորհակալ գործ է, որը հմտորեն իրականացրել է բացառիկ նարեկացիագետ ու հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն:

ЖАН-ПЬЕР МАЭ – ПЕРЕВОДЧИК ТРУДА «ЖИТИЕ МАШТОЦА»

ДОЛУХАНИЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Жан-Пьер Маэ, Маштоц, Корюн, житие, перевод, обширный, французский.

В № 30 «Revue des Études Arméniennes» опубликован новый прекрасный французский перевод труда «Житие Маштоца» Корюна с пространными аннотациями. Первый перевод «Жития Маштоца» был сделан Мкртычем Эмином по поручению Виктора Ланглуа, написавшего интересное предисловие к этому переводу.

Перевод Жан-Пьера Маэ отличается тем, что им был переведен текст «Жития Маштоца» Корюна, изданный Мануком Абесяном. Новый перевод Жан-Пьера Маэ полностью отличается от версии, опубликованной в Париже в 1869 г.

В комментарии, сделанным в сноске, Жан-Пьер Маэ указывает, что грузинские филологи отрицают факт создания грузинского алфавита Месропом Маштоцем. Однако, в подтверждение свидетельства Корюна, есть достоверный факт о том, что в V веке древнейший текст Библии был переведен на грузинский с армянского, а это позволяет предположить, что грузинский алфавит был создан именно Маштоцем.

Новый перевод труда Корюна, осуществленный выдающимся арменоведом и нарековедом Жан-Пьером Маэ, представляет собой важный вклад в арменоведение.

ԿԱՐԻՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Քանասիրական գիտությունների թեկնածու,

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

karine.arakelyan.2016@mail.ru

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԿԱՆԽԱՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎՈՎ

*Քանայի բառեր՝ ցեղասպանություն, տագնապ, կանխասացություն, հայրենիք,
քնարերգություն, ճակատագիր, ժողովուրդ:*

Հայոց մեծ ողբերգությունից անցել է ավելի քան հարյուր տարի:

Սակայն արդյո՞ք ճիշտ է ցեղասպանության մասին խոսելիս հիշատակել միայն 1915-ը: Ինչպես իրավացիորեն նշում էր սփյուռքահայ տաղանդավոր բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանը 1975-ին՝ «Մեծ Եղեռնը նախապատմութիւն մը ունի, որ կ'երկարի առնուազն քառասուն տարի ետ»¹:

Նախորդող քառասուն տարիների մեծ մասը համիդյան տիրապետության ժամանակաշրջանն էր: 1876 թվականից Օսմանյան Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը վարում էր բացարձակ բռնության քաղաքականություն: Գրաքննությունը Կ. Պոլսում հասել էր բացարձակ անհեթեթության: Անվանի գրաքննադատ Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Պոլիսը... մարդկային ապուշությունն ու վայրագությունը ընկերական տեսակետով անեծքի ու փտության ոստանը դարձուցին»²:

Իսկ սփյուռքահայ ավագագույն գրողներից մեկը՝ Լևոն Մեսրոպը, վկայում էր, որ «Քրեական յանցանք էր գործածել օրինակ «Հայաստան» բառը: «Ազգ»ին տեղ հագիւ թոյլատրելի էին «տոհմ», «ցեղ» և «համայնք»: «Աղբերց արին» բոյսի մը գաւառական անունը պատճառ դարձաւ գրողին և տպագրողին բանտարկութեան, թարգմանուելով՝ «եղբօր արին» կամ «հայկական ջա՛րդ»... Ասպարէզը մնաց Մ. Պարսամեանի, Հ. Նազարեանի նման «բանաստեղծներու», որոնք եւրոպական խոհանոցին կեղծ-ռոմանթիք, հիւանդագին նորութիւնները կը կապկէին, ոչ մէկ կապ ունենալով հայ ժողովուրդին կեանքին ու հոգեբանութեան հետ, եւ անտաղանդ ու ապիկար գրչակներու,

¹ Մուշեղ Իշխան, Մեր ճշմարտութիւնը, Բագին, Պէյրուք, 1975, թիւ 4, էջ 1:

² Արշակ Չոպանյան, Երկեր, Ե., 1988, էջ 672:

Մեծ եղեռնի կանխասացությունը Մեծարենցի լեզվով

որոնք «հրապարակագրություն» կ'ընէին սիւնակներ լեցնելով ջոջ մարդոց յուղարկատրութեան, հարսնիքին, կնունքին կամ թաղական աղաներու կոիւններուն նկարագրութիւններով»³:

Այսպիսին էին հանգամանքները, ժամանակն ու միջավայրը, որոնք ծնունդ տվեցին Միսաք Մեծարենցին, որ միանգամայն նոր խոսք պիտի ասեր արևմտահայ գրականության պատմության մեջ և իր անջնջելի կնիքը թողներ հայ քնարերգության անդամատանում:

Բանաստեղծը ծնվել է 1886 թ. Ակնա գավառի Բինկյան գյուղում: Ծննդավայրի կուսական գեղեցկությունները խորը հետք են թողել մանուկ Միսաքի հոգում, բայց սխալ կլիներ կարծել, թե միայն կուսական բնության գեղեցկությունները:

Բինկյանը Արևմտահայաստանի հերոսական գյուղերից մեկն էր, որն ամբողջությամբ հայաբնակ էր և պահպանում էր անկախ վիճակ: «Երբ տերունական հարկերը հավաքելու համար կառավարական պաշտոնյան («ժանտարմ») գյուղ էր գալիս, նրան տեղավորում էին հատուկ կառուցված «գյուղական տանը», և նա «իրավունք պիտի չունենար իր հասակը ցցելու գյուղին փողոցներուն մեջ, վասնզի գեղանի հարս ու աղջիկներ աղբյուրներեն գլխաբաց, երեսաբաց ջուր կը տանեին իրենց տունները»: Գյուղն այնքան ինքնիշխան էր, որ շրջանառության մեջ էր մտցրել ոչ պաշտոնական, տեղական նշանակությամբ իր «յուրահատուկ դրամը»՝ դեղին թիթեղե, վրան հայերեն գրերով, «ոչ միայն Բինկյանի մեջ առևտուրի ատեն գործածական, այլև 6-8 ժամվա հեռավոր գյուղերը կը ճանչնային այդ դրամը և անոր վավերական արժեքը»⁴:

Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը, որը 1878-ին այցելել է Բինկյան, գրել է. «Օվաճըզի կամ որ նույնն է Դերսիմի քրդերը այս կողմի հայ ու թուրք գեղացիներեն տուրքեր կառնուն, կը կողոպտեն, կսպաննեն ևն. միայն բենկացիք իրենց քաջությամբ ոչ միայն ազատ կապրին, այլև կը սարսափեցնեն քրդերը. դեռ օվաճըզի ոտք կոխած չէ Բենկա: Թեպետ երբեմն երբեմն որսի, ճանապարհի և դաշտի մեջ կը պատահին իրարու, բայց հավասար քաջությամբ կը կշռեն մեկզմեկ, և եթե դեպ լինի, որ դարանակալությամբ բենկացի հայ մը կողոպտեն, կամ վիրավորեն, կամ սպաննեն քրդերը, քանի մը պատիկ պիտի տուժեն: Մեկ խոսքով՝ բենկացի հայեր հարուստ, քաղաքակիրթ և

³ **Լեւոն Մեսրոպ**, Միսաք Մեծարենցի վերածնունդը, Ծիրանի գոտի հանդես, Պոսդոն, 1959, թիւ 4, էջ 40-41:

⁴ **Շարության Ալ.**, Միսաք Մեծարենց, Ե., 1983, էջ 24:

Առաքելյան Կ.

քաջարի են. և եթե իրարու հետ միություն պահեն, իրար սիրեն ու հարգեն, անհամեմատ են բոլոր Հայաստանի հայոց մեջ, որոնց օրինակ ալ կրնան լինիլ»⁵:

Բինկյանցիները 1896-ին համիդյան կոտորածների ժամանակ քաջաբար դիմադրեցին թուրք ջարդարարներին, իսկ 1915-ին կրկին դիմեցին ինքնապաշտպանության: Նրանց մի մասը զոհվեց, մի մասը գաղթեց օտար երկրներ: Հետագայում շուրջ հարյուր տարագիրներ վերադարձան և բնակություն հաստատեցին հայրենի գյուղում:

Մ. Մեծարենցը Բինկյանում ապրեց ընդամենը ինը տարի, իսկ Բինկյանը Մեծարենցի քերթվածներում՝ հավերժ: Հարազատ գյուղի աննկուն ու հայրենանվեր ոգին չէր կարող իր խորը ազդեցությունը չթողնել հանճարեղ պատանու վրա, և սրա առաջին ապացույցները գտնում ենք Մ. Մեծարենցի՝ դեռևս Մարզվանի Անատոլիա քոլեջում ուսանելու տարիներին (1899–1901թթ.): Բանաստեղծի հորեղբորորդին՝ Զարմայր Մեծատուրյանը նշում է, որ «Գոլեմի մեջ ինքնաբերաբար կազմված էր ընկերության սեղմ շրջանակ մը՝ հետևյալ ուսանողներե. Մանուկ Գ. Խշտյան (կեսարացի), Գագիկ Օզանյան (Շ.Գարահիսար), Մկրտիչ Գոքանյան (Տիվրիկ), Թադեոս Մեծատուրյան, Միսաք Մեծատուրյան (Բինկյան), Հովի. Գ. Թումայան և Գրիգոր Ազըլյան (Մարզվան), տակավին ուրիշ մը քանիներ: Այս խմբակը գաղտնորեն արտասահմանեն Չոպանյանի «Անահիտը» կստանար կանոնաբար ու կկարդար: Ուրեմն, Մարզվանեն կ'սկսի հետևիլ արտասահմանյան գաղտնի հրատարակությանց»⁶:

Շարունակությունը հետևում է Ղալաթիայի Կեդրոնական վարժարանում, որտեղ 1902–1905 թթ. սովորել է Մ. Մեծարենցը: Այստեղ էլ մի ուշագրավ փաստ է վկայակոչում նույն վարժարանի սան Հակոբ Սիրունին, համաձայն որի, «արտասահմանեն Պոլիս սպրդած գիրքերը եւ թերթերը կանցնէին ձեռքէ ձեռք... Բացի պաշտօնական մատենադարանէն, գաղտնի գրադարան մը եւս կը պտտցնէինք մեր գրպաններուն մէջ»⁷:

Կեդրոնականում Մ. Մեծարենցը ձեռնարկում է «Քահ-քահ» կոչվող երգի-ծաթերթի հրատարակության գործին: Լինելով խմբագիր՝ Միսաքն ինքը կազմում էր համարը, որտեղ առկա էին արձակ և չափածո գործեր, իսկ երգիծա-

⁵ **Սրուանձտեանց Գ.Վ.**, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 239–240:

⁶ Զարմայր Մեծատուրյան, Հիշողություններ Միսաք Մեծարենցի մանկական կյանքեն, Սովետական գրականություն, Ե., 1978, մարտ, N 3, էջ 137:

⁷ **Սիրունի Յ.**, Այս հիանդ, հանճարեղ պատանին, Նայիրի, Պեյրուֆ, 1969, թիվ 19:

Մեծ եղեռնի կանխասացությունը Մեծարենցի լեզվով

նկարների հեղինակը Ռաֆայել Շիշմանյանն էր: Դասընկերների վկայությամբ՝ ամեն բանից հասկանում էր և ամեն բանից հաճույք ստանում, որով գրգռում էր բարձր դասարանցիների նախանձը, քանի որ ակներև էր Մ. Մեծարենցի բացառիկ կարողությունը: «Քահ-քահի» հինգ թիվ լույս է տեսնում, ապա հրատարակությունն ընդհատվում է բանաստեղծի հիվանդության պատճառով:

Մ. Մեծարենցի հայրենասիրական ու հեղափոխական զգացումներն այսքանով չեն ավարտվում: Դրանց արմատները շատ խորն էին և հեղինակից անբաժան եղան մինչև կյանքի եղերական վախճանը: Նույն Հ. Սիրունին մեկ այլ առիթով գրել է, որ «Հայրենասէրը շատ քիչ ճանչցուած է Մեծարենցի մէջ: Բայց Մեծարենց հայրենասէր մըն էր, ու անկէն՝ հաւատացող մը: Ան կը պատկանէր երիտասարդ խմբակի մը, որ հակառակ շատ մը յուսախաբութեանց եւ տիրող ահաւոր սարսափին՝ դեռ վառ կը պահէր իր մէջ յեղափոխութեան շունչը, հաւատքը գալոց երջանիկ օրերուն: Արտասահմանէն ստացուած թերթեր ու գիրքեր ամուր կը պահէին յոյսը եւ պայքարի տենչը այդ բոլոր մը երիտասարդներուն մէջ: Մեծարենց ջերմեռանդ ընթերցող մըն էր այդ յեղափոխական գրականութեան: Վահրամ Թաթուլի միջոցաւ կը հայթայթուէին իրեն այդ գիրքերն ու թերթերը, որոնց բերած յոյսն ու սարսուռը ծծելէ յետոյ՝ երկուքը միասին զանոնք կը յանձնէին մոմի մը բոցին...»⁸:

Սակայն անմտություն կլիներ կարծել, թե Միսաք Մեծարենցի պես անհատը և բանաստեղծը զբաղված էր միայն արգելված գրականություն ընթերցելով: Կ. Պոլսի տաղտուկ ու գարշահոտ միջավայրում նա ստեղծում էր իր աշխարհը՝ լուսավոր, չքնաղ ու հուզառատ, աշխարհ անանձնական երջանկության, հույսի, սիրո ու սպասումի: «Սիամանթոն, Սևակը և Վարուժանը ապրում էին արտասահմանում և ազատ էին հետևելու իրենց քաղաքական ու սոցիալական և բարոյական նախասիրություններին: Իսկ գավառից եկած այս պատանի բանաստեղծն ապրում էր բուն դժոխքում՝ Կ. Պոլսի մղձավանջում: Հետևաբար, նրա բնության ու սիրո նվագները առերևույթ թվում են «ապաքաղաքական», անվնաս, որոշ իմաստով ներելի նաև թուրք գրաքննչության պայմանների մեջ... Մեծարենցի երգերում նույնպես ապրում և շնչում է հայրե-

⁸ **Սիրունի Յ.**, Գիծեր Միսաք Մեծարենցի կեանքէն, Հայրենիք, Բոստոն, 1923, թիվ 10, էջ 66:

Առաքելյան Կ.

նիքը: Նրա ստեղծագործությունը թուրքական կապանքներում գտնվող երիտասարդության հոգու գեղարվեստական պատմությունն է»⁹:

Միսաք Մեծարենցի՝ բնութենապաշտ հեղինակ լինելու մասին շատ է խոսվել ու գրվել, և փաստ է, որ նրա ստեղծագործությունների մի ստվար մասը նվիրված է բնության նկարագրությանը: Սակայն բնության թեմային անդրադառնալիս չի կարելի չհիշել գյուղին նվիրված նրա ստեղծագործությունները՝ գյուղերգությունը, քանի որ, ինչպես արդեն նշեցինք, հենց հայրենի Բինկյանի չնաշխարհիկ բնությունն է եղել բանաստեղծի ներշնչանքի հիմնական աղբյուրը:

Մ. Մեծարենցը մտովի անվերջ սավառնում էր դեպի հայրենի եզերք, որտեղից հեռացած լինելով իննամյա հասակում, այդպես էլ երբևէ չկարողացավ վերադառնալ: Գյուղական պատկերները, գեղջկական կյանքի աննշան թվացող մանրամասներն իրենց քնարական մեկնաբանություններն ստացան Մ. Մեծարենցի չափածոյում, ինչպես.

Հակուրջի մը առկախած գյուղակն անդին կ'օրորեն
Անրջական հյուսվածքով խումբ մը ժայռի ըստվերներ.
Վանքին բակը՝ կ'աղոթեն հսկա ծառեր տարորեն՝
Որոնց տամուկ շուքին մեջ Աստվածամարն է կայներ...¹⁰

Քրոջ ամուսնուն՝ Վարդան քահ. Արսլանյանին ուղղած նամակում Մ. Մեծարենցը խոստովանում էր. «Գյուղին տեսարանները իմ մեծագույն ներշնչարանս կը կազմեն, որքա՞ն կը ցավիմ, որ էապես իրենց զավակը չեմ իմ բանաստեղծության մեջ. այն ատեն ավելի ինքնատիպ ու ապրող կ'ըլլայի: Անշիջանելի բաղձանքս եղած է վերստին տեսնել ու ապրիլ գյուղիս ծոցը՝ նորոգվիլ իր տեսարաններուն ու գեղեցկություններուն ավիշով...» (289):

Մ. Մեծարենցի սրտակից բարեկամ բանաստեղծ Վահրամ Թաթույը նույնիսկ այն կարծիքն է հայտնել, թե. «Մեծարենց ոչ թե հիւժախտէն, այլ հայրենաբաղձութենէն մեռաւ»¹¹:

Մ. Մեծարենցի քնարերգությունը հաճախ է համարվել ապաքաղաքական, սակայն քննությունը ցույց է տալիս, որ նրան միշտ էլ չափազանց մտա-

⁹ Թամրազյան Հ., Բանաստեղծության հազարամյա խորհուրդը, Ե., 1986, էջ 204–205:

¹⁰ Մեծարենց Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1981, էջ 94: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում՝ փակագծերի մեջ:

¹¹ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 67:

Մեծ եղեռնի կանխասացությունը Մեծարենցի լեզվով

հոգել է հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագրի խնդիրը: Այդ են վկայում «Երգը» բանաստեղծությունը, ինչպես նաև այն ոտանավորներից պահպանված պատառիկները, որոնք հասկանալի պատճառներով չեն հրատարակվել և ցայժմ մնում են ընթերցողին անծանոթ: Այս ստեղծագործությունները բերում են գեղագիտական նոր, մինչև այդ Մ. Մեծարենցի գրչին ոչ բնորոշ որակներ: Կտրուկ փոխվում է ոչ միայն թեմատիկան, այլև բառային կազմը: Հեղինակի ողջ չափածոյում չեն գործածվել այստեղ առկա *ամբոխ, աստվածաբոցն, արյուն, դարակ, խեղդամահ, հայրենիք, հաց, հրապարակ, հրացան, հնծանյան, վրեժ* բառերը:

Հեղինակի կենսագիր Թորոս Ազատյանը նշում է, որ Մ. Մեծարենցը կարդացել էր Եվրոպայում հրատարակված թերթերը, ինչպես նաև Սիամանթոյի «Հոգեվարքի և հույսի ջահերը», ապա ավելացնում. «Այդ հրատարակություններով իր մեջ էն կ'ընդանցնին նոր տառապանքներ ու զգայնություններ ու պահ մը իրեն երգել կու տան «հայ արիւնին ու հայ վիշտին» վսեմ տրտմութեամբը սարսուգին քանի մը բանաստեղծութիւններ... Վ. Թաթուկը յիշէ անոնցմէ մէկուն երկու անշատ տողերը»¹², որոնք են.

Հրապարակներուն վրայ ամբոխը հաճ, հաճ կ'աղաղակե... (191)

Լուսինը խեղդամահ աչքն էր հայրենիքիս... (191)

Հեղինակի ստեղծագործության մեջ լիովին առանձնանում է «Երգը» բանաստեղծությունը: Մ. Մեծարենցի կենդանության օրոք այն չի հրատարակվել, առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսի «Ազդակ» շաբաթաթերթում, 1909 թ. հունվարին: XIX դարի վերջին և XX դարասկզբին արևմտահայ իրականության մեջ հայկական «սովորական» դարձած իրար հաջորդող մեծ ու փոքր կոտորածները հաճախ իրենց արտացոլումն էին գտնում գրականության մեջ, ինչը միանգամայն բնական է: Սակայն Մ. Մեծարենցի քնարական հերոսը, որը նախճիրի ականատեսն է, վարագույրի հետևում է պահում սպանդի ահագարհուր տեսարանները, այն դեպքում, երբ ժամանակի մյուս բանաստեղծներից շատերը՝ Դ. Վարուժանը, Ռ. Սևակը և հատկապես Սիամանթոն նկարագրում էին այդ մղձավանջը իրենց տաղանդի ողջ թափով և ուժով: Սակայն արդյո՞ք սրանից կարելի է ենթադրել, որ Մ. Մեծարենցի «Երգը» որևէ կերպ զիջում է նշված հեղինակների ստեղծագործություններին: Բանաստեղծը տեսնում ու զգում է արյունը, զգում է ամբողջ էությանը, բոլոր զգայարաններով: Հինգ տնից բաղկացած ոտանավորում *արյուն* բառն օգտագործված է հինգ

¹² Ազատեան Թ., Միսաք Մեծարենց (իր կեանքը), Կ. Պոլիս, 1922, էջ 50–51:

Առաքելյան Կ.

անգամ, մինչդեռ, ինչպես արդեն նշել ենք, մնացած ողջ չափաժողում չի հանդիպում գեթ մեկ անգամ: Արյունը դառնում է խորհրդանիշ, անմեղ նահատակների խորհրդանիշը, դառնում է կենդանի, խոսում քնարական հերոսի, իսկ նրա միջոցով՝ ընթերցողի հետ, խոսում է մինչև այժմ և խոսուն կլինի միշտ.

Ձի ամեն բան ինձ կրկին

Կը դարձնեն ձայնն *արյան...* (190)

Բանաստեղծն զգում է արյան համը, հոտը, գույնը, ձայնը ամեն իրի ու երևույթի մեջ: Ատոմ Յարճանյանի սարսուղություն, սակայն ինչ-որ տեղ միագիծ պատկերին՝ «Եվ բանաստեղծի աչվըներս արյուն, արյուն, արյուն է որ կը տեսնեն...»¹³, հակադրվում է մեծարենցյան խորհրդանշական բազմաշերտ պատկերը: Եթե Սիամանթոն ամբողջությամբ տեսնում է, ապա Մ. Մեծարենցն ամբողջությամբ ապրում է, ինչը նրան ի վերջո հանգեցնում է միակ ճշմարտացի լուծմանը՝ արդար վրեժի գաղափարին.

Քո՛ւյր, մոտեցո՛ւր իմ ձեռքին

Աստվածաբոցն հըրացան,

Ձի ամեն բան ինձ կրկին

Կը հիշեցնէ վրեժն արյան... (190)

Հայրենասիրական շնչով գրված այս բանաստեղծությունը կազմված է չափազանցություններից, սակայն քնարերգուի մեծ վարպետության շնորհիվ մի պահ նույնիսկ թվում է, թե չկա չափազանցություն, և բնությունն ու արտաքին աշխարհն առհասարակ այս դեպքում իրոք կենտրոնացել են մեկ բառի՝ *արյան* մեջ:

Մ. Մեծարենցի հուշագիրներից այս բանաստեղծության մասին հիշել է Օֆելյա Ներկարարյանը, ինչպես նաև հավելել, որ «Համիտի ռեժիմը բռնացավ Շավասպին (Մեծարենցի կեղծանունն է – Կ.Ա.) հայրենի սերը, կարոտը տպագրելու, և սակայն ան ուներ խիստ զգայուն, բուռն և ըղձոտ հայրենաշունչ հոգվածներ, որոնք մեզի կը կարդար»¹⁴:

Միսաք Մեծարենցն իր ժողովրդի հարազատ զավակն էր և այդպիսին մնաց իր ողջ երկրային կյանքի՝ քսաներկու տարիների ընթացքում: Ամփոփելով պիտի նշենք, որ նա ապրեց իր հայրենիքի ցավով, սարսուղ գալիք ար-

¹³ Ցեղին սիրտը, արևմտահայ բանաստեղծություն, Ե., 1991, էջ 256:

¹⁴ Օֆելյա Ներկարար Գասպարյան, Միսաք Մեծարենց, Միսաք Մեծարենցը և Դանիել Վարուժանը ժամանակակիցների հուշերում գրքում, Ե., 1986, էջ 108:

Մեծ եղեռնի կանխասացությունը Մեծարենցի լեզվով

հավիրքների տագնապից, ստեղծագործեց իր ժողովրդի համար: Բնության, սիրո ու սպասման կողքին երգեց արյունն ու վիշտը հարազատ ժողովրդի, մորմոքը կորստի և պարտադրանքը արդար վրեժի: Ցավոք նրա հայրենաշունչ գործերի մեծ մասը մնաց ընթերցողին անծանոթ, իսկ պահպանված «Երգը» և երկու պատառիկները բավական եղան ապացուցելու պատանի բանաստեղծի անհուն սերը և անմնացորդ նվիրումը հայրենիքին, կրած տառապանքները և ելքի որոնումները դժոխային իրականությունից:

Ճշմարիտ է, որ «Միսաք Մեծարենց միևնույն ատեն մէկ մասն է հայ ժողովրդին պատմութեան: Թրքական կամ ցարական լուծի տակ նոյնն էր ճակատագիրը հայ գրողին, արուեստագէտին և հայրենասէրին: Նուիրուիլ իրենց սիրած կոչումին զրկանքի, հալածանքի և յաճախ կեանքի գնով»¹⁵:

Ամենավերջում նշենք, որ 1915-ը չանցավ Մեծատուրյանների ընտանիքի կողքով... Բանաստեղծի ավագ եղբայր Գևորգը՝ փաստաբան, նահատակվել է Կարինում՝ տարագրության օրերին, քրոջ ամուսինը՝ Տեր Վարդան քահ. Արսլանյանը, նահատակվել է քսորի ժամանակ խուժդուժ պայմաններում, քույրը՝ Թագուհին, անհետ կորել է տարագրության մեջ:

Յիշատակ արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

FORETELLING THE GENOCIDE THROUGH METSARENTS' POETRY

ARAKELYAN K.

Summary

Keywords: *genocide, alarm, foretelling, native land, poetry, fortune, nation.*

In the works of the great Western - Armenian poet Misak Metsarents the themes of nature, love, spirituality and the bliss of existence are prevalent, while political and patriotic themes are absent. However, the poet was profoundly preoccupied with the fate that awaited his motherland and his nation, and a number of patriotic poems that have not been published yet and are unknown to

¹⁵ **Լեւոն Մեսրոպ**, Միսաք Մեծարենցի վերածնունդը, Ծիրանի գոտի, Պոստոն, 1959, թիվ 4, էջ 43:

the reader testify to this. The poem “Song” and two fragments from his unpublished poetry convey the young poet’s boundless love and devotion to his motherland, his torments and desperate attempts to find a way out of the infernal reality.

ПРЕДСКАЗАНИЕ ГЕНОЦИДА ЯЗЫКОМ ЛИРИКИ МЕЦАРЕНЦА

АРАКЕЛЯН К.

Резюме

Ключевые слова: геноцид, тревога, предсказание, Родина, поэзия, судьба, народ.

В творчестве великого западноармянского поэта Мисака Мецаренца доминирует тема природы, любви, духовности, тема счастья бытия, но отсутствует политическая или патриотическая лирика. Однако поэт всегда был глубоко озабочен судьбой Родины и народа, и свидетельством тому является ряд патриотических стихотворений, которые не были изданы и по сей день не знакомы читателю. Дошедшие до нас стихотворения «Песня» и два стихотворных отрывка из неизданной лирики говорят о безграничной любви и преданности юного поэта к Родине, его душевных терзаниях и попытке найти выход из адской действительности.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ REPORTS

ATOM MKHITARYAN,

PhD, International Scientific-Educational Centre,

National Academy of Sciences,

atom.mkhitarian@isec.am,

NONNA KHACHATRYAN

PhD, Yerevan State University,

nonnakhachatryan@yahoo.com,

EFFECTIVE TEACHING STRATEGY IN DOCTORAL PROGRAMS

Key words: *transferable skills of PhD student, Salzburg principles, competitive learning outcomes, creative thinking, scientific novelty, post-graduate studies, educational modules*

The organization of doctoral education has always caused problems at universities. In doing research, doctoral candidates were so unwilling to attend lecturing process and various modules examinations; mostly they were eager to finalize the research and move on to final defense. On the other hand, the doctorate is presented not only as research, but also as an educational process, and consequently needs the implementation of effective teaching strategy.

This conflict of interests is the important terms of PhD* or doctoral programs accomplishment of modern practice. However, it is necessary for PhD students to be aware of the fact, that educational modules, included in the doctoral programs,

* PhD stands for “Doctor of Philosophy” is an abbreviation of the latin term, (Ph)ilosophiae (d)octor. The word “philosophy” here refers to its original Greek meaning: philo (friend or lover of) sophia (wisdom).

Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs

should not be considered as just ineffective and unnecessary “waste of time” as they contribute to the formation of competitive learning outcomes during PhD study period.

This article discusses the effective approaches of PhD programs to teaching strategies, that are focused on the formation of outcomes, such as interpersonal and leadership skills, project management and organization research, information management, self-management and career development.

Nowadays, it is highly important to remodel the educational strategy, targeted at PhD student’s acquisition of transferable skills, through avoiding unnecessary educational theoretical modules and academic training pressure. For this reason, the paper analyzes various surveys in regard to teaching strategy in PhD programs within Bologna educational sphere and offers recommendations aimed at the development of educational process structuring on the third level of higher education. The problems of organization process of doctoral education in Armenia are especially highlighted, based on Salzburg principles. The article also shows how the **Effective Teaching Strategy** can be implemented in PhD Programs.

How the Doctoral Studies Is Organized at the Universities of Armenia

At present Armenia’s higher education system reforms face serious challenges in the context of doctoral education. Third level education within the Bologna Process associated with the Salzburg principles, currently is not completely applied. Moreover, Armenia is still under the influence of the post-graduate education approaches, inherited from the Soviet Union, and, as a result, the assessment of outcomes of a qualitative researcher, aimed at the labor market, is not of importance.

Traditionally, Armenia is considered a country with higher level of educated population and a variety of scientists. But even under these circumstances, the implementation of research and practice activity of researchers has not made a serious impact on social and economic development of the society. Functions of several scientific organizations the operation of which is mostly based on public financing sources, should be represented with effective research outcomes . However, this is not the case, the main reasons for this situation are related to ineffective organizational issues of PhD education in Armenia.

Investigations show that currently most of the doctoral students in Armenia are¹:

- educated and trained too narrowly,
- lacking key professional skills,
- ill- prepared to teach,
- taking too long to complete their degree or not complete it at all,
- having an overly long transition period from PhD completion to stable employment.

The educational environment in doctoral studies in Armenia is not competitive yet. There are linkages between PhD programs and labor market. Furthermore, the research programs are not strongly related to contemporary demands of economic development, and only a few of them are functioning, based on contracts between universities, research centers and business organizations. As a result, mainly a process by format is taking place “creating science for scientific necessities”, but not “science for social and economic development”. Besides, the absence of science market does not give opportunities for commercialization of research results, finding stable financial sources for the development of PhD programs, and presenting competitive doctoral study programs in Armenia.

What Is the Current Level of Salzburg Principles Implementation at the Universities?

Although post-graduate education at Armenian universities has traditionally been operating, based on the principles of Soviet “aspirantura”, they are applied on inertial motion. Thus, research block still dominates in them, but educational block is still in the phase of formation. Previously, candidates did not need to earn academic credits and they were generally overwhelmed by research work. However, now a post-graduate student has to earn academic credits not only from research sphere, but also from educational block, regularly attending courses. In current situation **Joint doctoral programs are not formed**, there is no framework of providing educational services, which is one of the most important Salzburg principles.

Traditionally, “aspirantura” was not in close cooperation with the labor market. Post-graduate students used to perform research work without being involved in production, and as a result, there were no commercial orders from

¹ **Tshuguryan A.** “Challenges in Post-graduate Education Organization in Armenia”, Messenger of Armenian State University of Economics, 3(39), Yerevan, 2015, pp. 152–154.

Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs

the sphere of production and service practice fields. The situation is similar in post-graduate studies functioning at Armenian Universities, which do not have close relationship with applied economy; they were deprived of employers' orders and private financial inflows. It turns out that post-graduate studies are financed only by public means, i.e. from the State budget, which is not enough for stable funding: and this is considered to be one of the most important Salzburg principles.

In case of post-graduate studies, **academic freedoms** are still constrained which is especially highlighted during the process of preparation and defense of dissertation. Post-graduate education system does not have full academic freedom to approve theses, as final titles of themes are approved by the scientific councils of universities.

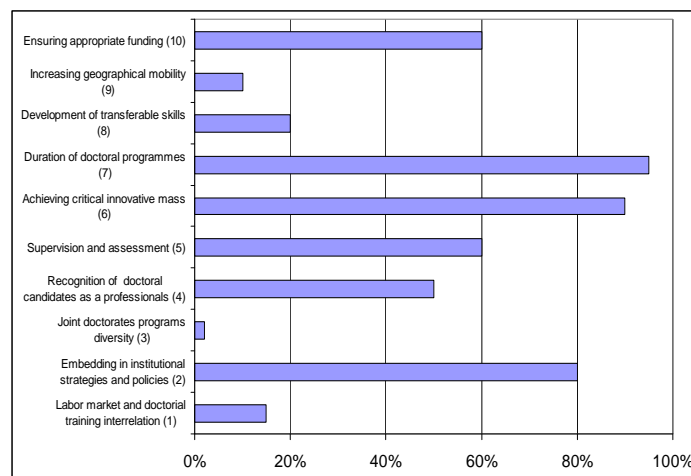

Figure 1. Current level of implementation of Salzburg principles at Armenian universities

In addition, thesis defense process bureaucracy is overly inflated. First, a doctorate student defends a thesis at the University Chair, then in a leading organization, and finally in a Professional Council, but, in fact, not all the professors deal with the narrow specialization of a thesis within this council. After passing this three-step defense procedure, a PhD student can fail at Supreme Certifying Committee. This will lead to a second defense.

Based on the results of self-evaluation implemented by EU-funded Tempus VERITAS (Structural Development of the Third Cycle Based on Salzburg

Principles) Project Armenian work group, it can be observed, that the system of post-graduate education is close to Salzburg principles, but there is still much to do (see figure 1).

Which Are the PhD Education Development Targets?

Post-graduate education is more widely discussed within Bologna process development not only in Armenia, but also within European Higher Education Area generally. From this point of view a question can be raised: which are the more important targets in doctoral studies: whether to prepare researchers with transferable skills, or to make original research and present a dissertation with scientific novelties. These issues are closely related to the implementation of Salzburg principles for the third cycle of vocational education, taking the doctoral training as an advancement of knowledge through original research. At the same time, it is recognized that doctoral training must increasingly meet the needs of the market that is wider than academia².

According to experts, at Armenian universities a doctoral thesis is often a review paper, derived from books in Armenian or Russian, rather than original work of independent research. Consistent with statistics, over 45% qualified scientists and researchers have left Armenia in the past twenty years seeking better quality research environments outside³. While the Armenian higher education system battles for improvements within the realm of the third cycle study to find the most adequate ways to incorporate quality research in doctoral education, throughout Europe battles and transformation have occurred just in the same way. It has been noted, that the change of focus in doctoral education from the research output - the thesis, to the doctoral degree holder has been fundamental in the development of career services. The outcome is no longer the research results to be defended in front of an expert panel, and doctorate holder with specific research, transferable skills and experience, should be represented in a wide range of careers⁴.

In this regard, a question arises: which areas for carrying out the process of reforms in doctoral studies should be targeted at, promoting social and economic

² The Bologna seminar on: "Doctoral Programs for the European Knowledge Society", Salzburg, 3–5 February 2015.

³ Implementation of Salzburg Principles in the Republic of Armenia, EU-funded Tempus VERITAS Project, Yerevan, 2015, p. 28.

⁴ **Byrne Joanne, Jorgensen Thomas**, "Quality Assurance in Doctoral Education – Results of the ARDE Project", EUA publications, 2013, p. 36.

Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs

development of the society. On one hand, the PhD is assisting the development of the professional career of researchers, giving them more opportunities for taking high level job positions in the labor market. However, at the same time, not very often are they consistent followers of research novelties implementation process, and in that case, the scientific results do not actively promote the social and economic development of the society.

One of the main tasks of researchers is to focus on continuous improvement of their research skills and competence. A number of studies suggest that doctoral degree holders' personal career progress is significantly faster than that of other degree holders. However, many universities are quite aware that the transition from academic to non-academic labor market could be made easier if doctoral candidates were prepared for the transition from an early stage

A question arises: why to prepare many doctors instead of preparing specialists who would be in great demand in local and international labor markets? Why not to conduct needs assessment to find out the most demanding specialties and not the most fashionable ones? How to implement international experience and good practices in the education system of Armenia?⁵

Doctoral study process should be more closely related to Salzburg principles, operating within the scope of Bologna process. However, the set of standards, for establishing and implementing efficient third cycle are as follows:

- the core component of doctoral training is the advancement of knowledge through original research,
- embedding of institutional strategies and policies aimed at operating PhD programs towards the promotion of society's development,
- recognition of doctoral candidates as early stage researchers,
- creation of linkage between PhD programs and scientific-labor markets.

The number of doctoral candidates, successfully completing their studies, should make more positive impact not only on personal career progress, but also on the development of society. As a result of PhD candidates successfully completing their degrees, it is expected that far more trained researchers than before will seek and will have to seek job outside academia and research institutions. Relevance of research topics and the achievement of additional

⁵ Yeritsyan S., Tshuguryan A. "Bologna Process Consequence Pathway", Yerevan, 2015, p. 74.

transferable skills, abilities for non academic labor markets, currently became the key challenges in doctoral education in Armenia.

Professional and Transferable Skills Interrelations in Effective Teaching Strategy

Surveys conducted among doctoral students at the universities of Western European countries show that more than a third of them prefer to work on the dissertation, spending more than 21 hours a week in this area (see Table 1), that is, seek their doctoral studies in educational subjects and be more involved in research activities.

Lecturing professional skills in PhD studies gives some space for discussions conditioned by the existence of graduate's skills obtained in his former degree period. Thus, it is of paramount importance to understand what additional skills missed by the graduate student during his master's and bachelor's studies are to be obtained by him at this PhD stage. Without "pre-training of master's" it would have been difficult to obtain research, pedagogical or management skills in PhD studies since first of all the doctoral student should be familiar with those, and then should obtain creative transferable skills.

Table 1

How many hours a week do you spend on working on the thesis? (%)⁶

	0	1-5	6-10	11-15	16-20	More than 21 hours	Respondents
Austria	20,8	15,6	17,7	5,7	4,9	35,2	610
Belgium	27,9	11,6	14,3	6,3	6,3	33,6	301
Croatia	26,2	6,8	16,7	4,0	5,6	40,7	324
Finland	22,0	9,8	17,0	8,7	10,6	32,0	654
France	17,6	9,2	12,2	6,0	5,9	49,1	1124
Germany	18,6	11,2	18,2	5,9	8,3	37,7	1165
Holland	24,0	11,3	20,1	4,5	9,3	30,9	583
Norway	22,0	10,1	17,6	9,0	7,2	34,2	755
Sweden	28,1	9,2	15,5	5,1	5,7	36,5	491

⁶ Eurodoc Survey I, Descriptive Report, 2009, page 77.

Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs

The graduate of PhD studies must have full professional skills in scientific, educational, management, innovation generation fields, and thus master such skills which will be transferable from science to pedagogy, or from pedagogy to leadership. Transferable skills are universal and of great importance in utilizing the professional skills of a doctoral student in all fields. This is the reason why doctoral students are taught more transferable skills rather than professional skills (See Figure 1).

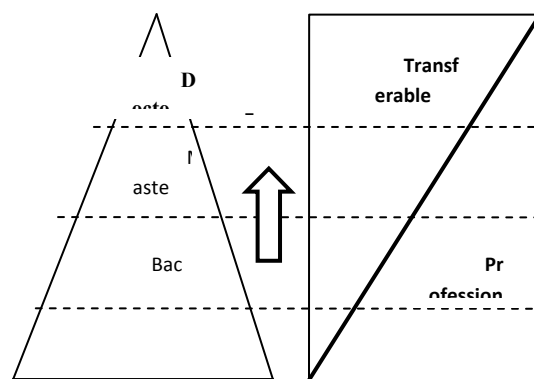

Figure 1. The process of transferable skills formation at different stages of vocational education

The ranges of transferable skills for the outcomes of doctoral education at various universities are different, but in general they are summarized in the following groups:

Analysis & Problem-Solving

- Define a problem and identify possible causes
- Comprehend large amount of information
- Form and defend independent conclusions

Interpersonal & Leadership Skills

- Facilitate group discussions or conduct meetings
- Motivate others to complete projects (group or individual)
- Respond appropriately to positive or negative feedback
- Effectively mentor subordinates and/or peers

Project Management & Organization

- Identify goals and/or tasks to be accomplished and a realistic timeline for completion

- Prioritize tasks while anticipating potential problems
- Maintain flexibility in the face of changing circumstances

Research & Information Management

- Identify sources of information applicable to a given problem
- Understand and synthesize large quantities of data
- Design and analyze surveys

Self-Management & Work Habits

- Work effectively under pressure to meet deadlines
- Comprehend new material and subject matter quickly
- Work effectively with limited supervision

Written & Oral Communication

- Prepare concise and logically-written materials
- Write at all levels — brief abstract to book-length manuscript
- Explain complex or difficult concepts in basic terms and language
- Write effective grant proposals⁷.

Compared to the previous educational systems, PhD studies are different as they provide the graduate with transferable skills (See Figure 2) on the basis of which the following characteristics can be found:

- High level of self-management
- High level of creative activities
- Flexibility of decision making
- Quality criteria of research analysis

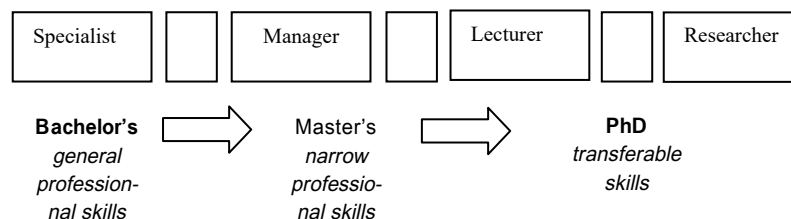

Figure 2. The formation process of qualitative characteristics of a PhD student in educational levels of HEIs

⁷ Students Life, University career center, University of Michigan, <https://careercenter.umich.edu/article/phd-transferable-skills>.

Effective Teaching Strategy in Doctoral Programs

The formation of a creative way of thinking among students must also be considered a milestone of increasing competitiveness of vocational education. Mechanical understanding of things prevails among some students and professors when education is mainly considered as an activity of transferring knowledge with the aim to later check through examination.

CONCLUSION

Some lecturers and students still consider the educational process as a way to obtain knowledge rather than a process directed to develop a way of thinking.

Nowadays those educational programs of the third cycle of higher education are deemed competitive since through their final outcomes not only “competent” graduates are formed, but also the ones with “creative skills”. In this regard, great attention in educational programs should be paid to the outcomes of efficient personal work with the aim of developing the creativity, innovation and self-expression of learner and this is one of the requirements of Bologna process⁸.

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴՈԿՏՈՐԱՆՏՈՒՐԱՅԻ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ Ա., ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ ասպիրանտի փոխանցելի հմտություններ, Ջալցբուրգյան սկզբունքներ, ուումնառության մրցունակ վերջնարդյունքներ:

Կրթական գործընթացը որոշ դասախոսների և սովորողների շրջանում դեռևս ընկալվում է որպես գիտելիք ձեռք բերելու միջոց, և ոչ թե որպես մտածողության ձևավորմանն ուղղված գործընթաց: Ներկայումս բարձրագույն կրթության երրորդ աստիճանի այն կրթական ծրագրերն են դառնում մրցունակ, որոնց վերջնական արդյունքների համաձայն ձևավորվում են ոչ միայն իրազեկ՝ այլև ստեղծագործական հմտություններով շրջանավարտներ: Այս առումով, մասնագիտական բարձրագույն կրթության երրորդ աստիճանի կրթական ծրագրերում մեծ ուշադրություն պետք է դարձնել ուսանողների անձնային արդյունավետ աշխատանքների վերջնարդյունքներին, որոնք հետամուտ են ստեղ-

⁸ EHEA Ministerial Conference, Yerevan communiqué, 2015.

ծարարության, նորարարության և ինքնարտահայտման զարգացմանը, որը և Բոլոնիայի գործընթացի պահանջներից մեկն է:

ЭФФЕКТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ ОБУЧЕНИЯ В ПРОГРАММАХ ДОКТОРАНТУРЫ

МХИТАРЯН А., ХАЧАТРЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: *передаваемые навыки аспиранта, Зальцбургские принципы, конкурентоспособные результаты обучения.*

Образовательный процесс по-прежнему рассматривается как способ получения знаний, а не как процесс, направленный на развитие образа мышления. В настоящее время конкурентоспособными являются те образовательные программы третьего цикла высшего образования, по конечным результатам которых формируются не только «компетентные выпускники», но и те, у кого есть «творческие навыки». В этой связи особое внимание в образовательных программах следует уделять конечным результатам личной эффективной работы, нацеленной на развитие творческой, новаторской мысли, что является одним из требований Болонской системы.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ.

PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN

PhD in History

Institut of History NAS RA, Researcher

YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor

naira.ginosyan@ysu.am

**THE LETTERS OF A. SAFRASTIAN ABOUT THE
UNBEARABLE CONDITIONS OF WESTERN ARMENIANS
TO THE BRITISH CONSUL. M. SHIPLEY IN ERZEROUM
AND TO THE CONSUL'S SERVANT B. HERD (1908–1910)**

The incidents in the Armenian vilayets were either directly or indirectly connected to illegitimate sheikhs and governmental officials. The Government was perpetrating the extermination of Armenians through them. Kurdish Begs using the permission of Turkish authorities and sometimes even with their support were plundering and robbing the peaceful population. Armenians were totally subjugated. They shared between themselves all the Armenian lands and forced the peasants to obey their direct authority¹. We are publicizing the below mentioned parts of A. Safrastyan's report on the burdensome conditions of Western Armenians and the testimonies about the taxation and oppression in the Ottoman Empire, referred to British consul Shiple in Erzurum (1908–1910). Arshak Safrastian was born on September 13, 1886 in Van. In 1904 at the age of 17, he joined the service in Baksh (Bitlis) working as a translator in the British Consulate and from 1907 to 1911 was appointed to the post of Vice-Ambassador.

¹ NAA, f. 412, l. 1, work 1770, pp. 15–16).

The Letters of A. Safrastian about the Unbearable Conditions...

He bypassed the provinces of Bitlis, Van, Diarbekir and collected information about the unbearable conditions of Armenians and the Armenian Pogroms and massacres.

The present documents were found in NAA (f. 412, 11, work 1770).

The choice of the represented parts of the publication was made taking into consideration the extent to which these documents are readable.

N 1.

Bitlis,
23 January, 1908

Dear Mr. Sheepley

The watchmaker has just repaired the broken type wheel of the machine and I trust it will work for a certain time.

I beg to call your attention to the following point, which seems to me to be of some importance in view of the fact that Khultig is the biggest Armenian village of about 300 houses in the neighbourhood.

In October last the villagers complained most bitterly against the² of tax-collector Abdurrezak. Thanks to the efforts of Ms. Heard, the man was dismissed and the acting Vali³ stated his dismissal officially.

A few days ago, however the Head and Villagers of Khultig told me that the dismissed Tax-collector had lately been in the village, gathered young women in a stable beaten and ill-treated them threatening at the same time the men with all sorts of tortures for their having complained against him to the British Consul.

I have heard from other sources also that the dismissed Abdurrezak far soon to be reinstated as tahsildar⁴ of the Khultig district. If this rumour turns out to be true the villagers stated, hundreds will desert the village as Abdurrezak will get furious if he succeeds.

In case about this comes off, I will inform Firat the acting Vali and remind him the statement which he made to Ms. Heard concerning Abdulrezak's dismissal, and telegraph then to you if the case turns out to be urgent.

² Unreadable.

³ Vali – (Turkish - vali) – governor.

⁴ Tahsildar - (Turkish - tahsildar) – tax-collector.

Ginosyan N.

The price of bread has gone still up in the last few days and an Armenian is said to be dead here from starvation.

Yesterday the villagers of Khachrev, three hours north of Bitlis, came to me and told that four men and women have lately died in their village from starvation and that certainly many will starve in the nearest future. There is no doubt that some families here are living outside exposed to cold and snow, their houses being thrown down by the earthquake.

Five days ago the Mektoub⁵ of our vilayet⁶ was sent to the plain of Mush to inquire, it is said, into the dealings of the Mutessarif⁷ of Mush with the brigand Kassim Bey. The former is reported being bribed by the latter and working therefore in his behalf to assure the imperial pardon for him.

Yours sincerely
A.S. Safrastian

NAA, f. 412, l. 1, work 1770, p. 15–18.

N 1.

Bitlis,
September 2, 1910

Dear Mr. Heard,

I found your letter of the 26th of June last on my return from Van, where I authorized to stay for three weeks. Thank you for the letter and the interest which you take with regard to the state of this country.

By my letter in February last I had written to you about the bright prospects and the satisfactory condition of things which prevailed throughout this Vilayet under the reforming and energetic administration of the Vali Salim Pasha. I had informed you also as regards the administrative, judicial and Police Reorganization which was carried out more or less thoroughly in various centres of this Vilayet, as well in every Vilayet of the Empire, owing to which many old

⁵ Mektoub - (Turkish - mektup) – letter.

⁶ Vilayet - (Turkish - vilâyet) – a major administrative district or province

⁷ Mutessarif - (Turkish - mutasarrif) – Sanjak (sancak) an administrative division of the Ottoman Empire.

corrupt and abusive scoundrels were expelled from the Government offices at the end of last year. Salim Pasha naturally incurred thus the enmity and rancour of all influential Kurdish notables in Bitlis and as these rejected. Officials happened to be close relatives to the Kurdish Deputies of Bitlis in the Parliament, the letter combined made representations at the Porte, urging upon the Minister of the Interior to recall the honest Salim “whose presence in Bitlis might foment serious troubles” and replace him by the Octogenarian Tahir Pasha, whose considerable experience and “tact” in dealing with Kurds, in their opinion, was above all doubt.

I am sorry to say the Minister yielded to the demand of the Kurdish Deputies, probably on account of his personal considerations, and Tahir Pasha was appointed Vali for Bitlis at the beginning of April last, in spite of unusually popular demonstrations of all classes of Armenian and Kurdish population of Bitlis, Mush and Sairt, against the arbitrary recall of Salim pasha and calculating to satisfy only some notorious Kurdish brigands.

All popular reported efforts in behalf of the reinstatement of Salim as Vali proved futile and Tahir Pasha arrived here in the second half of April. You know him so well that I hardly need to describe him to you. You may, however, have forgotten that he has been Mektubji⁸ here some thirty years ago, tied in close blood-relationship with the notorious brigand Haji Nejmeddine Efendi of Bitlis, the most powerful notable here: an intimate friend of the notorious Musa Bey and other ill-reputed Moslem Chiefs.

I must say at the outset that since he has been here as Vali, Tahir Pasha in all his acts and decisions has distinctly been under the influence of Haji Nejmeddine and his small but still very powerful clique.

The Agrarian Problem existing between Armenians and Kurds has been since July 1908 the most burning question touching the well-being of Armenian peasantry. This same question was revived with a new acuteness last spring at the season of cultivation. In certain cases even Armenians and Kurds combined protested to Tahir Pasha against Haji Nejmeddine and his clique, who have expropriated through the most fiendish means the lands of the whole Nahis of Tchukur (near Bitlis) belonging to Armenians and Kurds. The indifference of the Vali in this matter verged on the impertinent, he systematically turning a deaf

⁸ Mektubji (Turkish - Mektupçu) – the head of the department of archival documents.

ear to the shrieks and desperate cries of dispossessed peasantry. In Mush and Bulanik, the fugitive Armenians who lost almost all their land under the old regime, are waging now a fierce battle for the ownership of their own property.

The Ministerial orders with regard to this most vital problem, issued in September, 1909, were logical and honest. According to these orders any disputed land or property was to belong and in case of unlawful occupation to be restored to the claimant in whose hands were seen the title-deeds (Tapu) or in whose name the land in dispute was recorded in the Great records at the Cadastre Office here. Armenians profited very greatly of these dispositions of the Government; hundreds were enabled to take possession of their land unlawfully occupied by Kurdish oppressors. But in April last a very foul play was played I don't know by whom, and the practical orders of September 1909 were withdrawn and new orders issued by the Ministry of the interior, according to which all cases of disputed land taking origin before July 1908 were to be settled before the ordinary civil Courts, and those taking origin since the last-named date were to be solved in an administrative manner.

You can well understand and judge the real meaning and the tendency of these last orders. However reformed and just may be the Courts of Constitutional Turkey in Bitlis, however independent and unrestrained may feel themselves its members, under present circumstances the Armenians can scarcely expect to get justice at the Courts, where the shadows of all-powerful Haji Nejmeddines, Musa Beys and the Sheikhs of Khizan and the like are hovering still under the form of misty menaces or sweet presents for the benevolent decisions on the part of Courts in their behalf. In the series of such disputed lands, frauds and tricks of such a revolting nature committed by Moslem Chiefs have lately been brought to my notice of which we could hardly have any idea during the political persecutions and horrors in the autumn of 1907.

Moslem oppressive Chiefs: pious and worshipped Sheikhs like those of Khizan and Kadris at Bitlis, much-respected and "noble" Notables like Haji Nejmeddine at Bitlis and series of Haji Ibrahims, Haji Nazirs, Haji Alis&c. at Mush, "honest" Government Officials like Haji Shemseddine Rasul Effendis at Bitlis, Bedrkhanbey at Mush &c., &c., have employed the most wicked and unjustifiable means to transfer secretly the Armenian land to their names; very common threats of murder, paid but false Moslem witnesses, forged seals of

The Letters of A. Safrastian about the Unbearable Conditions...

Armenian proprietors, large sums of bagshish to Cadastre Officials &c... One never could fancy such a deeply rotten government mechanism as that of the Hamidian Government at Bitlis, probably still worse than the decayed French monarchical regime, just before the outbreak of the Revolution of 89.

It is, however, stated that Armenian Deputies in the Parliament have submitted a programme to the Ports with reference to the solution of this most complicated question, which possibly will be discussed in the Chamber of Deputies during the next session in November next.

Political affairs in this Vilayet took a very bad turn with the arrival of Tahir Pasha at Bitlis. The most turbulent and quarrelsome Kurds who by severe punishment or imprisonment were taught by Salim Pasha to respect the law and keep quiet, and forget the old good days when they were free to behave themselves as it suited them almost sure of impunity, wished to see in the person of Tahir Pasha their old friend, who under no circumstances was willing to offend the susceptibilities of Kurdish chiefs, his friends. And really they were not disappointed in their beliefs.

From the beginning of the present year, signs of discontent and restlessness were being noticed amongst the Kurds. The notorious Haidorantly Hussein Pasha had fled to Persia to avoid the "persecutions" of the Young Turk government, which in fact was requiring the price of tithes amounting about £510.000, bought by the above Hamidie scoundrel under Abdul Hamid's Regime. Some other Hamidie Chiefs too followed him in Persia. They began to correspond with Reactionary chiefs in these Vilayets with a view to plot against the Government; their efforts were being backed by allied. Yildis emissaries and spies, who during the last few months of the year were reported as visiting various districts of Bitlis, Van, Diabekr and Erzurum inhabited by Kurdish majority to stir up the Kurds and bring about a reactionary movement. Christians all over the country were alarmed at the whisperings and secret meetings of the Kurds, which bore a striking resemblance to the preparations of wholesale massacres under Hamidian Regime.

Hardly a fortnight passed after Tahir's arrival here, the notorious Musa Bey gave the signal: At the beginning of May, Musa Bey almost on the brink of starvation with his family, was visiting Armenian villages in the Plain of Mush followed by a big band of professional armed robbers, threatening them with murder and violence as under the old Regime if they did not give him the

ordinary presents and the Hafir-tax. The Armenians expelled him naturally, and armed some young men from each village to watch during the night. A few days later, one Armenian of Ardonk and another at Mushekshen were shot dead at daylight in the fields. Terror began to prevail again in Mush. The Armenian Patriarch and the Press at Constantinople raised their voices and forewarned the Porte of the troubles which might happen at any time in Mush if local Authorities did not take strong measures to repress Kurdish agitators.

On the 10th May, Musa Bey attacked the peaceful cultivator Kurds of Dap (Khuyt) who would not follow him and would refuse to pay him any tax. A fight ensued in which four Kurds were killed on both parts. The vali was ordered to hurry to Mush; in the plain he met Musa Bey followed by his 40 armed brigands, who on the remarks of Tahir Pasha that such a conduct was no more admissible replied that Armenians were to be disarmed first, then he would deliver theirs themselves. In Mush during this two months' stay, Tahir Pasha was surrounded by Moslem scoundrels in that town. Presidents or Judicial Courts here and local Turkish clubs protested at the Ports against the indifference of Tahir in face of crimes and murders committed by Musa Bey. In defiance of all these Tahir Pasha did his best to vindicate the cause of such a criminal as Musa Bey. If Salim Pasha was Vali here at the time, I am sure he would smash Musa Bey to the ground. Instead of taking repressive measures against the violent breaches of the law and public security and crimes committed by Musa Bey (as he continued to murder two more Armenians and one Kurdish Sheikh who did not follow him) Tahir Pasha undertook to pursue M. Karmen (the Companion of Rupen) Head of Arm. Daschnaksutiun Committee at Mush, no doubt under the influence of Moslem Agas there. Even in the opinion of honest Turkish officials, M. Karmen is a more faithful and loyal Ottoman than the Vali himself. The Misunderstanding between the two grew to threatening dimensions; but the Vali was rebuffed from Constantinople for his reckless step of persecuting a famous Revolutionist. Happily the question ended peacefully and Karmen attends now to his work as before.

In the meantime crimes and murders increased all over the Vilayet. Several Armenians were killed in Kharzon, Bezvari (Sairt). In June, again two Armenians in Horshen (Mush). Kassim Bey robbed Armenian cattle in Khlat, the authorities were fully aware that Kasim was the thief. The latter was compelled by Tahir Pasha to restore only the cattle, but he was not punished. Could you imagine

The Letters of A. Safrastian about the Unbearable Conditions...

such a criminal proceeding under a Constitutional Regime? Instead of bringing to law the worldwide murderers and thieves, Tahir Pasha ordered the Monastery of Surp Garabet to be searched, the inviolability of domicile being guaranteed by the law of Constitution.

Since July last Sheikh Sayid Ali of Khizan is moving up again. Four Armenians have been murdered in Khizan during last two months; and I understand from a trustworthy source that he has lately designated ten Armenian Notables of Khizan to his men to be killed in course of time, Notables who were the leaders of protest against him. Some such Armenians, who scarcely escaped an obvious death, have fled here a fortnight ago, dropping thus the works in field at this season.

In August, some ten robberies have happened here, two daring ones in the outskirts of the town, just as under the old Regime. Kodkills are accused of some of them, though the complicity of Kurdish notables here is suspected. In Akhlat and Bulanik caravans have been robbed and some Armenians wounded. In one case only soldiers were sent to pursue the robbers; they tortured very harshly the notorious Sheikh Suleiman of Abri (Bulanik) and the stolen goods were restored.

Thus you will see that Musa Beys and the Sheikhs of Khizan are as defiant as before, and the administration of Tahir pasha as weak, criminal and cynical as under his beloved master Abdul Hamid.

I fear if Tahir Pasha is not removed from here very shortly the state of affairs may be worse still. He evidently protects Musa Bey and instead of fulfilling his most formal duties when crimes are committed, he sends private notes to the President of the Civil Court here requesting him to be quick to settle the land disputes in behalf of Haji Nejmeddin and the other friends.

For the last two months rumors and a Ministerial promise have been in circulation as regards Tahir's appointment for Mosul. Last week the Turkish semi-official organ Tahir wrote that Major Hakki Bey the Mutessar of Ipek is appointed as Vali of Bitlis. Tahir Pasha, however, is still in Bitlis and has received hitherto no official communication. A military Vali, especially a Staff Officer Hakki Bey, who displayed considerable courage and initiative in the Albanian rising will certainly crush down any Kurdish Chief for any crime or theft, if he is granted full powers to deal with the situation as the conditions of the moment may require, powers which have already been granted to the Valis

Ginosyan N.

at Van and Erzurum. Though in the course of the last four months Tahir pasha spoilt greatly the Kurds who under his predecessors were taught more or less to be orderly and quiet, I expect, however, that as soon as this old imbecile is removed from here, a Governor like Hakki Bey will set things right in a short period by an exemplary and honest rule.

My compatriots continue to prosper by degrees and to rebuild their ruined economic and moral conditions. Much depends of course of the solution of the Agrarian problem; but thousands of fugitives who return home from every corner of the world, are bringing sums of money to help them in their regeneration and overcome several difficulties in the way. Such a people accustomed to infernally harsher conditions will not be much affected or discouraged by some murders or robberies, as they have occurred lately; though, it may be admitted, it will possibly prevent hundreds of Armenians desirous of returning home.

Since a certain time I was thinking of writing my memoirs and impressions; your kind suggestion leaves now no doubt about it. But I do not quite know in which way I am to write them as to suit them to the tastes of English readers. You will I hope put them into some shape. In any case, however, your directions as to the method of writing them will be very useful to me. As I am condemned to spend the next winter too here, I intend to translate into Armenian the "Wealth of Nations" of Adam Smith, the famous Scotch economist, which I expect will be of use to my people so thirsty of such science. The Armenian Publishing Company, just formed at Constantinople, will no doubt publish it at a cheap price. One of the members has asked me already to do the job. Then I will write also my memoirs.

Miss Ely was very glad to learn about you. She asked me to communicate to you her sincerest greetings and wishes.

I expect that you are enjoying very pleasant holiday at home and are in good health.

Yours sincerely

NAA, f. 412, l. 1, work 818, p. 1-2.

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

*Պալատական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ պալատության ինստիտուտ
rubensahakyan58@gmail.com*

ՌՈՍՏՈՍ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ Ոստիկանության կրթահամալիր
rosargsyan@gmail.com*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱՊԱՀ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1919 Թ.)

Հայաստանում ոստիկանական դասընթացների հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ Խորհրդային պատմագիտությունում ընդունված էր, որ ՆԳ մարմինների համար կադրեր պատրաստվել են բացառապես Խորհրդային տարիներին, ուստի հիմնականում լուսաբանվում էր այդ տարիների միլիցիայի գործունեությունը: Այդ աշխատանքները հիմնականում հուշագրություններ են, այդուհանդերձ, միլիցիայի պատմությանը նվիրված գիտական ուսումնասիրություններ առկա են¹: Հիմնահարցի լուսաբանման հետ կապված հիմնական դժվարությունը՝ միլիցիայի գործունեությանն առնչվող արխիվային վավերագրերի գրեթե անհասանելի լինելը, վերացավ ՀՀ անկախացումից հետո և պատմաբանները հնարավորություն ստացան օգտվել ՆԳ նախարարության գործունեությունը լուսաբանող վերոհիշյալ աղբյուրներից: Հրապարակվեցին հոդվածներ և ուսումնասիրություններ², որտեղ առաջին անգամ հետազոտվե-

¹ **Լոգվինով Ի.**, Էջեր Սովետական Հայաստանի միլիցիայի պատմությունից, Ե., 1975, **Апнян Н.А.** Развитие органов милиции в Армянской ССР (1920–1975 гг.), Е., 1979, **его же:** Из истории НКВД Советской Армении (1920–1946 гг.), Е., 1986; **Ванян А.** К вопросу об эффективности деятельности органов внутренних дел (ՀՍՍ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1983, № 5, с. 37–43):

² **Ավագյան Ռ.Զ.**, Հանցավորությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Ե., 1995, **նույնի՝** Հանցավորությունը Հայաստանում, Ե., 1997, **Վիրաբյան Վ.Հ.**, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.) Ե., 2003, **Ասլանյան Տ.**, ՀՍԽՀ Ներքին գործերի ժողկոմատի ստեղծման պատմությունից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսու-

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իրավապահ...

ցին ոչ միայն Առաջին Հանրապետության ՆԳ նախարարության և միլիցիայի, այլև դրանից առաջ գործունեություն ծավալած իրավապահ մարմնի աշխատանքը³:

1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանը վերականգնում է իր անկախությունը: Կարճ ժամանակ անց կազմակերպվում են իշխանության մարմինները: Բաթումի պայմանագրով կրճատվել էր հայոց զինուժը: Հանրապետությունում և նրա սահմաններում գտնվող թուրք-քրդական ելուզակախմբերը, օգտվելով օսմանյան զորքի ներկայությունից, հարձակումներ էին կատարում հայկական բնակավայրերի վրա: Այդ ամենին գումարվում էին հայերից, ինչպես նաև եզդիներից կազմված տարաբնույթ քրեական խմբեր, որոնք հարձակումներ էին գործում բնակչության վրա: Սակավաթիվ և վատ զինված միլիցիան ի զորու չէր արդյունավետ պայքարել լավ զինված ու կազմակերպված ավազակախմբերի դեմ: Իրավիճակը փոխվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմում Քաոյակ միության, այդ թվում՝ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո: Հայաստանի Հանրապետությունը սկսեց վերականգնել իր պետական սահմանները և պայքարել ներքին կարգուկանոն հաստատելու համար: Բացի զորամասերից, տեղակայվում էին նաև միլիցիայի ստորաբաժանումներ:

Ինքնին հասկանալի է, որ միլիցիան իր կազմով և կադրերով չէր համապատասխանում ստեղծված իրավիճակին: 1919–1920 թթ. պետության համար ուղղակի աղետ էր դասալքությունը, որը զանգվածային էր: Ինչպես նշում է Վ. Վիրաբյանը, դասալքությանը նպաստում էին ՆԳ և միլիցիայի աշխատակիցները, «որոնց շնորհիվ էլ դասալքությունը ահռելի չափերի էր հասել և դարձել

հետև՝ ԲՀԱ), 2008, № 2, էջ 144–158, **Ալեքսանյան Կ.**, Խորհրդային իշխանության ամրապնդումն Ալեքսանդրապոլի գավառում (1921 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր), ԲՀԱ, 2008, № 1, էջ 73–91, **Սարգսյան Ռ.Հ., Սահակյան Ռ.Օ.**, Հայոց ոստիկանության պատմությունից, մաս 1, Ե., 2013, **Սարգսյան Ռ.Հ., Սահակյան Ռ.Օ.**, Հայաստանի ոստիկանության պատմությունից, մաս II, Ե., 2015, **Սարգսյան Ռ.**, Երևանի միլիցիայի դպրոցի հիմնադրման պատմությունից, Երևան 4: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2016, էջ 157–167:

³ **Սահակյան Ռ.Օ.**, Հայկական ոստիկանության կազմակերպումն ու գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում (1915 թ. մայիսի 8 – հուլիսի 17), Ե., 2008, **նույնի՝** Միլիցիայի կազմակերպումը Վանի նահանգում (1915 թ. հոկտեմբեր – 1916 թ. սեպտեմբեր), Պատմաբանասիրական հանդես, 2018, № 1, էջ 149–160:

անգսպելի»⁴: Մի շարք դեպքերում «միլիցիան զինված է պատահական զենքերով, հաճախ չի ունենում փամփուշտ և այլն»⁵:

Այնուամենայնիվ, միլիցիայի աշխատակիցների գիտակից մասը շարունակում էր ազնվորեն ծառայել հայրենիքին: Որպես օրինակ վկայակոչենք 1920 թ. ապրիլի 4-ին ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյանի հրամանը, ըստ որի Ջաֆարաբադի (այժմ՝ Արգավանդ) պահկետի ավագ միլիցիոներ Համբարձում Հակոբյանին հայտնվում է շնորհակալություն և նա պարգևատրվում է 20 հազար ռուբլով: Միլիցիոները Ջաֆարաբադ գյուղում կալանավորում է Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին, որոնք Ջանգիբասարի գավառի (այժմ՝ Մասիս) մահմեդական խռովարարների համար տեղափոխում էին մեծ գումար: Հ. Հակոբյանին առաջարկվել է մեծ կաշառք, որից իրավապահը հրաժարվել է⁶:

Կառավարությունը իր առաջնահերթ խնդիրներից էր համարում միլիցիայի աշխատակիցների համար դասընթացների կազմակերպումը, որոնք, ըստ հանգամանքների, կարող էին լինել մեկամսյա կամ ութնամսյա:

Ստորև ներկայացվող փաստաթղթերը պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, տպագրվում են առաջին անգամ՝ ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով, սակայն ոճը պահպանելով: Փաստաթղթերի վերնագրերը մերն են: Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղագիծ փակագծերով:

⁴ Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին գործերի նախարարությունը, էջ 54:

⁵ Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան, էջ 79:

⁶ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիրներ՝ Գալոյան Գ., Ղազախեցյան Վ., Ե., 2000, էջ 181:

N 1

**ՀՀ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ «ԴԱՏԱ-ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ
ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ՆԱԽԱՀԱՇԻՎԸ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ
N 1649

8 յուլիսի 1919 թ.
Երևան

Այսու ներկայացնում եմ «Դատա-Ոստիկանական դասընթացների» կա-
նոնադրությունը, խնդրում եմ Մինիստրների Խորհրդի ընդունել այդ օրենքը
կցուած նախահաշուի հետ ի միասին:

Արդարադատության Մինիստր՝ Յարութին Չմշկեան⁷ [ստորագրություն]
Դիւանապետ՝ Խանդամիրեան [ստորագրություն]
Մակագրություններ՝ «Bx. 2160, 9/VII. [19]19 Դ., 7/919».

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, թ. 370: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 2

**ՀՀ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԱԾ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ՀԱՄԱՐ
ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍՏԻՔՆԵՐԸ**

[8 յուլիսի 1919 թ.]
[Երևան]

Երևանի քաղաքային միլիցիայի համար Քրեակ[ան] Դատավ[արության]
Կանոնադրքի Կարգով միլիցիականներ պատրաստելու և Հայաստանի Հան-
րապետության միլիցիայի իրաւունքների և պարտականութիւնների մասին
նրանց լայն տեսական ծանօթութիւն տալու նպատակով՝ Երևանի Շրջանային
Դատարանի դատախազի օգնականի հսկողութեամբ հիմնում է դասընթաց-
ներ «Դատա-ոստիկանական դասընթացներ» անունով:

⁷ Չմշկեան Հ., ՀՀ արդարադատության նախարար (1919 թ. ապրիլի 27 – օգոս-
տոսի 10):

**ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՏԱ-ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՍՏԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

1. Դասընթացներում ուսանելու համար Միլիցապետն ուղարկում է 20 միլիցիականներ, անբիժ վարքի տէր, գրագետ, որոնք բացի հայերէնից, ըստ կարելոյն գիտեն ռուս և թիւրք լեզուներ:

2. Դասընթացներում ուսման ժամանակը մի ամիս է:

3. Դասընթացներում միլիցիականներին աւանդում են՝ սկզբնական տեղեկութիւններ Պետական ու Ոստիկանական իրաւունքներից, Քրեական Դատաւ[արության] Կանոնագիրքը 250–261 յօդաձների սահմաններում, Անդրկովկասեան Ոստիկանական պահակի մասին Կանոնադրութիւնը, Երևանի Դատաստանական Պալատի պ[արոն] Դատախազի հրահանգը [Hakaz] և համապատասխան մասերով Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեան Օրենսդրութիւնը:

4. Ուսման ժամանակը լրանալուց յետոյ դասընթացներում տեղի են ունենում քննութիւններ, որտեղ իւրաքանչիւր միլիցիական պիտի յայտ բերի իր պարտականութիւնների ու իրաւունքների լուրջ գիտութիւնը:

5. Քննութիւնները յաջող տւած միլիցիականը ստանում է I կարգի միլիցիականի կոչում, նաև ծառայական իրաւունքներ ու առաքելութիւններ:

6. Քննութիւնները չբռնած միլիցիականը կարող է թողնել դասընթացներում երկրորդ անգամ ուսանելու՝ իր իշխանութեան յատուկ միջնորդութեամբ:

7. Քննութիւնների աւարտից յետոյ սկսւում է սոյն կանոնադրութեան 1 կետի համապատասխան՝ դասընթացների յաջորդ շրջանը, մինչև որ բոլոր միլիցիականները կանցնեն այդ դասընթացները, որից յետոյ դասընթացները փակւում են:

8. [Այս կետը հանված է փաստաթղթից]:

9. Դասընթացներում սովորողների վրայ կարգապահական իշխանութիւնը պատկանում է Միլիցապետի կողմից նշանակւած անձին:

10. Դասընթացները գտնւում են իրաւասութեան Մինիստրութեան սահմաններում [և] Երևանի Շրջանային Դատարանի Դատախազի անմիջական հսկողութեան ներքոյ:

11. Դատա-Ոստիկանական դասընթացներ կարող են բացւել Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում Ն. Գ. և Արդարադատութեան Մինիստրների փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Շտապներ

223

Մինիստրների Խորհրդի Գործերի կառավարիչ Գ. Խոջամիրեան [ստորագրություն]

Սոյն օրէնքը հաստատւած է Մինիստրների Խորհրդի 1919 թի յուլիսի 12-ի նիստում, համաձայն Հայաստանի Խորհրդի 1919 թի յունիսի 5-ին ընդունած օրէնքի:

Մինիստրների Խորհրդի Գործերի կառավարիչ Գ. Խոջամիրեան [ստորագրություն]

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, թ. 369: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 4

**ՁՈՀՐԱՊ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻ՝ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԿԱԶՄԱԾ ԾՐԱԳԻՐԸ**

28 փետրվարի 1919 թ.

[Երևան]

Ծրագիր Ոստիկանական Վարժարանի

1. Տնօրէն՝ հարիւրապետ կամ տեղակալ,
2. Մարզիչ սպաներ՝ 3 [հոգի],
3. -,- [մարզիչ] ենթասպաներ՝ 5 [հոգի],
4. Ոստիկան զինւորներ՝ 150-200 [հոգի]:

Զինւորական դասեր

1. Զինւորական մարզանք՝ Շվետական մարզանք⁸,
2. Զինւորական կրթութիւն,
3. Ոստիկանական ներքին կանոնադրութիւն,

[Մասնագիտական առարկաներ]

1. Պետական կազմը և դասավորումները,
2. Օրէնսգիտութիւն (համառօտ),
3. Քաղաքային, դատական և ոստիկանական փոխյարաբերութիւնները և իրաւասութիւնները,

⁸ Շվեդական մարմնամարզության հիմնադիրը համարվում է շվեդացի բժիշկ, բանաստեղծ, գիտնական և հասարակական գործիչ Պեռ Հենրիկ Լինգը (շվեդ.՝ Pehr Henrik Ling, 1776-1839), որը ստեղծեց յուրահատուկ 4 տեսակի մարմնամարզական վարժություններ, այդ թվում՝ զինվորական: Հավանաբար այս վերջինն է նկատի ունենում Բագրևանդյանը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իրավապահ...

4. Տեղեկագրերու պատրաստութիւններ,
5. Համառօտ մարդակազմութիւն և առողջաբանութիւն:
Ընդունելութեան պայմաններ
1. Տարիքը՝ 20–25 [տարեկան]՝ բժշկական քննութեամբ,
2. Կարողալ, գրել գիտնալը պարտաւորիչ (լեզուներ գիտնալը նախընտրելի է),
3. Անցեալին մէջ դատապարտուած պէտք չէ լինի:
Շրջան
Դպրոցական շրջանը [տևելու է] 3–5 ամիս:
Պարենաւորում
Դպրոցին պարենաւորումը Ձինւորական ձևով կը կատարուի:
Զօհրապ Գ. Բագրևանդեան [ստորագրութիւն]
- յ. գ. Ոստիկանը կը բաժանուի երկու կարգի՝ Ձիաւոր և Հետևակ:
Համագգեստը կարևոր է:
Գործնականապէս վարժեցնելու համար շրջիկ պահակի պաշտօնը կարելի է յանձնել վարժարանին:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 3: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

**ՀՀ ՆԳ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ՁՈՀՐԱՊ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻՆ
ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ՂԵԿԱՎԱՐ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

N 500

4 դեկտեմբերի 1919 թ.
[Երևան]

Զօհրապ Բագրևանդեանը նշանակվում է միլիցիոներական դպրոցի ղեկավար և դասատու սույն [թվականի] դեկտեմբերի 4-ից:

Իսկականը ստորագրել է տիար Ներքին Գործոց Մինիստրի՝ Մանասեան⁹:

Իսկականի հետ ճիշտ է՝

Գործավար [ստորագրութիւնը բացակայում է]:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 6: Ձեռագիր: Պատճեն:

⁹ Մանասյան Սարգիս (1880–1920), ՀՀ ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար (1919 թ. ապրիլ–օգոստոս), ՀՅԴ անդամ:

**ՆԳ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆԸ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ՂԵԿԱՎԱՐ
Ձ. ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
ՍԿՍԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Պատճեն

Ներքին Գործոց Նախարար

N 3448

4 դեկտեմբերի 1919 թ.

Երևան

ՀՀ ՆԳ ՆԱԽԱՐԱՐ Ա. ԳՅՈՒԼԻԱՆԴԱՆՅԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ՂԵԿԱՎԱՐ ԶՈՀՐԱՊ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻՆ
ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՄԱՐ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նշանակելով Ձեզ միլիցիոներական դպրոցի ղեկավար և դասատու,
յանձնարարում է Ձեզ բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները կա-
տարել թե՛ աշակերտների ընտրության և թե՛ դասախոսներ հրաւիրելու, շէնք
գտնելու, դասավանդության ժամանակ ծրագիրները և ձևը որոշելու վերաբե-
րեալ:

Երևանի քաղաքային միլիցիայի պետին, գաւառական կօմիսարին և
Ներք[ին] Գործ[երի] Նախարարության Միլիցիայի պահեստի պետին յանձ-
նարարում է աջակցել Ձեզ Ձեր աշխատանքների ժամանակ:

Ի. տ[եղի] Ն. Գ. Նախարարի [Ա. Գյուլիսանդանյան¹⁰]

Վարչության և Միլիցիայի Բաժնի Տեսուչ [ստորագրությունը բացակա-
յում է]

Գործավար [ստորագրությունը բացակայում է]

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28: Պատճեն: Ձեռագիր:

¹⁰ Գյուլիսանդանյան Աբրահամ, ՀՀ ՆԳ նախարար (1919 թ. օգոստոս – 1920 թ.
մայիս), ՀՅԴ անդամ:

N 7

**ՆԳ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ՄԻ ՇԱՐՔ ՊԱՇՏՈՆԱՏԱՐ ԱՆՁԱՆՑ
Զ. ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՅՑ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

N 3450

Պատճեն
4 դեկտեմբերի 1919 թ.
Երևան

Ն[երքին] Գ[ործերի] Մ[ինիստրության] Միլիցիայի պահեստի պետին,
Երևանի քաղաք[ային] միլիցիայի պետին և Երևանի Գավառական Կոմիսսարին

Սորանով առաջարկում եմ Ձեզ ցոյց տալ աջակցություն պ. Զօհրապ Բագրևանդեանին իր աշխատանքների ժամանակ, որը նշանակված է միլիցիոներական դպրոցի ղեկավար և դասատու:

ի. տ. Նախարարի [ստորագրությունը բացակայում է]

Վարչութեան և Միլիցիայի Բաժնի Տեսուչ [ստորագրությունը բացակայում է]

Գործավար [ստորագրությունը բացակայում է]

Մակագրություն՝ «գ. 1090/1919»:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 1: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 8

**ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ԴԵՎԱՎԱՐ Զ. ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԿԱԶՄՎԱԾ ՀԱՍՏԻՔԱՑՈՒՑԱԿԸ ԵՎ ԴԱՍԱՎԱՆԴՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ**

[դեկտեմբեր 1919 թ.]
[Երևան]

Անուն Ազգանունը պաշտոնը	Կատարած պաշտոնը և դասաանդած առարկան	Շաբաթական քանի դասա[ժամ]	Ծանուցում
Դպրոցի ղեկավար՝ Զօհրապ Բագրևանդեան	1. Զինուորական կրթություն և միլիցիոներական պատրաստություն, 2. Տեղեկագրելու պատրաստություն, 3. ¹¹ 4. Համառոտ մարդակազմություն,	15 ժամ	

¹¹ Այս կետը ջնջված է:

Սահակյան Ռ., Սարգսյան Ռ.

	5. Զինտրական մարզանք և այլն:		
Իրաւագէտ՝ Թաթևուսեան՝ դասատու ¹²	1. Համառօտ օրէնսդրութիւն և քաղաքացիական իրաւունք, 2. Միլիցիոներական փոխյարաբերութիւնները և իրաւասութիւնները	8 ժամ	
Միլիցիայետ Ռուբեն Պապիկեան ¹³	1. Միլիցիոներական ներքին կանոնադրութիւն	6 ժամ	
Դպրոցի գրագիր՝ [Հ]այկ Շամշադիներան	Առաւօտից մինչև երեկոյ պարտաւորիչ աշխատանք		

Դպրոցի ղեկավար՝ Զօհրապ Գ. Բագրևանդեան [ստորագրություն]
Մակագրություն՝ «Իրաւագիտութեան ուսուցչին պիտի նշանակի Արդար[ա]ղ[ատության] Մինիստրի [կողմից], խնդրեմ դիմէք նրան՝ 18/XII [1919 թ.]»:
[ստորագրությունը ընթերցելի չէ]:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 236, թ. 2: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 9

**ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Զ. ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ
ԴԱՍԵՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ 10 ՀԱՋԱՐ ՌՈՒՔԼԻ ՍՏԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

[Копия]

N 3656

19 декабря 1919 г.

K. N 4020

[г. Ереван]

Надпись на отношении Заведывающего школой милиционеров
Багревандянца от 17/ XII [1919 г.] за N 1 о выдаче 10000 р[ублей] на расходы
по школе

¹² Սկզբնապես իրավագիտության դասատու է նշված եղել այլ անձնավորություն, սակայն նրա անունը ջնջվել է՝ փոխարենը մտցվել է ոմն Թաթևուսյանը:

¹³ Ռուբեն Պապիկյանը ֆրանսիական ռազմական ոստիկանության լեյտենանտ էր և Երևան էր եկել Կիլիկիայից, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 123, թ. 10: 1919 թ. սեպտեմբերի 11-ին նշանակվել էր Երևանի ոստիկանապետ, տե՛ս «Ժողովուրդ», Երևան, 1919, 24 սեպտեմբերի, № 104:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իրավապահ...

Настоящую переписку препровождаю в Земско-городской отдел согласно резолюции товарища Министра внутренних дел, прошу выписать 10000 руб[лей] из сумм, открытых на расходы школы милиционеров. Означенную сумму надлежит ассигновать на имя Заведывающего школой милиционеров Багревандянца.

[подпись отсутствует]

Отметка: «Подписку отобрал».

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 4: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 10

**ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԲԱԺՆԻ ՏԵՍՉԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Զ.
ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՅԱՆԻՆ՝ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՉԻ ՆՇԱՆԱԿՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

[Պատճեն]

Ն[երքին] Գ[ործերի] Մ[ինիստրության] Տեսուչ

Վարչական և միլիցիայի բաժնի

N3666

20 դեկտեմբերի 1919 թ.

[Երևան]

Միլիցիոներական դպրոցի ղեկավար Բագրևանդեանին

Այսու հետ ուղարկելով Ձեր ներկայացրած ցուցակը, առաջարկում եմ կատարել Մինիստրի օգնական Մանասեանի համառոտքը. «Իրաւագիտութեան ուսուցչին պիտի նշանակի Արդարադատութեան Մինիստրը, խնդրէմ դիմէք նրան»:

Տեսուչ [ստորագրությունը բացակայում է]

Ի. տ. գործավարի՝ Ղազարեան [ստորագրություն]

Մակագրություններ՝ «Вход. N1090-1919г.». «Выяснить, каков штат. Предоставить.... [անընթ.]», 26/XII.1919». «Գործին ի գիտութիւն՝ 4/2»:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 9: Վավերացված պատճեն: Ձեռագիր:

N 11

**ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ՂԵԿԱՎԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԳ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱԴՄԻՆԻՍՏՐԱՑԻԱՅԻ ԵՎ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՏԵՍԶԻՆ
ԹՈՒՂԹ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Ն[երքին] Գ[ործերի] Մ[ինիստրության]

Ղեկավար

Միլիցիոներական դպրոցի

N 2

29 դեկտեմբերի 1919 թ.

Երևան

Միլիցիոներական դպրոցի պետքերուն գործածուելու համար կը խնդրեմ
կարգադրել բաց թողնելու երկու (2) ծրար թուղթ, որուն անհրաժեշտ պետք
ունինք:

Ղեկավար Դպրոցի՝ Ջօհրապ Բագրևանդեան [ստորագրություն]

Մակագրություններ՝ «Вх. № 4229, 1090/19», «Соколовскому». «Խնդրում
եմ տալ երկու ծրար թուղթ դպրոցի համար՝ 30/12 [1919]»: «Отпущено [нераз-
борчиво], № 1».

ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 8: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 12

**ПРИКАЗ МИНИСТРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РА О НАЗНАЧЕНИИ МЕСЯЧНОГО
ОКЛАДА РУКОВОДИТЕЛЮ ШКОЛЫ МИЛИЦИИ**

Копия

N 58

24 февраля 1920 г.

[г. Ереван]

В дополнение к приказу моему от 4-го декабря 1919 г. за N500, Заведывающего школой милиции Зограба БАГРЕВАНДЯНЦА считать назначенным на ту должность с окладом содержания в четыре тысячи (4000 р[ублей]) в месяц.

Подлинный подписал: Министр внутренних дел ГЮЛЬХАНДАНЯН.

С подлинным верно: Делопроизводитель: Ка[подпись неразборчива].

ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 28, թ. 11: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ BOOK REVIEWS

**ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐՉԱԽԱՆՅԱՆ
ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒՅԹԱՅԻՆ
ԿՅԱՆՔԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-1932 ԹԹ.
Երևան, 2018, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 188 էջ**

**RUBEN MIRZAKHANYAN
“EDUCATIONAL AND CULTURAL LIFE IN SOVIET ARMENIA
BETWEEN 1920 AND 1932”**

Yerevan, 2018, Tigran Mets Publishing House, 188 pp.

The first decade of the establishment of Soviet power in Armenia is one of the most difficult and contradictory, yet axial phases of the formation and development of Soviet culture. In the Soviet period under the absolute authority of Communist ideology it was almost impossible to avoid biased comments on the historical events and happenings of the past and to produce objective researches instead. Only after the collapse of the USSR, the historical science gained the liberty to shift the scope of observations from the political domain to the field of science. Hence, a series of viewpoints were set forth on a variety of fundamental issues; new archived sources were put in circulation which enabled to commence new and methodologically revised researches on the major issues

of the history of Soviet Armenia. From this point of view, the present volume ***"Educational and Cultural Life in Soviet Armenia between 1920 and 1932"*** (Tigran Mets Publishing House, Yerevan, 2018, 188 pp.), authored by Doctor of History, Professor Ruben Mirzakhanyan, deserves praise. Introducing the very first steps taken in the fields of education and culture in Armenia in the given period of development, the author manages to submit every single aspect and sphere of the educational and cultural life of the country to a multifaceted and exhaustive analysis. Ruben Mirzakhanyan's critical approach to the events and reality that were meant to contribute to the rise of the cultural life of that period, at the same time, produces unique-styled observations and conclusions.

The volume consists of five chapters. The first chapter – *First Steps of Formation of the Educational and Cultural Life of Soviet Armenia (between December 1920 and February 1921)* – contains a combined-methodology-based analysis of the historical situation and the peculiarities that emerged as an existential framework during the first years after the establishment of Soviet regime in Armenia. This basis serves as a background for observing the new ideological activities adopted by the Revolutionary Committee of Armenia aimed at conveying the new inner political tendencies. The chapter comprises a detailed compilation of the first decrees published by the Revolutionary Committee on the educational and cultural life issues of Armenia, stating that, though the respective orders would be issued as legal, normative acts, they would eventually, result in some positive outcomes. Among other legal acts, singling out the genuinely significant decree "On restructuring Yerevan University", issued on December 17, 1920, by the Commissar of Enlightenment A. Hovhannisyan, Ruben Mirzakhanyan, quite righteously states that the reinstated University was in fact the successor of its precursor. The decision to establish a university in Armenia was made on May 16, 1919, with a solemn inauguration celebrated on January 31, 1920, in Gyumri. Back then, the University had a single department – subdivided into faculties of History and Philology in 1920, the University moved to Yerevan (see page 16).

The second chapter of the research titled *"Educational System of Armenia between 1921 and 1932"* gives a comprehensive account on the steps taken for the development of the scientific and educational life of Soviet Armenia of that period. The author particularises the eradication of illiteracy, the peculiarities of the implementation of compulsory primary-school and seven-year-long

secondary educational schemes, as well as the organisational and enhancement procedures of higher and vocational educations. Within the context given, the author, quite justly, claims that the period of administration by Alexander Miasnikian – though short-lasting – did lay both the economic and cultural bases of Soviet Armenia. At the same time, Ruben Mirzakhanyan states that the aforementioned patriotic statesman couldn't but follow the trajectory predefined by the top Bolshevik policymakers and did not suffer from the cosmopolitanism of the former Revolutionary Committee activists who had ended up ignoring the interests of their people (see page 28). The author assumes that, irrespective of the communist ideological pressure in educational centres, the lack of schooling traditions in Soviet Armenia, the educational-enlightenment system of the country did mark an apparent increase. The achievements gained in public education were visible, in particular, in terms of establishing a free-of-charge educational system and prolific organisational efforts in the creation of the school system.

The section *“Establishment and Development of Cultural Institutions in Armenia between 1921 and 1932”* is an inclusive reference to the history of establishment and development of cultural-enlightenment centres and institutions. What deserves particular attention is the analysis of the process of establishment of the network of reading halls – “reading huts”, as they were commonly termed – and their contribution: these reading areas, aiming at the respective propaganda objectives, promoted the ubiquitous dissemination of the ideas of communism and creation of the socialist society through boosted cognitive-vision skills and broadened world outlook.

It is commendable that, while elucidating and analysing the issues connected with the establishment of cultural and enlightenment centres, the author pays particular attention to the roots and the very first period of local film production. Cinema production, as a cultural and enlightenment institution, was meant to foster the enlightenment socially, providing the necessary channel of propaganda for Bolshevik socialist ideology. The author, quite reasonably, infers that Alexander Miasnikian had an invaluable input in the establishment of cultural-enlightenment centres, as well as in getting together a considerable group of talented representatives of different branches of art in their Motherland (see page 76). It is irrevocable to state that in Soviet Armenia, in the

period discussed, the development of national literature, art and other branches of culture was tangibly supported by the State.

After quite attention-grabbing observations and correspondingly drawn conclusions, the author highlights,

"In contrast to all the current perspectives, according to which the authorities of Soviet Armenia were mainly anti-national, we can produce a considerable amount of facts as counterarguments testifying that even under the circumstances of the Soviet ideological yoke, the local authorities did their best to rescue everything of national value or pertinent to the world heritage." (see page 66)

The fourth chapter of the book – *"Literary and Artistic Life in Soviet Armenia between 1921 and 1932"* – sheds light on the characteristics of the period of formation of Soviet Armenia's literary fiction offering quite comprehensive and profound analysis alongside with relevant historical-critical review of the ways the literary and artistic life of the country developed in. Ruben Mirzakhanyan also offers a detailed reference to the activities, characteristics and content of the literary clusters that emerged in the period mentioned above. The author uncovers the peculiarities of the activities of some famous literary clusters, in particular, of the "Group of the Three" comprising Ye. Charents, G. Abov, and A. Vshtuni. The researcher makes a special reference to the resonant "Declaration of the Three" published by the group on June 14, 1922, as well as to the major issues raised in it and the rigorous critical reviews on it, introducing the issues against the background of the back-then recurrent logic and explorations of the literary and artistic thought of the time which, in fact, inspired the views of the declaration. Revealing the malicious atmosphere inside the cluster, the ideological discrepancies and the reasons for the shortly upcoming split of the group, the author states that the rejection of the past adopted by the members of this group – people of different talent degrees and capacities – could not ensure a long-lasting collaboration. Moreover, their denying posture was not embraced by many.

The author makes use of a vast deposit of facts and examples to claim that the primary objective of the representatives of Armenian literature of the first half of the 1920s was to create and vastly promote the so-called proletariat literature evoking the fact that, in that period, the concept of "Soviet Armenian Literature" was not formed yet.

The section “*Fine Arts and Architecture in Soviet Armenia between 1921 and 1932*” covers the details of the mainstream movements in the development of Soviet Armenian music art, fine arts and architecture inferring that, by the year 1932, the theoretical explorations, within the variety of the ways of development of Armenian fine arts, had already resulted in the formation of the methodology of Socialist Realism. It might be claimed that this happened due to the final victory of Stalin in the struggle for power. Further on, the directions of the development of not only the economy but also other spheres of life, including culture, were straightforwardly dictated from above. Nevertheless, the researcher quite reasonably concludes that, despite the priority of the propaganda of the Soviet socialist society establishment instated among the educational and cultural institutions, the world and national values were not neglected(see page 178).

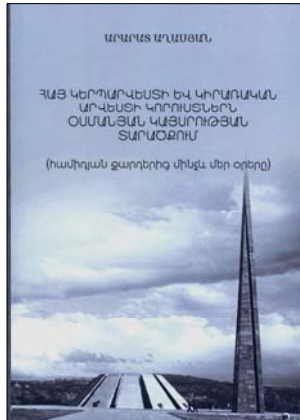
The unique documented photographic pieces of evidence, provided in the volume to illustrate the educational and cultural life of Armenia in the subject-matter period, are worthy of particular attention as some of the photos are published for the first time.

Summarising, we can state that “***Educational and Cultural Life in Soviet Armenia between 1920 and 1932***” by Ruben Mirzakhanyan is a valuable input in the Armenian historiography, particularly, in the domain of researches on the cultural life of Armenia.

ARMAN MARTIROSYAN

PhD, Associate Professor

arman.martirosyan.81@mail.ru

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ
ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
(համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը)
Երևան, 2018, ՀՀ ԳԱՄ «Գիտություն» հրատ., 94 էջ

ARARAT AGHASYAN
“THE LOSSES OF THE ARMENIAN FINE ARTS AND APPLIED
ARTS IN THE TERRITORY OF THE OTTOMAN EMPIRE”

Yerevan, 2018, NAS RA «Gitutyun» Publishing House, 94 pp.

In their most tragic era Armenians suffered not only disastrous human losses but also irreparable spiritual blows which were equally insufferable. Centuries - old Armenian cultural heritage also became the victim of the atrocities masterminded by the Ottoman Turkish authorities – they perpetrated a cultural genocide. The renowned art critic, Doctor of Arts, Corresponding member of NAS RA, professor Ararat Aghasyan has dedicated his work **“The Losses of the Armenian Fine Arts and Applied Arts in the Territory of the Ottoman Empire”** to the comprehensive elucidation of the aforementioned issue. The book covers a period starting from the Hamidian massacres in 1895-1896 up to present day. The managing editor of the book is Doctor of Arts Anna Asatryan.

The work is structured as a historical essay and is based on numerous studies, articles, memoirs, letters, as well as the press coverage of the issue and other sources introduced by Armenian and foreign authors. The author is quite justified to make the observation according to which, Sultan Hamid along with the Neo-Turks set the objective of not only persecuting, forcibly dislocating Armenians from their cradle but also exterminating all the centuries-old material testimonies of Armenian civilization and culture.

The author propounds a well-grounded argumentation to prove that after the Hamidian massacres, especially during the years of genocide the Armenian medieval architecture, embodying exceptional cultural and spiritual value suffered irreparable losses. Driven by the instructions of Taleat Pasha, the Minister of Home Affairs and one of the greatest Neo-Turkish vandals who issued an order to "take any extreme measures to annihilate the denomination "Armenia" in Turkey", the slaughterers razed to the ground almost all the churches and monasteries and whatever they enclosed both in Western Armenia and in the Armenian-populated settlements of the Ottoman Empire. In this connection, it is worth mentioning that the number of the Armenian religious institutions existing on the eve of WWI is still being specified. Contrasting all those data, the author arrives at the conclusion that from 1914 up to 1918, 2050 Armenian churches and 203 monasteries were expropriated, robbed and ruined in Western Armenia and Ottoman Empire settlements populated by Armenians. The cultural genocide was not confined to the physical extermination of the buildings only. Medieval manuscripts, among them those with handmade miniatures that belonged to the churches, monasteries and Armenian families (who had inherited them from their ancestors) also became the victim of the cultural genocide. In this respect, the observation of the Catholicos of the Great House of Cilicia, the renowned Armenologist and art critic Garegin Hovsepyan has been considered apt to be referred to. He states, "The inestimable treasures of Armenians were destroyed, treasures that could be destroyed by neither moths nor cockroaches. However, thousands of anthologies of manuscripts, embodying the Armenian art, culture, thought and spirit were irreparably destroyed by outrageous taleats and envers-the vandals and barbarians of the Turkish government." (p. 11)

The author presents the losses of the Armenian culture in chronological order, firstly analyzing the cultural genocide of 1895-96, in fact, the prelude to the Armenian Genocide, then highlighting all the losses that the Armenian culture suffered from WWI until now.

Province by province, region by region the cultural losses are illustrated, thus making a significant contribution to and spreading a new light on the clarification of the issue under study.

The pages of the book clearly reveal to the Armenian reader the amount of the irremediable losses of Armenian art and specimens of the art of writing the Armenian people suffered under the destructive rule of Ottoman Turkey. In the

clutches of the Turkish barbarians hundreds and thousands of manuscripts, illustrated books, unique ancient books, books with leather parchments, exceptional specimens of applied arts, expensive church sets, jugs, relics and other sacred objects were reduced to nothing.

This work under review testifies to numerous facts, highlighting the unprecedented crimes committed by the Turkish government allied with the Turkish and Kurdish mob. The innumerable facts evidence all the violence, torture, physical and psychological abuse that was perpetrated. Even the mere existence of such shocking facts testifies the accomplishment of cultural vandalism, as a matter of fact, the first cultural genocide in world history.

Innumerable instances referred to describe how the frenzied mob having destroyed everything on its way, burst into the Armenian monasteries and churches, robbed them and desecrated the relics with filth. The given facts testify that only illiterate and barbarian society having nothing in common with the art of writing could treat the ancient Armenian culture in that way. Even foreigners who witnessed the Turkish barbarity (for instance the Arab lawyer Fayeze al Ghoseynin) have spoken out for the sake of historical truth, stating that the Turkish grocers used the pages of Armenian manuscripts, ancient books and unique illustrations of miniatures as worthless wrapping paper for their products (p. 26).

Comparing different facts and sources the author makes an attempt to exact the number of the Armenian manuscripts that were either lost or destroyed during the massacres carried out in the 1890s of the 19th century and during the Armenian Genocide. Nevertheless, it is impossible to specify the number accurately as exact statistic data have never existed in this field. At a minimum estimate the number of the Armenian manuscripts that were either destroyed or lost in the 1890s of the 19th century and during the Genocide reaches 10000. According to other estimates, the number is 20000. In his study G. Ter-Vardanyan, the head of Manuscript Studies Department and Mayr Cucak at the Matenadaran named after M. Mashtots, comes to prove that 30000 Armenian manuscripts were destroyed or disappeared during the years of the Hamidian massacres and the Mets Yeghern (the Armenian Genocide). In other words, the given number is identical to the number of manuscripts existing worldwide at present.

According to the author's observations, the region of Vaspurakan abounding in famous monasteries and repositories of manuscripts suffered the greatest

Ararat Aghasyan. "The Losses of the Armenian Fine Arts and Applied Arts..."

losses during the years of the Armenian Genocide. The Father Superior of Desert Lim vardapet Hjusyan in his study "Brief Description of Some Famous Monasteries in Vaspurakan" introduced the following accurate characterization, "Among the rich monasteries of Vaspurakan as well as village churches there was not a single one that did not possess 10, 20, 30 manuscripts. Hundreds of manuscripts wrapped in cloth as sacred relics were kept and treated with great respect in people's houses". (p. 34) It was in this chaos that the well-known Varagavank was attacked and destroyed.

With reference to this, the Venezuelan writer and military man Raphael de Nogales Mendes' testimony is cited who back in 1915, during the April battles was the military commander of the Turkish garrison and artillery that had besieged the Armenian districts of Van. The latter has described in cold blood how the Turks bombarded the main defensive points of the Armenians – the neighboring churches of St. Paul and St Peter built in the 10th century as well as Varagavank with its repository of numerous valuable manuscripts and ancient books. It is also stated that in 1915 from the Holy Mother (Surb Astvatsatsin) church of Alyur village, situated on the eastern shore of Lake Van the original handwritten "Book of Lamentations" in silver-plated parchment authored by the great poet, musician, philosopher and theologian of the 10th century Grigor Narkatsi was robbed and irretrievably lost. Other important facts and details are also reported on the Golgotha of the Armenian manuscripts.

It is noted that tens and hundreds of manuscripts that survived the destruction and robbery, particularly Gospels of great artistic value, with miniature illustrations and expensive covers were taken by some Turks to be sold abroad. After the end of WWI in the 1920s these unique treasures of arts and sciences appeared for sale in the markets of different Egyptian, European and American cities as well as in Constantinople. The majority of manuscripts having gone through fire and water, reached us "in an extremely damaged state, lacking the initial and final parts, with torn covers, spoiled by foreign hands" they were defective and partly destroyed (p. 56).

From the pages of the given work we also learn about efforts made by figures of the Armenian Apostolic Church as well as certain individuals to rescue the relics and works of the Armenian applied and fine arts. Thus, in March, 1916 the Catholicos Gevorg Ye. Surenyants issued an order to create a committee which was at once to leave for Mush set free at that time. The main objective of the

committee was “to find the church property and jewelry, clothes, jugs the remnants of archaeological, artistic, national value that the Armenians of Mush and the neighboring regions had either hidden or abandoned, and placing those items into boxes or sacks, transport them safely to the Mother See of Holy Echmiadzin”. (p. 42)

Due homage is paid to the renowned historian, orientalist, expert in the Caucasian studies Nicholas Marr, who during the years of the Genocide made many selfless efforts to rescue hundreds of valuable, ancient manuscripts in the city of Van and neighboring areas. In October, 1915 the eminent academician presented the disastrous situation to the general meeting of the Academy of Sciences of the Russian Empire in Saint Petersburg.

A passage taken from the renowned painter Panos Terlemezian’s memoirs evidences that in the summer of 1915 during the deportations of Van Armenians the manuscripts saved in Akhavank “were sailed to the port of Avants village in chests, where the three of them were sent to Echmiadzin and the two were thrown into the sea, for them not get into the hands of the Turks”.

The author of the book introducing the above mentioned with well-grounded data, concludes that the annihilation of the treasures of fine and applied arts created by Armenians in their historical motherland was a severe blow to human civilization, as the global fine arts at large suffered greatly and became impoverished. The work is distinguished by a high level of academic writing and competent, professional characteristics. The author’s style of writing, is pithy and comprehensive which enables him to convey a lot of essential information via a less bulky text.

To sum up, we would like to suggest that this useful work of paramount importance gets enriched with new sources, photos, and other materials as well as translated into a number of European languages, as it is the imperative of the time to offer the international community a more voluminous work on the cultural Genocide which constitutes part and parcel of the genocidal policy of Turkey.

ARMEN KARAPETYAN

PhD of History

Institut of History NAS RA

Գիտական խորհուրդ

Աղայան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Գևորգյան Համլետ
Դեդեյան Ժիրայր
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Իսահակյան Ավետիք
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հարությունյան Վլադիմիր
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովհաննիսյան Ռիչարդ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեռ
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուսաֆյան Կլոդ-Արմեն
Շիրինյան Աննա
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սիմոնյան Արամ
Սուվարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Авагян Арцрун
Аветисян Павел
Агасян Арапат
Айрапетян Серго
Арутюнян Владимир
Бардакчян Геворг
Геворгян Гамлет
Дедеян Жирайр
Дум-Трагут Ясмин
Зекиян Левон
Исаакян Аветик
Катвалян В1иктор
Маэ Жан-Пьер
Мелконян Ашот
Минасян Эдуард
Мутафян Клод-Армен
Овсебян Лиана
Оганебян Генрик
Оганебян Лаврентий
Оганебян Ричард
Погосян Геворг
Сафрастян Рубен
Симонян Арам
Суварян Юрий
ТонапетянАнаит
Ширинян Анна

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Dedeyan Gerard
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Harutyunyan Vladimir
Hayrapetyan Sergo
Hovannisian Richard
Hovhannisyan Henrik
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Mahe Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutafian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Simonyan Aram
Shirinyan Anna
Suvaryan Yuri
Tonapetian Anahit
Zekian Levon

Հրատ. պատվեր N 945
Ստորագրված է տպագրության 02.05.2019
թ.: Չափսը՝ 70x100¹/₁₆: 15.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 200 օրինակ:

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180*

*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*

www.hayagithimnadram.am

Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն ԿԿՊՈՒՄ, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.*

*Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*

*Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.*